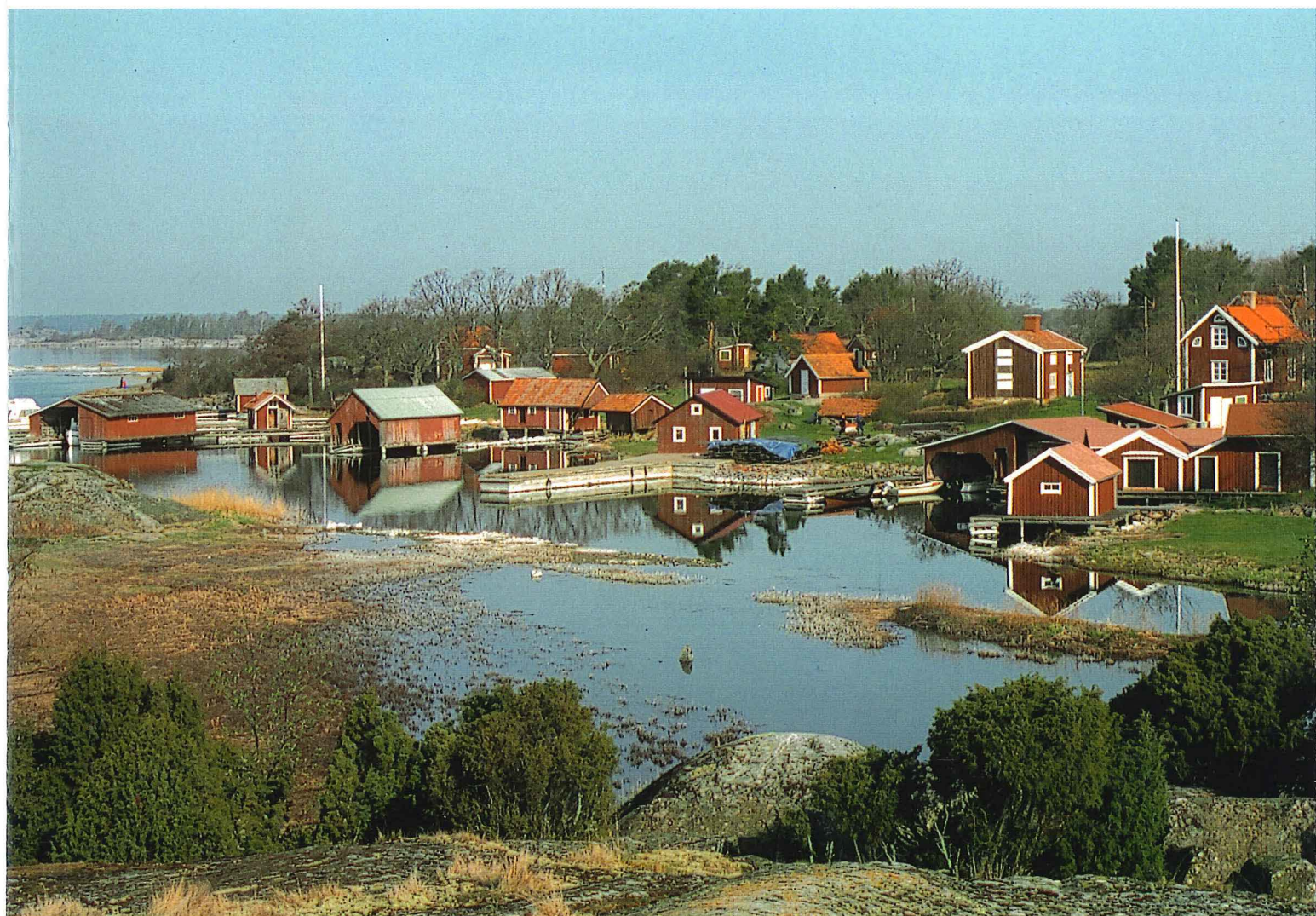

Skärgårds- mönster

*En historisk-geografisk studie av ägande, nyttjande
och landskap i Kalmar läns urbergsskärgård*

LÄNSSTYRELSEN
KALMAR LÄN

MEDDELANDE 2004:1

Ännu på 1970-talet fanns många genuina skärgårdsmiljöer bevarade, som här på Västra Eknö. Bebyggelsen ligger hopgyttrad på ett sätt som är typiskt för många skärgårdsöar.

FOTO THORSTEN JANSSON

Kalmar län har landets längsta kuststräcka och samtidigt det minst exploaterade skärgårdsområdet. I norr präglas skärgårdslandskapet av urbergsklippor och djupt inskurna vikar, i söder av den senaste istidens moränformationer. Den här skriften beskriver den övergripande ekonomiska och näringsmässiga utveckling som ägt rum i urbergsskärgården, det vill säga Västerviks och Oskarshamns kommuners skärgårdar. Författaren är historisk kulturgeograf och en viktig källa för hans slutsatser är därför det historiska kartmaterialet för området.

Hur har skärgårdslandskapet nyttjats och förändrats genom tiderna? Hur gestaltade sig livet för människorna i skärgården? Hur kombinerade man olika näringsformer som fiske, jord- och skogsbruk samt sjöfart och skeppsbyggnad? Vem ägde mark och skog och rätten att bedriva fiske? Vilken betydelse har kommunikationerna spelat för skärgården och skärgårdsbefolkningen? Dessa och många andra frågor blir belysta i skriftens olika avsnitt. Avslutningsvis lämnas ett förslag till kulturgeografisk indelning av urbergsskärgården och allra sist en omfattande käll- och litteraturförteckning.

LÄNSSTYRELSEN
KALMAR LÄN

Malmbrogatan 6, 391 86 Kalmar

Telefon 0480-820 00 • Telefax 0480-822 75

E-post: lansstyrelsen@h.lst.se • Hemsida: <http://www.h.lst.se>

Skärgårds- mönster

*En historisk-geografisk studie
av ägande, nyttjande och landskap
i Kalmar läns urbergsskärgård*

Av Jerker Moström

FIGUR 1. Studieområdet Kalmar läns urbergsskärgård.

Inledning

Bakgrund och upplägg

1996 initierade länsstyrelsen i Kalmar län tillsammans med Kalmar läns museum en bebyggelseinventering i Västerviks kommuns skärgård. Inventeringsarbetet har pågått fortlöpande sedan dess och merparten av skärgårdsöarna i Västerviks kommun är idag inventerade. Inledningsvis låg tonvikten i skärgårdsinventeringen uteslutande på själva bebyggelsen. År 2000 beslutades dock att arbetet fortsättningsvis skulle bedrivas med syftet att ge svar på bredare frågor kring skärgårdens och kustens skiftande kulturhistoriska karaktärsdrag och bebyggelsemönster. Man bestämde därför att inventeringsarbetet även skulle utvidgas till att omfatta skärgårdsområdet i Oskarshamns kommun. Man skulle därmed täcka in hela den så kallade urbergsskärgården. Projektet har därefter ytterligare utvidgats och omfattar nu hela Kalmar läns skärgårdsområde. Målsättningen är att skärgårdsprojektets arbete skall mynna ut i ett kulturmiljöprogram för Kalmar läns skärgård.

Som ett komplement till inventeringsarbetet ville man också genomföra en kulturgeografiskt inriktad studie av urbergsskärgårdens landskap och bebyggelseutveckling. Syftet med en sådan studie skulle dels vara att beskriva den övergripande ekonomiska och näringsmässiga utveckling som ägt rum i skärgårdsområdet och dels att försöka definiera delregioner inom skärgården på grundval av specifika kulturgeografiska särdrag. Denna publikation är resultatet av detta arbete.

Undersökningen har i första hand genomförts som en litteraturstudie men även en hel del källstudier har varit nödvändiga för att kunna beskriva urbergsskärgårdens komplexa utveckling. Framförallt gäller detta studier av historiskt kartmaterial. De historiska kartorna är inte bara nödvändiga för att kunna studera den markhistoriska utvecklingen, dvs. hur landskapet nyttjats och förändrats genom tiderna, de kan också ge viktig information kring hur livet gestaltade sig för människorna i skärgården. Vad ägde man? Hur brukade man sin mark? Var fiskade man och vad fiskade man? Förutom de historiska kartorna har källstudierna främst handlat om att ta fram historiska uppgifter om boskapsinnehav, odling och fiske m.m.

Studien kretsar huvudsakligen kring tre tematiska områden:

- Näringsgeografi och ekonomi
- Ägande och dispositionsrätt
- Kommunikationer och rörelsemönster

Det näringsgeografiska temaområdet omfattar framväxten av, och karaktären hos skärgårdens olika näringsformer. Här beskrivs fiskets inriktning, organisation och fångstmetoder, jord- och skogsbruket samt sjöfart och skeppsbyggnad. Mycket kortfattat behandlas också den övriga industriella verksamheten inom skärgårdsområdet.

Under temat ägande och dispositionsrätt behandlas de äganderättsliga strukturernas utveckling och deras betydelse för skärgårdsbyarna genom tiderna. Frågor kring hur människor reglerat och fördelat resurstillgångar är i alla avseenden viktiga för att förstå hur olika typer av näringsstrategier och ekonomier växt fram, men de är särskilt viktiga när det gäller skärgården eftersom ägandeformerna här har tagit sig så specifika uttryck. Detta är också orsaken till att dessa frågor fått bilda ett eget temaområde trots att de egentligen är en aspekt av näringsgeografin.

Även kommunikationstemat hänger självfallet tätt samman med näringsformer och ekonomi. Också här är det skärgårdens specifika ställning i fråga om kommunikationer som är orsaken till att dessa frågor fått bilda ett eget temaområde. Till skillnad från fastlandet har ju skärgårdsområdena alltid präglats av kommunikation, inte bara av det egna behovet av att förflytta sig mellan öarna och mellan öarna och fastlandet, utan också av andras behov av att färdas genom skärgårdslandskapet. Fram till det moderna vägväsendets framväxt befann sig skärgårdsborna mitt i ett centralt transportstråk. De vattenburna transportererna genom de svenska skärgårdarna var stommen i landets infrastruktur och kring farlederna växte lots-, tull- och fyrväsenden fram. Skärgårdens historia är därför i mångt och mycket synonymt med färdandets historia.

Vad är skärgård? – Avgränsning i tid och rum

Att försöka avgränsa *skärgård* är ungefär lika problematiskt som att definiera exempelvis begreppet *odlingslandskap*. De allra flesta har nog en ungefärlig bild av hur ett odlingslandskap bör se ut för att beteckningen skall vara gällande, men det är svårare att dra en exakt gräns mellan vad som är ett odlingslandskap och vad som exempelvis är skogsmark. I begreppet odlingslandskap ingår ju också mark som hävdas på annat sätt än genom åkerbruk, exempelvis betesmarker som inte sällan är mer eller mindre trädbevuxna. Det är sällan självklart var gränsen går mellan trädbevuxen betesmark och skog. Samma problem gäller definitionen av skärgården. På sätt och vis är det väl uppenbart att man med skärgård avser den geologiskt och ekologiskt betingade zon med öar och skär mellan fast land och hav som omger stora delar av vårt land, men var tar den slut och vad krävs för att ett specifikt stycke kust skall kunna kallas för just skärgård? Här är svaret helt beroende av vem som får frågan. Seglaren, fiskaren, geologen, turisterna och alla andra har sina mer eller mindre välgrundade kriterier för vad som är skärgård och vad som inte är det. Den avgränsning som görs i denna studie är förstås inte mer rätt än någon annan och det är därför viktigt att klargöra var gränserna har dragits.

Alla landskapstyper eller ekologiska zoner som slätt, skogsbygd och fjäll ger upphov till specifika livsformer och näringsstrategier hos de människor som lever och vistas i dem. Detta gäller också för det landskapsutsnitt som vi som sagt ibland en aning orelekterat kallar skärgård. Historiskt sett har skärgårdsbornas uppehålle baserats på vad man skulle kunna benämna som mångsyssleri, dvs. en bred kombination av olika näringsformer. Lite beroende på var längs kusten man befinner sig och vilken del av skärgården man talar om kan de ingående grenarna i näringsfånget variera kraftigt i betydelse. Kombinationsnäringar är inget unikt enbart för skärgården, men man kan nog säga att det är just här som de genom tiderna nått sin mest utvecklade form. En kanske ännu viktigare särprägel för kust- och skärgårdsområdena är betydelsen av de maritima resurserna, dvs. olika former av fiske och jakt på säl och sjöfågel. Även om fisket långt ifrån alltid har varit avgörande eller ens särskilt betydande för *alla* kustnära byar och gårdar är det med utgångspunkt från fisket som avgränsningen av skärgården här kommer att göras.

Den definition av skärgård som görs här är alltså främst grundad på näringsmässiga och ekologiska faktorer. Den geografiska avgränsningen i arbetet utgörs av ett område som omfattar byar och gårdar i Kalmar läns urbergsskärgård (de kustnära delarna av socknarna Loftahammar, Lofta, Gamleby, Östra Ed, Hjorted, Gladhammar, Västrum och Misterhult) som genom sin fiskerätt i Östersjön historiskt sett haft möjlighet att integrera fisket som en mer eller mindre betydande del av sitt näringsfång. Detta innebär att både öarna och delar av fastlandet ingår i studien. Även om fastlandet behandlas mer översiktligt utgör det ett viktigt referensområde gentemot de byar som är belägna ute i

arkipelagen. Tanken med denna avgränsning av studieområdet är att försöka fånga olikheterna mellan skilda delar av skärgårdsområdet vad gäller näringsinriktning samt landskapets och bebyggelsens särarter. Det skall också tilläggas att studien framförallt behandlar den *rurala* delen av skärgården. Staden Västervik har naturligtvis i alla tider varit mycket viktig för hela skärgårdsområdet, men p.g.a. av tids- och utrymmesskäl har dock skärgårdens urbana miljöer (framförallt då Västervik) lämnats utanför studien.

Den tidsmässiga tyngdpunkten i arbetet ligger i sen historisk tid, vilket i detta sammanhang innebär perioden från 1500-talet och framåt. En viktig del av den kulturhistoriska prägel som vi brukar tillskriva skärgården med sin traditionella fiskar-bebyggelse och sitt småskaliga jordbruk är i huvudsak framvuxen under denna tid. Liksom skogsbygden utgör skärgården ett relativt ungt kulturlandskap. Även om mänskliga aktiviteter bevisligen ägt rum kontinuerligt i kust- och skärgårdsområdet sedan stenåldern har den fasta bebyggelsen i regel sina rötter tidigast i senmedeltid. Därmed inte sagt att man kan bortse från förhistoriska och medeltida förhållanden. Dessa är många gånger viktiga för att förstå den senare utvecklingen, även i ett ungt kulturlandskap som skärgården. P.g.a. studiens begränsade omfattning kommer dock tiden före 1500 att behandlas högst kortfattat.

Ägande och nyttjande i ett östligt och västligt skärgårdsperspektiv

I skärgårdsområdena liksom inom andra områden är ägandestrukturer och nyttjandeformer centrala faktorer som präglat landskapets och bebyggelsens karaktär. En ägorättslig praxis som är specifik för den svenska Östersjökusten, framförallt söder om Stockholm, är att fiskerätten i huvudsak är, och under historisk tid har varit, knuten till jordägandet¹. Principen går i korthet ut på att den som äger marken intill stranden också är den som har rätten till fisket i det angränsande vattnet. Skärgårdsbyarnas fiskevatten sträcker sig av hävd ut från stranden till dess att en annan bys gräns möter. I regel har gränsdragningarna i vattnen mellan byarna fastställts utifrån en slags mittlinjesprincip. De enskilda vattnen kring byarna längst ut i kustbandet upphör vid gränsen mot allmänt vatten.²

Den danska kungamaktens historiskt sett tydligare orientering mot en västeuropeisk rättspraxis har i de gamla danska områdena givit upphov till andra juridiska ramverk för fisket än vid exempelvis den svenska östkusten.³ I Bohuslän och de delar av den svenska kusten som tidigare tillhörde Danmark har inte fisket på samma sätt varit knutet till jordägandet. Visserligen var bruket med fasta redskap intill stränderna i regel förbehållet jordägaren, men någon motsvarighet till den svenska östersjökustens enskilt ägda byvatten existerar inte. Fisket på västkusten har därmed varit betydligt rörligare och öppet för andra grupper än jordägarna. Förutom de ekologiska förutsättningarna är detta en av de kanske viktigaste skillnaderna mellan skärgårdarna i öst och väst. I Bohuslän kom en stor del av fisket att bedrivas av mer eller mindre jordlösa grupper bosatta i regelrätta fiskelägen, ofta belägna i den karga ytterskärgården och inte sällan vilande på ofri grund. Även om de bohuslänska fiskarna var jordlösa i verklig mening vore det dock missledande att beteckna dem som obesuttna annat än i rent teknisk betydelse. Fiskarnas viktigaste tillgång var deras dyrbara fångstutrustning och markägandet betraktades som tämligen obetydligt, vilket är begripligt med tanke

¹ Se exempelvis Löfgren 1974:111; Löfgren 1977:170f.

² Från och med 1896 års fiskestadga befann sig gränsen 180 m ut från stranden men har fram till idag utökats något. (Se exempelvis Hasslöf 1949:456ff och Sahlin 1943:209).

³ Lundberg 1883:51 ff.

på att odling eller boskapsskötsel i det karga kustbandet i princip var omöjlig. Det är därför egentligen bara i den Bohuslänska skärgården som fisket historiskt sett har dominerats av vad som skulle kunna betecknas som en kår av rena yrkesfiskare.⁴

Med den Bohuslänska fiskelägesbygden i åtanke är skillnaderna mellan öst- och västkust högst påtagliga. Medan det på västkusten finns en förhållandevis tydlig åtskillnad mellan det som kan betraktas som agrara respektive maritima näringar råder det motsatta förhållandet på östkusten. I princip från Blekingeskärgården i söder till Bottniska viken i norr har fisket bedrivits av kustens bönder och städernas borgare. Endast en mycket liten del av befolkningen har livnärt sig uteslutande på fisket. Orsaken är att stora delar av östkustens skärgård har förhållandevis goda förutsättningar för jordbruk och boskapsskötsel. På många ställen har odling kunnat ske långt ut i havsbandet. I de områden där det finns större skärgårdsöar har av naturliga skäl jordbruket varit mer framgångsrikt. En annan viktig faktor är ju som tidigare nämnts att en stor del av fisket varit knutet till jordägarandet. Medan Bohuskustens fiske dominerats av främst jordlösa yrkesfiskare knutna till ett stort antal fiskelägen i skärgårdens yttre delar, har med ett fåtal undantag östkustskärgårdens fiskevatten i historisk tid varit otillgängliga för andra än de besuttna skärgårdsbönderna.⁵

Livsformer och näringar längs den svenska ostkusten låter sig därför inte indelas i strikta kategorier av fiskare eller bönder utan snarare som en kombination av de båda. Ett kanske för många välbekant sätt att dela in den svenska östkustbefolkningens livsbetingelser är enligt den glidande skalan: *yrkesfiskare – fiskarbönder – bondefiskare – bönder*.⁶ Inte sällan har det visat sig att enskilda hushåll eller hela skärgårdssamhällen kunnat förflyttas sig i olika riktningar längs näringsskalan över tid. Att enskilda personer över sin livscykel gjort samma förflyttning är inte heller ovanligt. De befolkningsgrupper som i någon mån haft sin utkomst från havet har alltid tvingats föra en högst rörlig tillvaro. Kontrollen över de naturresurser man exploaterat har varit dålig och osäkerhetsmomenten många. Man tvingades leva med svårigheter att planera på lång sikt och växlingarna mellan goda och dåliga år präglade vardagen. För de bohuslänska yrkesfiskarna kunde en svikande fiskelycka få svåra ekonomiska konsekvenser medan östkustborna haft större möjligheter att parera förlusten i en näringsgren med ett större uttag i en annan. Fiske och jordbruk är dessutom inte det enda man ägnat sig åt. Sjöfart, skeppsbygge, stenindustri, saluslöjd är bara några exempel på näringar som funnits vid sidan av jakten, fångsten, fisket och de rent agrara grenarna.

Livsföringen i skärgårdsområdena har alltså historiskt sett varit i högsta grad dynamisk. Ett skärgårds- eller kustsamhälle är resultatet av sociala och kulturella livsmönster anpassade till fungerande ekosystem, fiskevatten, jaktmarker, åkermark och övriga naturresurser, vilket i många avseenden gjort skärgårdsborna till en slags opportunist. Samtidigt är det få samhällsformer som utvecklat så intrikata och i vissa avseenden oföränderliga system för ägande och brukande som just skärgårdsbyarna. Samarbete och samägande har alltid varit en förutsättning för fortlevnaden och många av dessa till synes ålderdomliga social-ekonomiska mönster äger bestånd än idag. Sydöstsveriges skärgårdar är exempelvis ett av få områden i Sverige där *sämjedelningen*⁷ som ägorättslig princip fortfarande är relativt vanlig.

⁴ Löfgren 1977:169; Löfgren 1974:101.

⁵ Löfgren 1974:111; Löfgren 1977:171.

⁶ Löfgren 1974:101.

⁷ Sämja är en slags överenskommelse mellan deltagarna i ett skifteslag om delning av jord, mark eller vatten. Delningen är inte juridiskt fastställd av någon registermyndighet utan fungerar som en informell fördelningspraxis inom byn (jfr Andersson & Anderö 1997, "Sämjedelning").

Nyttjandemönster, livsformer och landskap

Skärgårdens komplicerade sociala och ekonomiska strukturer gör att det kan vara svårt att få en samlad och övergripande bild av dess ekonomiska och geografiska förhållanden ur ett historiskt perspektiv. Skärgårdsbornas näringsstruktur har alltid haft en tendens att obemärkt glida igenom myndigheternas registratur. Eftersom det svenska förvaltningssystemet från medeltiden och framåt i första var uppbyggt kring det som verkligen utgjorde basen i det svenska förindustriella samhället, nämligen jordbruket, passade inte riktigt skärgårdsbornas professionella mångsyssleri in i de dåvarande "bokföringssystemen". Under 1800-talet kom myndigheterna till och med att betrakta kust- och skärgårdsbornas mångsyssleri som ett hinder för den ekonomiska utvecklingen. Fiskeriintendenten i Halland menade bl.a. att hopblandningen av jordbruk och havsfiske "...här som annorstädes, har inverkat förlamande på båda yrkena".⁸ Det kanske därför inte är så märkligt att systematiskt insamlade och någorlunda fullödiga uppgifter om fiske och fiskare saknas ända fram till andra hälften av 1800-talet.⁹

Denna framställning gör därför inte anspråk på att vara mer än just summarisk. Men även en förhållandevis begränsad genomgång av källmaterial och litteratur antyder viktiga, om än inte alltid stora, skillnader mellan byar och fisklägen i olika delar av urbergsskärgården. En av målsättningarna med detta arbete är att påvisa att skärgården långt ifrån är en homogen ekologisk zon, utan ett mångfacetterat landskap präglad av både centrala förbud och direktiv, kollektiva beslut men inte minst individuella strategier.

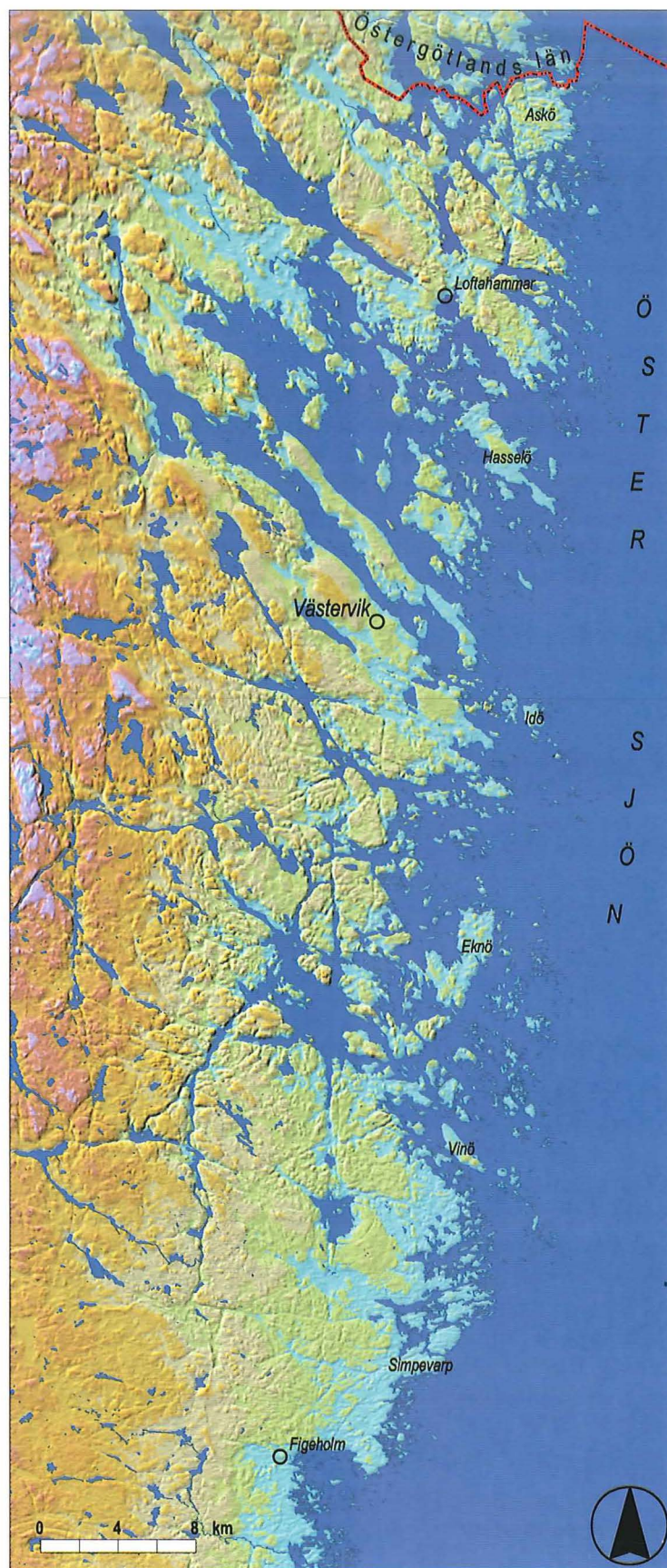
Naturgeografi och naturliga förutsättningar

Av alla kustlän i Sverige har Kalmar län den längsta kuststräckan – över 400 mil kust. Detta även om man räknar bort den ca 50 mil långa sträcka som Öland bidrar med.¹⁰ Orsaken till detta är Tjustskärgårdens oerhört flikiga och kraftigt uppbrutna kustlinje med djupa vikar och kraftigt utskjutande landtungor. Kuststräckan bara inom undersökningsområdet, öarna inräknade, står för knappt två tredjedelar av fastlandets totala kuststräcka. I huvudsak brukar man på grundval av bl.a. geologiska förutsättningar dela in länets kuststräcka i två skärgårdstyper: *moränsskärgården* och *urbergsskärgården*. Lite grovt sett sträcker sig den förstnämnda från Blekingegränsen i söder upp till trakterna kring Figeholm, men det är först och främst sträckan mellan Mönsterås och Figeholm som utbildar någon egentlig skärgård. Vid Figeholm vidtar urbergsskärgården som via Misterhult och Tjust fortsätter upp förbi den norra länsgränsen och in i

⁸ Löfgren 1977:175.

⁹ Hörstadius 1982:7; Hedenstierna 1949:215.

¹⁰ Natur i östra Småland 1997:21.

FIGUR 2.
Reliefkarta över
urbergsskärgården.
I kartan framträder
skillnaden mellan
Mistehults-
skärgårdens flacka
topografi och smala
arkipelag och
Tjustskärgårdens
betydligt mer
markerade höjd-
skillnader och
flikiga kust.

Östergötland. Det är urbergsskärgården som vi i regel syftar på när vi talar om *Smålands-skärgården* eller *Kalmar läns skärgård*, och detta kanske inte är så konstigt. Här har de söndervittrade resterna efter det som en gång utgjorde en mäktig bergskedja satt sin omisskännliga prägel på landskapet. Mellan 2400 och 1800 miljoner år gammal granit och kvartsit utgör således bokstavligen grunden för Kalmar läns skärgård. Berggrunden skjuter ställvis långt ut i kustbandet och ger upphov till en kraftigt sönderbruten kustlinje. Tusentals mindre kobbar och skär bildar här tillsammans med större öar och långsmala landtungor en förhållandevis bred zon mellan fast land och öppet hav. Sprickdalsbildningarna har i Tjust huvudsakligen en tydlig NNV–SSO orientering som stegvis avtar söderut.¹¹ I Misterhultsskärgården har inte berggrunden en lika tydligt markerad orientering och landskapet saknar därmed Tjustlandskapets karaktäristiska storformer.

För att göra en finare indelning av skärgårdszonen kan man tala om *innerskärgård*, *mellanskärgård* och *yterskärgård*. Mellanskärgården med sina större öar och mellanliggande fjärdar framträder först och främst i Tjust, för att successivt smalna av och i princip försvinna i södra delen av Misterhult. Här nere är skärgårdszonen smalare och mer kompakt. Större fjärdar saknas och flera av de större öarna befinner sig som en följd av den smala skärgårdszonen definitionsmässigt i inner- och yterskärgården samtidigt. Visserligen är urberget dominant och går ofta i dagen inom hela skärgårdsutsnittet – framförallt i Tjustskärgården – men i smala sprickor och försänkningar finns bördiga sedimentjordar som möjliggjort odling, om än i tämligen småskalig omfattning. Dessa sprickbildningar har i alla tider låst fast skärgårdsbyarnas inägomark i långsmala "tjustar" med odlings- och ängsmark omgivna av hållmarker. Endast på de flackare öarna med ett tjockare moräntäcke som exempelvis Hasselö och Sladö kunde markanvändningen utvecklas friare i förhållande till berggrundens struktur.

En stor del av öarna i inner- och mellanskärgården har i alla tider varit mer eller mindre beskogade. I regel är det hållmarkstallskogen som dominerar på de torra och humusfattiga höjdpartierna medan granskogen framförallt förekommer i fuktigare sänkor och sluttningar. Lövskog förekommer i begränsad omfattning, framförallt på de öar som har en bördigare jordmån (Sladö), men även på exempelvis Örö och Vinö i Misterhult finns rikligt med lövskog framförallt i form av ekskogar.¹² Skärgårdens lövskogsområden har till stor del sitt ursprung i byarnas gamla inägomarker och lövängar som i takt med skärgårdsjordbrukens omvandling växt igen till skog. Idag upplevs nog skärgården i mångt och mycket som ett skogslandskap, men så har det alltså inte alltid varit. Det historiska kartmaterialet ger snarare bilden av att skärgårdsskogarna ända fram till 1900-talet var både mindre i omfattning och glesare, hårt ansatta av människor och ett stort antal betande kreatur. Dagens skärgårdsskogar är därför i stort en produkt av utvecklingen under 1900-talet.

¹¹ Natur i östra Småland 1997:14ff.

¹² Natur i östra Småland 1997:230ff, 302-306.

Medeltid och förhistoria i Tjust och Misterhults skärgårdsområde

Skärgårdslandskapet har i alla tider utgjort en viktig resursbas för människorna längs kusten. Skärgårdsbruket i betydelsen maritim jakt och fiske är ju ett av de allra äldsta sätten att skaffa sin föda. Det är därför inte så konstigt att man i skärgårdsområdet finner spår av mänsklig närvaro ända från stenålder och framåt. Det skärgårdslandskap som mötte människorna under sten- och bronsålder var naturligtvis inte det samma som idag. Med tanke på den ständigt pågående landhöjningen var det som idag utgörs av innerskärgård närmast att betrakta som karg ytterskärgård och fastlandets strandlinje var således belägen längre västerut än idag.

Jämfört med landhöjningen längre norrut längs ostkusten, exempelvis i Sörmland och Uppland, har processen i Kalmar läns skärgård varit relativt måttlig. I Misterhult räknar man med en landhöjning på ca 0,2 m på hundra år medan landet i Stockholms skärgård grovt räknat höjt sig med 0,5 m på hundra år.¹³ På de större öarna i Stockholms inner- och mellanskärgård finns lämningar efter stenåldersboplatser som vittnar om bl.a. säsongsbundna maritima aktiviteter. I takt med att nytt land steg ur havet intensifierades livet i skärgårdsområdena och säsongsvistelserna blev allt mer permanenta. För att behålla kontakten med det viktiga vattnet har också bosättningarna flyttat i takt med strandlinjens förskjutning och det finns därför en slags kronologisk-rumslig stratigrafi i bosättningsmönstren. Den betydligt långsammare processen längs Kalmarkusten har gjort motsvarande kronologisk-rumsliga mönster mer otydligt här. Att lämningarna från stenålder och den äldsta delen av bronsåldern dessutom är mer fragmentariska gör det svårare att överblicka den tidiga bosättningshistoriska utvecklingen i området.

Misterhultskusten är kanske framförallt känt för sina rika bronsåldersmiljöer. Förhållandevis långt ut i kustbandet återfinns ansevärd rösen tillsammans med en rad andra gravformer. Trots att fornlämningsbeståndet stundtals har en mycket monumental karaktär är det uppenbart att den rikedom som gravanläggningarna i kustområdet kan antas spegla, aldrig i någon högre grad har baserats på agrara näringar. Inte ens när odlingsmaximum uppnåddes under 1900-talets första hälft utgjorde den odlade marken i Misterhults socknen annat än en relativt marginell andel.¹⁴ Misterhultskustens rika bronsålderslämningar är därför en viktig indikation på att skärgårdsbruket inte bara varit centralt under bronsåldern utan uppenbarligen också kunde ge upphov till ett betydande ekonomiskt överskott. Även i Tjust finns rika lämningar efter förhistoriska bosättningar i kust- och skärgårdsområdet, i synnerhet från bronsålder, men de riktigt monumentala inslagen är kanske i första hand knutna till Misterhult.¹⁵

En av de viktigaste frågorna kring förhistorisk tid i skärgårdsområdet är när och hur fasta bosättningar uppstod. Även om det finns gott om fornlämningar (i första hand gravar) från olika tidsperioder i Tjust och Misterhults kustområden vet man egentligen mycket lite om när och hur befolkningen i skärgården verkligen blev bofast. Från och med järnålder finns gravar på några av de större öarna, bl.a. på Vinö.¹⁶ Om dessa skall tas som en inteckning på bofast befolkning eller inte är däremot inte helt självklart.

¹³ Hedenstierna 1948:31; Ett läns utveckling 1985:19 a.a.

¹⁴ Magnusson 1996:50.

¹⁵ Magnusson 1986.

¹⁶ Norman 1993:108ff.

Från och med senare delen av vikingatiden (1000-talet) börjar s.k. *tomtningar* dyka upp i Kalmarskärgården.¹⁷ De flesta av tomtningarna i Kalmar län tycks tidsmässigt kunna hänföras till högmedeltiden (1200–1300-tal). Tomtningar är rester efter kojor eller enklare byggnader som troligen användes som övernattningsplatser för fiskare som vistats säsongvis i ytterskärgårdarna. Att tomtningarna utgör lämningar efter säsong- eller temporära bosättningar av något slag är tämligen uppenbart men frågan är vem eller vilka som använt boplatserna? Det kan ha varit fiskare som var bosatta i inner-skärgården eller det närliggande fastlandet som nyttjade platserna men det finns också teorier om att de kom de mer långväga ifrån.¹⁸ (Figur 3).

Det finns i det medeltida skriftliga materialet tecken som tyder på att mycket långväga fiskare vistats i Kalmarskärgården. Från 1312 finns bl.a. en urkund där Kalmar stads styresmän ger Lübeckarna ett tidsbegränsat tillstånd att fritt komma till Kalmar, Öland och Möre för att bedriva sitt sillfänge. Om tyska fiskare verkligen sökte sig till Tjust och Misterhult vet vi emellertid inte och det finns därför inget som binder denna aktivitet till just tomtningarna. Brevet har dock setts som ett uttryck för att den svenska kungamakten av någon orsak velat involvera Hansan i Kalmarsundsfisket.¹⁹

Arkeologen Peter Norman menar att tomtningarna först och främst representerar ett led i kolonisationen av skärgårdsområdet. Från säsongsmässiga boplatser övergår man stegvis under medeltiden till mer permanenta boendeformer längre och längre ut i skärgården. Från och med slutet av medeltiden bör man räkna med att en stor del av skärgårdsområdet är fast befolkat. Det säsongsmässiga fisket bedrivs dock länge (i vissa fall in på 1700-talet) parallellt med det fiske som idkas av den nu bofasta befolkningen.²⁰ Flera av skärgårdsöarna finns omnämnda i det medeltida diplommaterialet men verkliga belägg för bofast befolkning finns för de flesta av skärgårdsbyarna först i och med landskapshandlingarna från 1540-talet.²¹ (Figur 4).

Det finns dock en viktig skillnad mellan Tjust och Misterhult i sammanhanget som skall uppmärksammas. Med några få undantag är alla de skärgårdsbyar som har medeltida belägg belägna i Tjusts skärgård. I Misterhults skärgård är det endast Vinö och Ävrö som har belägg i källmaterialet före 1500. Dessutom utgör nära nog samtliga skärgårdsbyar i Misterhult kronojord när de dyker upp i källmaterialet på 1500-talet.²² I Tjust däremot är den övervägande delen av skärgårdsbyarna frälseägda redan under medeltiden.²³ En utbredd uppfattning är att en stor del av de östsvenska ytterskärgårdarna under medeltiden betraktades som kronoallmänning. När nya bosättare mot slutet av medeltiden ville etablera sig på skären bröts ett område ut ur allmänningen och bildade ett eget hemman. Av naturliga skäl behöll hemmanet då sin kronojordnatur.²⁴ Detta förklarar möjligen dominansen av kronojord och de sena källbeläggen i Misterhults skärgård men antyder samtidigt att utvecklingen i så fall bör ha sett annorlunda

¹⁷ I andra delar av Sveriges skärgård finns tomtningar som tycks vara betydligt äldre. För mer utförlig information om tomtningar, se Peter Normans avhandling *Medeltida utskärsfiske* (Norman 1993).

¹⁸ Norman 1986:184.

¹⁹ Norman 1986:184; Norman 1993:79f a.a.

²⁰ Norman 1980:92f.

²¹ DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län; Misterhult; DMS, Tjust. Opublicerat manus.

²² DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län; Misterhult.

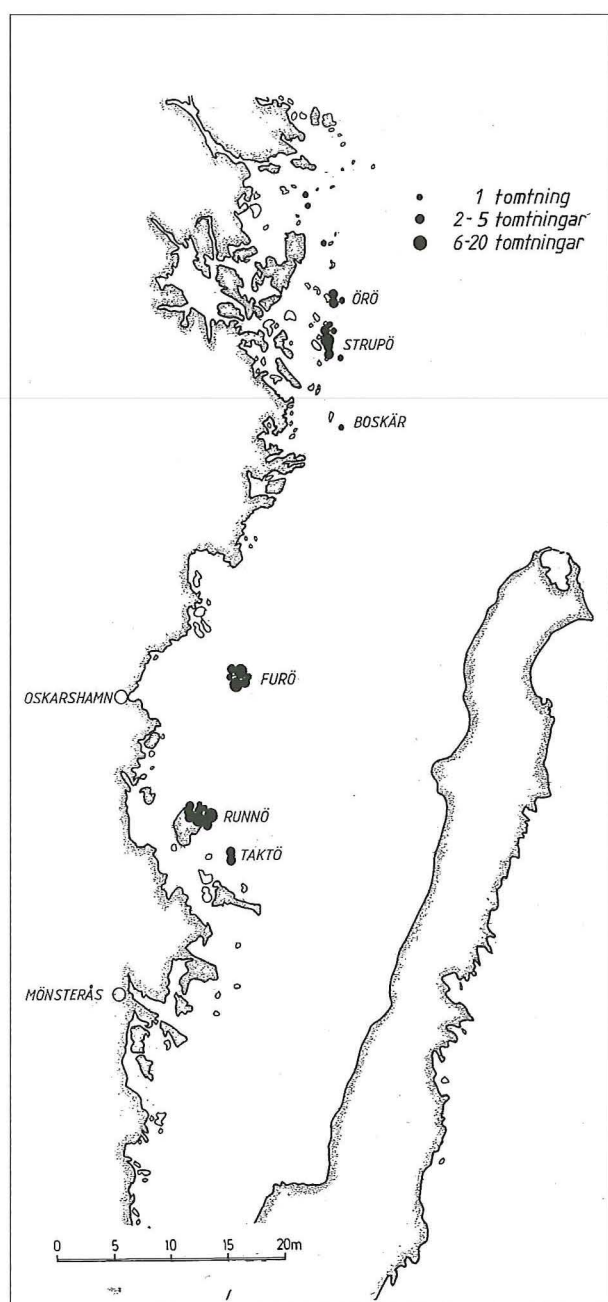
²³ DMS, Tjust. Opublicerat manus.

²⁴ Wirsén 1968:11, 19.

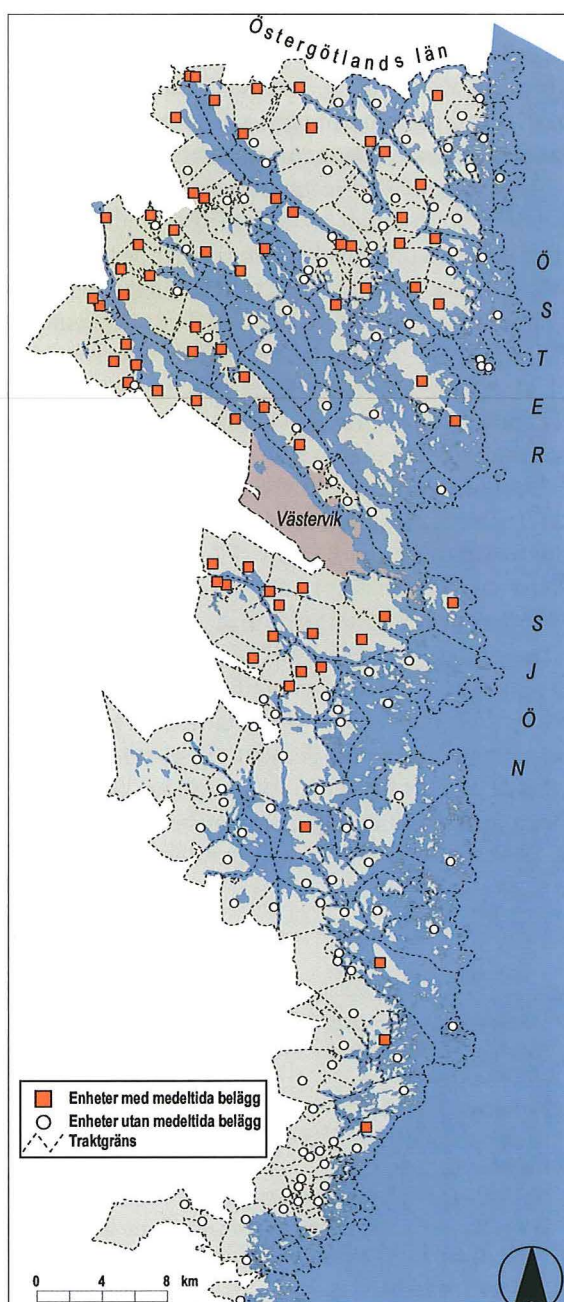
²⁵ Erixon 1957:49.

²⁶ DMS, Tjust. Opublicerat manus.

ut i Tjust. I ett brev från 1429 hävdas att hela skärgården mellan "Fliese sund och Idö sund med alle the fiskerier som thertil hörer, hafva af ålder legat och lydt till Fougelvik".²⁵ Fågelvik i Tryserums socken var sätesgård i ett av de mäktigaste gods-komplexen i Tjust under medeltiden. I godset ingick ett stort antal gårdar i norra Tjust men egendomen omfattade även gods i övriga Småland, Uppland och Sörmland. Skärgårdsbyar i Tjust som under 1400-talet dokumentariskt kan knytas till Fågelviks-godset är bl.a. Hasselö och Sladö i Lofta socken, Stora och Lilla Askö i Eds socken samt Idö och Järsö i Gladhammars socken.²⁶ (Figurerna 5 och 6 på nästa sida).

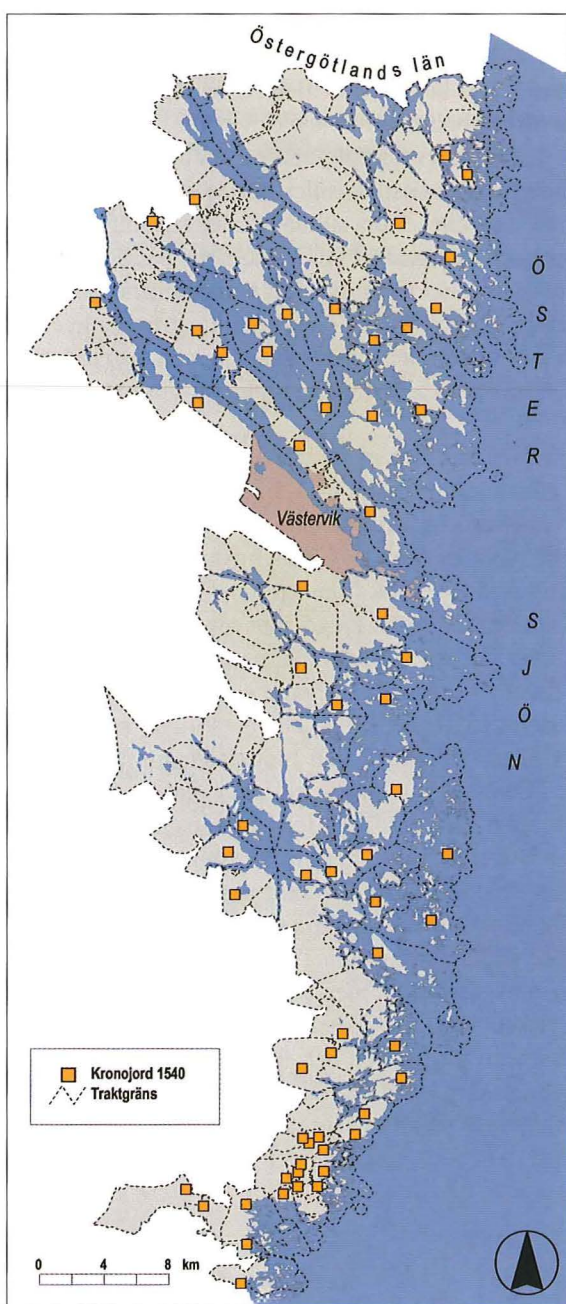

FIGUR 3. Karta över kända tomtningar i Kalmar läns skärgård. (Ur Norman 1993).

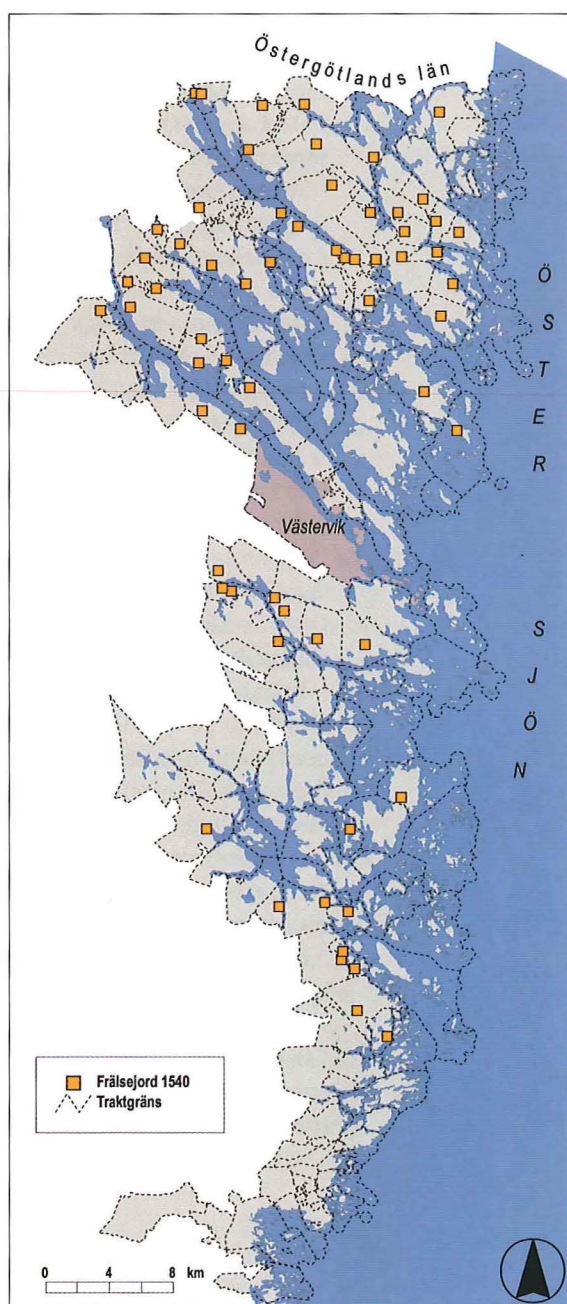

FIGUR 4. Gårdar/byar med belägg i det medeltida källmaterialet. (Källa DMS).

Någon fördjupning i medeltida ägoförhållanden finns inte utrymme för här men en viktig slutsats kan ändå göras, nämligen att Tjustskärgården redan tidigt tycks inordnad i en feodal struktur. Ett flertal av skärgårdsbyarna i Tjust har alltså legat som landbogårdar under en högfrälse sätesgård med en vidlyftig överhöghet över norra Tjusts skärgård. Hur djupa rötter i tiden detta förhållande har är inte möjligt att fastställa eftersom godskomplexets omfattning framträder i källmaterialet under 1400-talet. Formuleringen i brevet från 1429 om att fiskerierna i Tjustskärgården "av ålder" tillhört Fågelviksgodset skulle dock kunna tyda på att ägoförhållandena under 1400-talet första årtionden sträcker sig betydligt längre tillbaka i tiden. Mot bakgrund av detta faller det

FIGUR 5. Fördelningen av kronojord i skärgårdsområdet under 1540-talet. (Källa DMS).

FIGUR 6. Fördelningen av frälsejord i skärgårdsområdet under 1540-talet. (Källa DMS).

Manne Hofrén skrev sin artikel om sjöfart och skeppsbygge vid Kalmarkusten pågick som bäst den process som på sikt skulle leda till det historiska mångsyssleriets och det traditionella bondefiskarsamhällets slutliga upphörande.

Bilden av skärgårdsområdets näringsgeografiska strukturer är sammantaget mycket komplex. I detta kapitel skall huvuddragen i skärgårdsbrukets historiska och geografiska utveckling beskrivas. Någon definitiv gräns mellan skärgårdsbruk och övriga näringar går naturligtvis inte att göra. Självklart finns en rad andra, visserligen mer marginella, men ändå viktiga verksamheter som ingått i byarnas hushållssystem under historisk tid men som av tids- och utrymmesskäl utlämnats i denna studie. Kroghållning längs de frekvent trafikerade farlederna och på ytterskärgårdens fiskeskär är exempel på detta liksom den saluslöjd och det småhantverk som har djupa historiska rötter i skärgårdsområdet.

Något som inte heller kunnat behandlas i någon nämnvärd omfattning är de tidiga industriella verksamheter, förutom sjöfartsindustrin, som tog fart vid Smålandskusten från och med 1700-talet men som har anor i 1500-talet. Industrierna i området var först och främst sysselsatta med träförädling i olika former samt gruv-, sten- och mineralhantering.³⁴ Liksom sjöfartsindustrin var även dessa tidiga industriella aktiviteter främst knutna till godsens och säterierna. Bruken och förädlingsanläggningarna låg i regel i nära anslutning till godsens huvudgårdar medan råvarorna som trä, sten och malm hämtades från olika platser inom godsens vidsträckta domäner. Sten- och malm-brytning har förekommit i tämligen stor omfattning ända ute i själva arkipelagen både

FIGUR 7. Otaliga stenbrott på öarna i Misterhult minner om den omfattande och mångsidiga industriella verksamhet som bedrivits i skärgårdsområden sedan 1700-talet.

FOTO JERKER MOSTRÖM

i Tjust och Misterhult (Figur 7 på föregående sida). Några av de mer bemärkta, tidiga industrigodsen i kustområde under 1700-talet var Ankarsrum, Helgerum och Maråker med industriella verksamheter som tegeltillverkning, sågverk, kolning, järnbruk, smide och manufaktur. Under Helgerum låg bl.a. Solstad, Skälö och Riskebo där tidvis stor-skalig kopparbrytning pågick.³⁵

Industrialiseringen i kustområdet påverkade naturligtvis skärgården och dess invånare på många sätt. Både direkt, genom att en del av befolkningen sysselsattes i produktionen, men också indirekt genom att industriorterna längs Smålandskusten utgjorde nya avsättningsmarknader för skärgårdsbornas produkter. Detta var en viktig orsak till det traditionella skärgårdsbrukets snabba förändring och mer ensidiga inriktning mot slutet av 1800-talet. Den allmänna industrihistoriska utveckling i området utgör dock på många sätt ett eget problemkomplex som är allt för omfattande för att rymmas inom denna framställning. Det finns emellertid ett stort behov av att i ett annat sammanhang belysa de kustnära industriella och protoindustriella verksamheternas roll i skärgårdssamhällets omvandling under 1800-talet.

Fisket och dess betydelse från och med 1500-talet

Att fisket som ekonomisk resurs varit betydelsefullt i länets norra kustområden redan under förhistorisk tid framgår som ovan konstaterats genom de monumentala forn-lämningar, bland annat i Misterhult. Fisket var det som i all väsentlighet var drivkraften bakom koloniseringen av skärgården. Kronan visade också tidigt intresse för fisket i skärgårdarna. Stora delar av skärgården betraktades under medeltiden som *regale*, dvs. som en kronoallmänning, vilket innebar att den som ville kunde fiska här, men i gengäld också skulle skatta för fångsten.³⁶ Den statliga överhögheten i skärgården under medeltiden framgår inte minst indirekt genom jordnaturen i 1500-talets jordeböcker, dvs. vem eller vilka som var ägare till jorden.³⁷ Kronojorden är klart dominerande framförallt i Misterhult men den utgör en stor del även i Tjust. När de första bofasta skärgårdsborna bröt ut sina gårdar från kronoallmänningen var det således naturligt att kronan även fortsättningsvis skulle uppbära deras avkastning. Det fanns också en annan grupp som tidigt förstod den ekonomiska potentialen i fisket, nämligen frälset. Flera av byarna och de mindre skären i ytterskärgården kom redan under medeltiden att hamna i frälsehänder. Detta är mest påtagligt i Tjust där den största delen av skärgårdsbyarna uppträder som frälseägda under 1500-talet (se ovan).

Förutom de sporadiska uppgifterna i det medeltida diplomaterialet finns det punktvis fylligare beskrivningar av fisket från 1500-talet. En i det närmaste unik källa i detta hänseende är Gustav Vasas arv- och eget längder över Misterhults socken. *Arv och eget* var en beteckning på gårdar som Gustav Vasa ansåg tillhörde honom personligen. Detta anspråk kunde gälla även gårdar som under en längre tid haft en annan ägare, men som kungen genom påstådda uppgifter i statsförvaltningens arkiv gjorde sig till den rättmätiga ägaren av. I längderna som upprättades kring 1500-talets mitt finns gårdarna förtecknade och en ibland ganska detaljerad uppräknings av vilka resurser de förfogade över samt hur mycket de räntade och vilka räntepersedlar de betalade med. Förutom uppgifter om fisket upplyser längderna om gårdarnas tillgång på åker och äng. Om exempelvis Norra Uvö i Misterhult socken får man veta att Gustav Vasa har två gårdar som båda saknar åker men har äng till 8 lass hö och humle till 5 mark vardera.

³⁵ Hofrén 1949:63ff.

³⁶ Hedenstierna 1949:229f.

³⁷ Se DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län; DMS, Tjust. Opublicerat manus.

De har "skarpt mulbete" och ekskog till sju svin. I saltsjön fiskar man abborre och mört med två notvarp.³⁸ Formuleringar av detta slag är inte ovanliga och det står helt klart att åkerbruket på öarna under 1500-talet var i det närmaste obefintligt, samtidigt som fisket tillmäts relativt stor ekonomisk betydelse. Skärgårdsbor som saknade åkermark betecknas ibland i jordeböckerna som "skärkarlar".³⁹ Även för fastlandsbyarna framstår dock fisket som en viktig resurs. För exempelvis byn Ålmekärr i Misterhults socken kan man läsa att fiske finns i saltsjön med sillgarn och torsksnöre.⁴⁰

Många av de minde byar man möter i det historiska kartmaterialet har så sent som under 1700-talet anmärkningsvärt lite åkermark. Det faktum att även ganska små skärgårdshemman med dåliga förutsättningar för jordbruk åsatts hela mantal under 1500-talet talar starkt för att fisket varit det som drivit upp "taxeringsvärdet".

I början av 1550-talet reste Gustav Vasa genom Misterhult på väg upp till Stockholm efter en vistelse i Kalmar. Han gjorde då en ny upptäckt som han genom sitt ekonomiska sinnelag genast förstod att utnyttja. I ett brev till hövitsmannen på Kalmar slott skriver han att han "mångenstädes förnummett ganske sköne tillfälle både i hampner, fiskerij och mycken nyttig skogh".⁴¹ I ett brev några dagar senare talar kungen om det rika fisket i Tjust och Tunaläns skär. Den stora strömmingen var enligt uppgift inte mindre än skånesillen och hade bönderna "blott lämpliga fiskeredskap" skulle de kunna fånga så mycket fisk de ville.⁴² Under 1550-talet inrättades därför vid Virbo och Simpevarp i Misterhult s.k. kronofiskerier. Syftet vara att tillgodose den växande statsförvaltningens behov av livsmedel och fisken från fiskerierna levererades bl.a. till slotten i Kalmar, Stockholm och Vadstena. Genom de bevarade räkenskaperna från fiskerierna framgår inte bara vad man fiskade utan även hur och var. Fisket bedrevs tydligen både i insjöarna och i åarna i fiskeriernas närhet men framförallt i den omkringliggande skärgården.⁴³ Simpevarpsfiskarna hämtade sin fångst i skärgårdarna⁴⁴ kring Långö, Ävrö, Marsö, Risö och Vinö samt i utanför Bussvik, Simpevarp och Laxemar. Dessutom fångades ål i hommor vid Basteböte, Glostad, Ekö och Ström. Virbofiskarna höll till kring Grytsö, *Stonga, Tjyvsjär, Skäppskär och Måsskär samt utanför Skaftvik och Snäckösund. Fångsten bestod av gädda, id, lax, mört, sik, abborre, braxen, strömming och ål samt inte minst knipor som fångades med fågelgarn vid Snäckösund, Laxemar och Ävrö. Sommartid ingick även säljakt vid Simpevarpsskären i fiskarens arbetsuppgifter. För fisket ansvarade en fogde och enligt 1559 och 1560 års räkenskaper fanns under fogden fem årsanställda, två halvårsanställda fiskedrängar samt tre helårsanställda och några korttidsanställda "legekonor". 1554 finns uppgifter om att Simpevarp även hade tre knektar till sitt förfogande.⁴⁵ (Figur 8 på nästa sida).

³⁸ DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län s 227.

³⁹ DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län; Roger Axelsson, muntlig uppgift.

⁴⁰ DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län s 232.

⁴¹ Sjögren 1955a:148.

⁴² Sjögren 1955a:148.

⁴³ DMS Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län s210, 221f; Norman 1993:111; Wirsén 1968:113.

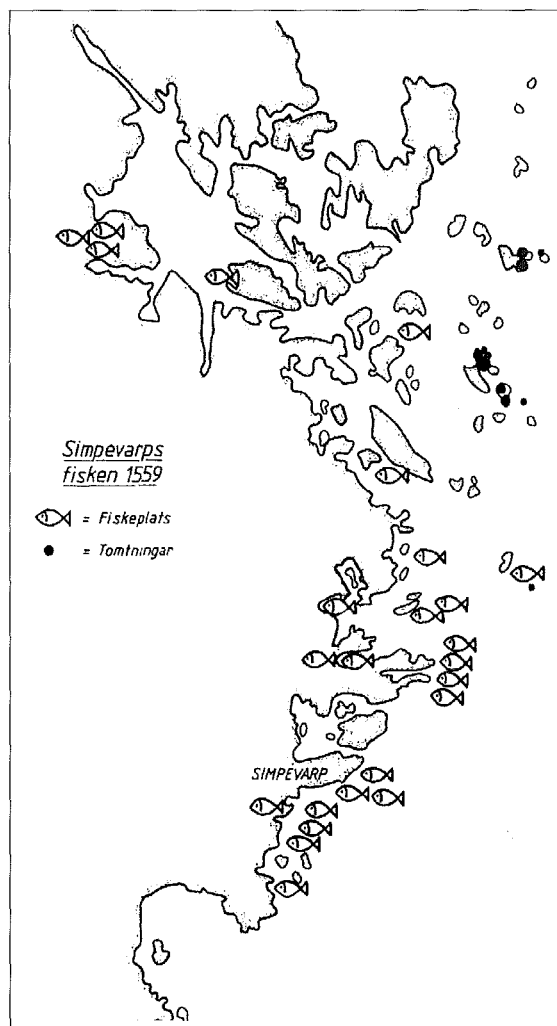
⁴⁴ Begreppet skärgård hade under 1500-talet en lite mer begränsad betydelse än idag. Med skärgård avsågs snarast det område med kobbar och skär som omgav de större öarna. Det som exempelvis utgjorde *Långös skärgård* på 1500-talet är idag dess enskilt ägda fiskevatten (Roger Axelsson, DMS, Riksantikvarieämbetet, muntlig uppgift).

⁴⁵ Norman 1993:111.

Exakt vilka kvantiteter fisk som fiskerierna lade beslag på eller hur intensivt fisket egentligen var lär vi aldrig få veta. Klart är dock att kronans fiskare torde ha dominerat en stor del av fångsterna i södra Misterhultsskärgårdens vatten ända fram till slutet av 1500-talet när kronofiskeriet lades ned. Sannolikt underminerade detta delvis skärgårdsbornas möjligheter att skaffa sin egen utkomst från havet. Eftersom i stort sett inga av skärgårdsbyarna i området vid denna tid bedrev något åkerbruk har man varit tvungen att utnyttja andra möjligheter, vilka vid denna tid främst utgjordes av boskaps-skötseln. Att döma av boskapslängderna från 1627 framstår södra Misterhultsskärgården som något av ett centralområde för djurhållning, både när det gäller nötboskap och småboskap som svin, får och get. Som särskilt framstående framträder bland annat Vinö, Grönö, Långö och Laxemar. Om detta är en direkt följd av kronofiskeriernas dominans i området några årtionden tidigare kan man naturligtvis mest spekulera i.

Även om fiskeriernas räkenskaper ger intressanta inblickar i fiskeverksamheten under 1500-talet, är de bara belysande för en sida av det fiske som bedrevs i skärgårdsområdet. Kronofiskerierna var framförallt externa etableringar av mer eller mindre industriformat, som egentligen låg utanför lokalsamhällets ramverk. När det gäller att förstå fiskets del i näringsfånget på hushållsnivå hos de olika byarna är uppgifterna i 1500-talsmaterialet inte tillräckliga. Från senare tider vet vi dessutom hur kraftigt formerna för fiskets organisation varierat och hur det varit uppbyggt (mer om detta nedan).

Även för senare tid kan det dock vara svårt att hitta uppgifter som kan belysa skärgårdsfiskets betydelse på hushållsnivån. Detta kan verka egendomligt med tanke på de noggranna regler varmed fisket omgavs och kontrollerades. En viss antydning om fisket i hushållningssystemet kan man dock få genom det historiska kartmaterialet. Skattdokumentationerna och avmätningarna från andra hälften av 1600-talet och första delen av 1700-talet hade ju som syfte att kartlägga en bys eller ett hemmans totala resurstillgångar, i vilka även fisket ingick som en naturlig del, i synnerhet när det gäller byarna och gårdarna ute i skärgården. I regel kommenteras fisket i kartan med enstaka omdömen som "till husbehov", "till salu", "några tunnor om året" eller "nödtorftigt fiske". Vad som ibland ter sig märkligt är de övervägande nedslående uppgifterna angående fiskets kvalitet och tillgång, även i fråga om byar vars naturliga förutsättningar borde ha givit ett högst gynnsamt fiske. Naturligtvis kan fisket verkligen ha varit dåligt vid tiden för karteringen, men mer troligt är kanske att man inför förrättningsmannen medvetet underskattat fiskets kvalitet. Det låg ju i bybornas intresse att få en så låg taxering som möjligt och lantmätarens möjligheter att verkligen kontrollera uppgifterna torde ha varit små. Oftast finns de olika fiskeplatserna utmärkt på kartan samt vilken typ av fiske som idkades här. I regel handlar det om "notwarp" eller "hommestånd" men uppgifter om "nättie-fiske" m.m. kan också förekomma. Antalet fiskeplatser kan ge en antydning om fiskets omfattning, men fångstmetoderna speglar även vilken inriktning byns fiske haft, dvs. om man fiskat strömming, ål eller annan fjällfisk.

FIGUR 8. Kronofiskeriets fiskeområden. (Ur Norman 1993).

I enstaka fall kan man stöta på mer rikhaltiga beskrivningar av fisket i kartmaterialet. Ett sådant exempel är en avmätning över Idö i Västerums socken år 1700. Här kan man bl.a. läsa följande lite märkliga och mycket omsorgsfulla skildring av byns fiske och fiskevatten:

"...härtill är och enskylte Sillegrund och sätieställen, Idöo grunden och Haberskärs grundet benämnda; hwarest de icke allenast sielfa, utan många andra der omkring boende, en stor ymnighet af Sill och strömming hafwa att undfå, och medest dess egen rättighet, kunna deraf hafwa sin tillbörliga hamneskatt, af de främmande att pretendera, förutan andra sillesättningar på åtskilliga ställen, hemma omkring sina holmar och öjar, som wid alle tillfällen så wäl höst som våren brukas och importera kunna, såsom till Torskefisket, och de grund hwarest torsken fångas närmast belägna, det samma beqvämligast både vår sommar och hösten, att idka och bruka, förutan godt infiske och anhörige fiskerika wykar kringom, dess ägostrand, särdeles Krokön benämnd, södra och Norra gloen, hwarest är nättiefiske och stöldiefiske, winter notwarp och dämpenot, samt med gjäddekrokar och hark fiske, hwarmed inalles allehanda fiällfisk undfås, och bekommas, så till sahlu som till husbehof".⁴⁷

Denna grundligt utförda beskrivning speglar av allt att döma ett skärgårdshemman som baserat största delen av sitt näringsfång på de maritima resurserna. Det har tydligen funnits ett sådant överflöd av fisk kring Idö att man till och med låtit andra byar fiska i de egna vattnen mot erläggande av en viss avgift. Fisket har varit inriktat på en mängd olika fisksorter och man har fiskat både för husbehov och avsalu.

Idö uppvisar troligen en ganska typisk bild av en by eller ett hemman i ytterskärgårdsområdet kring 1700. Med sitt för fiske ytterligt strategiskt geografiska läge har också detta näringsfång fått en mycket framskjuten ställning. Näringsammansättningen är dock knappast representativ för hela skärgården. I innerskärgården och i byarna vid fastlandet har det knappast funnits en fullt lika god tillgång på fisk och i regel är dessutom fiskevattnen här mindre och skall delas av fler fiskare. Men här liksom i ytterskärgården spelar geologi och bottenpografi en avgörande roll. Av senare fiskestatistik framgår att vissa fastlandsbyar haft ett förvånansvärt stort fiske. Exempelvis längs den djupa och därför också strömmingsrika Gamlebyviken kunde man trots ett arealmässigt litet fiskevatten ägna sig åt ett förhållandevis omfattande fiske.

Noteringar om fiske

Björkö	6 notvarp
Boskär	2 håmmestånd (för ålfiske)
Lilla Rätö	5 notvarp, bolnot, gjäddståndskrokar
Mellan Malmö	6 notvarp, 6 "iklevarp" ⁴⁶ , strömmingsnät för havsfiske
Norra Malmö	5 notvarp, strömming fiskas i strömmen mellan Malmöarna
Smågö	6 notvarp (uppges vara av ringa värde)
Södra Malmö	5 Landdragna notvarp, 1 "iklewarp", bolnot, gjäddrev, ståndskrok

TABELL 1. Tabellen är en sammanställning av uppgifter om fiske som förekommer i ett antal skattläggningskartor från mitten av 1600-talet. Observera att Boskär är det enda av de uppräknade skärgårdshemmanen som enligt uppgifterna i de studerade kartorna fiskar ål (håmmestånd).

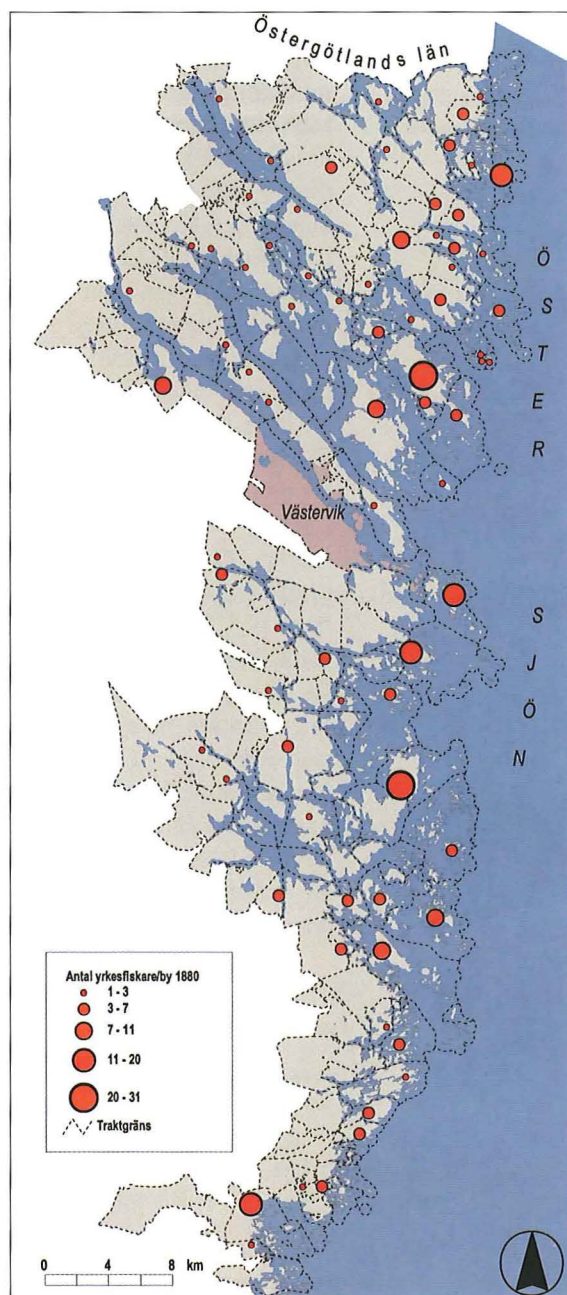
⁴⁶ Iklevarp = Eckelnot, liten grund not, vanligen i Östersjön. Främst avsedd för dragning efter gjädda under isen i mycket grunda vikar (Se *eckelnot* i Rosén 1955).

⁴⁷ Avmätning för skattläggning, akt nr: 11, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

Hur fisket utvecklats sig under 1700- och 1800-talen är egentligen mycket lite känt. Under 1700-talet och tidigt 1800-tal ansågs dock att en allmän nedgång i fisket längs den svenska ostkusten kunde skönjas.⁴⁸ I en beskrivning av östgötaskärgårdens fiske vid mitten av 1700-talet heter det att: "Här är wäl en gemensam klagan at deras fiske nu mera aftagit, och icke skal wara så drägt och lyckeligt, som fordom tima".⁴⁹ Orsakerna till nedgången förklarades bl.a. med större fångstuttag p.g.a. av befolkningsökningen samt användning av finmaskigare nät vilket gjorde även yngre årskullar fisk till nästens rov. I meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1865 kan man läsa att: "Till den betydenhet det (*fisket*) fordom innehaft, då det utgjorde ortens hufvudnäring, lærer det wäl numera, af wäl kända orsaker, aldrig kunna höjas".⁵⁰

Att en nedgång i fisket faktiskt ägt rum under loppet av 1700-talet är väl inte osannolikt. Denna kan förstås ha förstärkts av ett alltför intensivt fiske, men huvudorsaken till nedgången torde i första hand vara ett utslag av naturliga fluktuationer i fisktillgången. Sådana konjunkturer har alltid förekommit och är även idag en naturlig företeelse. I kartmaterialet finns tecken som tyder på att en tillfällig nedgång i fisket skett i Tjust mot slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet. I laga skiftesprotokollens värderingsinstrument förekommer bl.a. för Stora Askö och Flatvarp i Loftahammar uppgifter om att sjöbodarna är förfallna och i dåligt skick vilket knappast kan tolkas på annat sätt än att byggnadernas underhåll försumrats p.g.a. att fisket delvis legat nere. I Ytterbys storskifteskarta från 1798 har lantmätaren dessutom karterat ett "fiskeläge" med ett tiotal byggnader, som egentligen ligger på Flatvarps mark.⁵¹ I Flatvarps laga skifteskarta från 1850-talet är alla byggnader utom två borta och det finns inte längre några uppgifter om något fiskeläge på platsen.⁵² Oavsett om det är ett utslag av en allmän nedgång i fisktillgången eller inte, är det uppenbart att fisket i byarna på Stora Askö genomgått en nedgång i början av 1800-talet. Utan omfattande kartstudier är det dock inte möjligt att avgöra om detta är en enstaka företeelse eller en generell utveckling i hela skärgårdsområdet.

Från och med 1820-talet var landshövdingen ålagd att inför kungen redovisa tillståndet i länet i s.k. femårsberättelser. Femårsberättelserna innehåller information om allt från jordbruk och näringsliv till invånarnas utbildning och sällsliv – naturligtvis finns även glimtar om skärgårdsfisket. Till en början är

FIGUR 9. Antal strömmingsfiskare/by 1880.

⁴⁸ Hedenstierna 1949:245.

⁴⁹ Enholm 1969 (1753):25 (andra delen).

⁵⁰ Meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1865.

⁵¹ Aktnr: 1397, Loftahammar socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

⁵² Aktnr: 1414, Loftahammar socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

uppgifterna mycket sparsamma och man får i stort sett inte veta mer än att det "betydligaste fisket" bedrivs längs länets norra kust och att fisket är en av de viktigaste "binäringarna" i länet. I femårsberättelserna för 1851–1855 har man försökt sig på en uppskattning av antalet fiskare i norra länsdelen. Det antas att "en befolkning af 1 500 å 2 000 menniskor deraf hemtar de förnämsta medlen till sin bergning".⁵³ Detta kan ställas mot uppgifter i 1901–05 års femårsberättelser där antalet "hafs- eller skärgårdsfiskare" i länet anges vara 540 st.⁵⁴ En minskning av antalet fiskare kan säkert ha skett, men att mer än var tredje fiskare försvunnit på mindre än 60 år är inte troligt. Man har snarare haft en snävare definition av "fiskare" i undersökningen 1901–05 än man hade ca 50 år tidigare.

Fångsterna uppges i regel bestå av strömming och torsk från havsfisket medan man längs stränderna fiskar främst mört, gädda, flundra, abborre, ål och sik. En aning bekymrat konstateras ofta att länet, trots dess "vidsträckta hafskuster", inte är självförsörjande på fisk.⁵⁵ "Endast i skärgården utanför Vestervik fångas strömming till den myckenhet, att icke allenast ortens eget behof deraf fylles, utan äfven något kan säljas till förbrukning inom andra delar af riket".⁵⁶ Mot bakgrund av den nedgång i fisket som antytts under 1700-talet och 1800-talets början kan det vara intressant att notera att under 1880-talet finner uppgifter om att "hafsfisket utanför fastlandets och Ölands kuster nu idkas med ökad framgång". Intressant är också att från och med 1880-talet lyfts särskilt ålfisket fram som mycket viktigt. Tidigare har ålen räknats upp bland de övriga fiskslagen men nu framhålls särskilt den ökande efterfrågan på just ål. "De hemman utmed kusten, der ålfiske idkas, hafva också stigit betydligt i värde".⁵⁷ Den gynnsamma utvecklingen för ålfisket vid 1800-talets slut gjorde att många byar i skärgården nu lade om sitt fiske nästan helt mot ål (mer om detta i senare kapitel). Av allt att döma var Misterhultsfiskarna först med att gå över på ål men senare följde även fiskarna Tjustskärgården med. Utvecklingen styrks av statistiken, 1915 stod Kalmar län för den i särklass största ålfångsten. Med en fångst på 252 679 kg ål, är Kalmar störst i Sverige och slår det stora ålfiskelänet Blekinge detta år med ca 50 000 kg ål.⁵⁸

Från 1880 finns en mycket detaljerad statistisk sammanställning av fisket i länet gjord av Rudolf Lundberg.⁵⁹ Ända ned på bynivå redovisas antal fiskare, fångster antal båtar och redskap. Det fiske som avses är dock bara sill- och ålfisket. Trots detta är statistiken en viktig källa till kunskapen om de lokala variationerna i fiskets betydelse för näringsfånget under 1800-talets slut. Inte helt förvånande är det mellan- och yttterskärgårdens byar som bedriver det mest storskaliga fisket enligt statistiken. Men statistiken visar också att fisket varit av stor betydelse för många av fastlandsbyarna. Som exempel kan nämnas att Snörum, beläget vid den djupa viken Syrsan i Loftahammar socken hade 5 personer sysselsatta med sillfiske. I Almvik, långt in i Gamlebyviken fanns 9 sillfiskare. Almvik hade därmed fler personer sysselsatta med sillfiske än exempelvis de utpräglade ytterskärgårdsbyarna Sladö och Stådsholmen. De mest dominerade "fiskerierna" på 1880-talet var dock Östra Eknö och Hasselö som båda hade

⁵³ Landshövdingarnas femårsberättelser 1851–55, Kalmar län, *binäringar*.

⁵⁴ Landshövdingarnas femårsberättelser 1901–05, Kalmar län, *jakt och djurfångst samt fiske*.

⁵⁵ Landshövdingarnas femårsberättelser 1856–60, Kalmar län, *binäringar*; Landshövdingarnas femårsberättelser 1861–65, Kalmar län, *fiske*; Landshövdingarnas femårsberättelser 1886–90, Kalmar län, *jakt och djurfångst samt fiske*.

⁵⁶ Landshövdingarnas femårsberättelser 1876–80, Kalmar län, *jakt och fiske*.

⁵⁷ Landshövdingarnas femårsberättelser 1891–95, Kalmar län, *jakt och djurfångst samt fiske*.

⁵⁸ SOS 1915.

⁵⁹ Lundberg 1883.

mer än 30 sillfiskare, tätt följt av bl.a. Väderskär, Händelöp, Idö, Malmö och Figeholm med ett 20-tal sillfiskare var. Ålfisket hade, med undantag av Väderskär i Tjust som var stark inriktat på just ålfiske, sin absoluta tyngdpunkt från Idö och söderut genom Misterhults skärgård. (Figur 10).

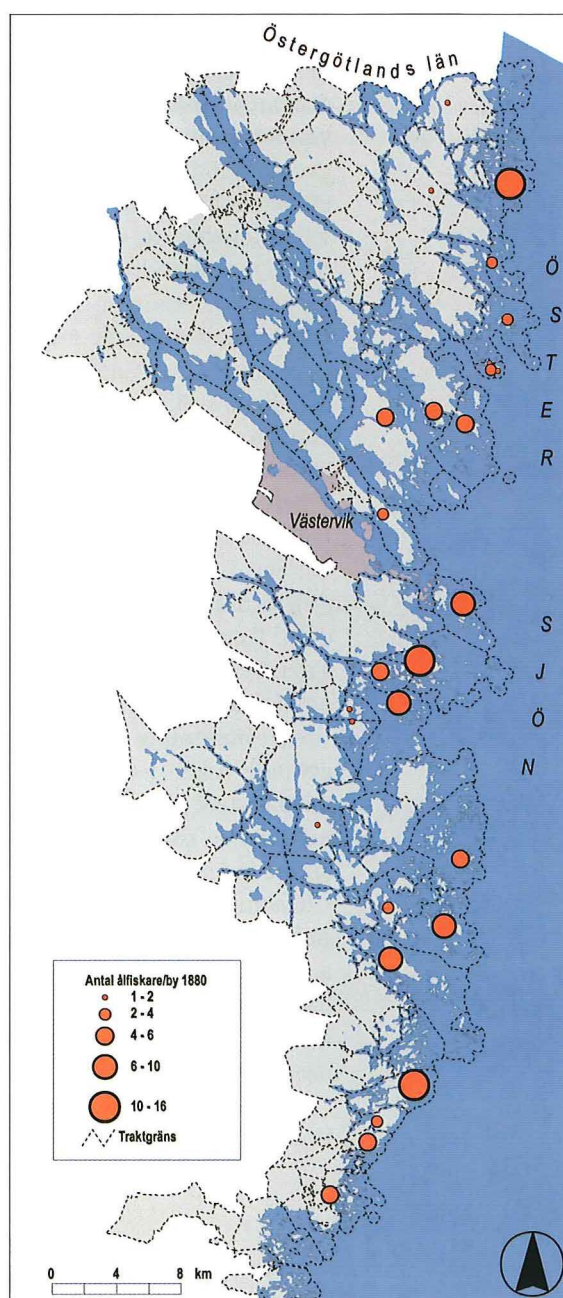
Statistiken visar en ögonblicksbild av skärgårdsfisket i Tjust och Misterhult kring 1800-talets slut. Fångsttekniker, redskap och båtar var vid denna tid i princip de samma som under det föregående århundradet och någon mer omfattande modernisering av fisket hade ännu inte börjat göra sig gällande. Några årtionden senare skulle dock utvecklingen sätta fart på allvar med nya redskap och framförallt introduktionen av motorbåten.

Fiskets organisation, fångstmetoder, samarbetsformer och sociala strukturer

Fiske betraktas i regel som *en* typ av näringsfång. På sin höjd brukar man skilja mellan yrkesfiske och binäringsfiske, dvs. en gradering av fiskets relativa betydelse i den totala hushållsekonomin, men faktum är att formerna för hur fisket bedrivits både i historisk och i modern tid varierar så starkt att det lite tillspetsat är befogat att tala om flera olika typer av näringsfång.

Gränsen mellan vad som varit att betrakta som binärings- respektive yrkesfiske har historiskt sett varit så otydlig att det knappast är meningsfullt att använda denna uppdelning, allra minst då skärgårdsborna själva inte överhuvudtaget funderat över sin tillvaro i dessa termer. Först i modern tid finns en tydligare gräns och man brukar här betrakta licensierade fiskare som yrkesfiskare och övriga som binäringsfiskare.

Huvuddelen av fisket i Tjusts och Misterhults skärgårdar under historisk tid har som tidigare nämnts varit knutet till byarna här och bedrivits av bonde/fiskarbefolkningen i skärgårds- eller kustområdet. Men denna befolkning är och har på intet sätt varit homogen. Olika grupperingar inom kategorin har funnits representerad inom fisket, allt i från välbärgade fastlandsbönder med huvuddelen av sin utkomst i jordbruket, till jordlösa ute på ytterskärgårdens fiskelägen som vid sidan av fisket saknat andra inkomstmöjligheter. Den sociala aspekten är således viktig för hur fisket bedrivits, men även de rumsliga och de tekniska aspekterna. Vissa byar har i princip uteslutande fiskat på sina egna, enskilda fiskevatten medan andra har bedrivit havsfiske på öppet hav. Medan havsfisket krävt mer resurser och större mått av samordning och samarbete har hemmafisket kring byn kunnat bedrivas mer individuellt. Havsfisket innebar i äldre tid också att en del av familjen och byns innevånare var borta längre perioder, vilket i sin tur fick konsekvenser för det arbetet som skulle uträttas hemmavid.

FIGUR 10. Antal ålfiskare/by 1880.

Graden av samarbete har också varit knutet till fiskeredskapen. Medan notdragning måste ske i ett lag kan exempelvis ålhomorna vittjas och skötas av ett mindre antal personer. *Var* och *vad* man fiskat kan vidare kopplas samman med avsalu och avsättningsmarknaderna. Strömmingen hanterades inte på samma sätt som exempelvis ålen, och de olika fångsttyperna hade sina respektive marknader, uppköpare och konsumentgrupper. Fisket skall alltså inte bara betraktas med strikt ekonomiska ögon som ett näringsfång, utan som något som i vid mening bidragit till utformningen av skärgårdens specifika livsformer, bebyggelse, landskap och rörelsemönster.

Hemma- eller inomskärsfisket

Hemmafisket var som framgår ovan det fiske som bedrevs inom byns enskilt ägda vatten. Omfattningen av de enskilt äga vattenområdena varierade mycket kraftigt från by till by och vattenytans areal satte självklart till viss del en gräns för hur omfattande fiske som kunde bedrivas av byborna. Men det var inte bara en fråga om vattenområdets areal, fiskevattnen hade liksom åkrarna olika bonitet. Det som påverkade fiskevattnets kvalitet var i första hand byns läge och därnäst strandens och vattenområdets geomorfologiska egenskaper. De byar som hade bergiga och djupa stränder ansågs ha ett sämre hemmafiske. I kartbeskrivningarna betecknas stranden i bland som "gall", vilket innebar att den genom sin steniga botten eller tvära djup varken lockade in fisken mot stränderna eller lämpade sig för att sätta ut fiskeredskap. De byar som hade grunda, vassbevuxna stränder, gärna med holmar, vikar och grund ansågs däremot vara bättre beskaffade.⁶⁰ Det finns naturligtvis alltid undantag. De byar som hade sina fiskevatten längs Gamlebyvikens eller Syrsans stränder sörjde säkert inte för de branta och djupa stränderna här. Till de specifika topografiska förhållanden i dessa vikar har nämligen en särskild slags stationär strömming anpassats sig och som åtminstone i äldre tider kunde fångas i stora mängder.⁶¹

Betydelsen av fisket inomskärs i de egna vattnen har historiskt sett varierat betydligt i olika delar av skärgården och mellan olika byar. Orsaken till detta är inte bara fiskevattnets förmåga att ge goda fångster utan också i vilken utsträckning man ägnat sig åt havsfiske utanför det egna vattnet. Även om det handlar om två olika sätt att bedriva fiske på är hemmafisket och havsfisket alltså i hög grad avhängiga varandra. Ytterskärgårdens byar hade i regel det mest givande hemmafisket, men eftersom man också hade det allra mest lönande havsfisket inom räckhåll ägnade man sig tidvis i större omfattning åt detta. Innerskärgårdens byar hade å andra sidan ofta mindre givande fisken i sina egna vatten, men avstånden till strömmingsgrunden vid det öppna havet gjorde att man ändå valde att hålla sig till byvattnet. Introduktionen av motorbåten kom härvidlag att innebära en markant förändring, eftersom även byarna längre in i skärgården nu snabbt och lätt kunde nå de öppna havsvidderna.⁶²

Traditionellt sett har man delat in hemmafisket i *fjällfiske* och *ålfiske*. Fjällfisket avsåg huvudsakligen fångst av gädda, abborre, sik, flundra och torsk men egentligen all annan fisk som fångades inomskärs utom ål. Uppdelningen i dessa två typer av fisken har främst ekonomiska förtecken. Ålfisket var nämligen det mest lönsamma av de två. Medan den övriga fjällfisken i första hand konsumerades inom hushållet såldes det mesta av ålen.

Hemmafiskets vanligaste fångstmetod, åtminstone i äldre tid var utan tvekan *noten*. Under 1900-talet kom delvis nya redskap i bruk men genom i stort sett hela 1800-talet

⁶⁰ Hedenstierna 1949:217.

⁶¹ Se bl.a. Sahlin 1943:214.

⁶² Nilsson 1953:36; Wirsén 1931:190f; Wirsén 1955:341, 355.

var denna ålderdomliga metod den främsta.⁶³ I de flesta äldre kartakter (från 1600-tal och 1700-talets början) över byar i skärgårdsområdet finns notplatserna eller *notvarp* utmärkta. Notvarp var särskilt utstakade platser, ibland med rensad botten, där man med säkerhet visste att man kunde bruka noten utan att riskera att den skadades av bottensten etc.⁶⁴ Mer sällan finns däremot i det äldre kartmaterialet andra typer av fisken omnämnda eller utmärkta, exempelvis nätfiske, vilket säkert kan tolkas som att detta var av mindre betydelse. Noten är ett slags garn men till skillnad från nätgarnen som snärjer fisken dras noten genom vattnet i en halvcirkelrörelse för att omsluta fisken som en säck. (Figur 11). Noten kunde användas sommartid både från stranden och från båt. Även om redskapet drogs från land behövdes båten för att komma ut med noten i en båge runt fisken. Noten användes även flitigt under vintern. Istället för med båt drogs den då genom vakar under isen. Notarna var i olika delar av skärgården av varierande storlek och konstruktion, vilket även kunde förändras över tid.⁶⁵ Generellt sett ansågs noten vara ett dyrbart redskap som krävde ständigt underhåll och reparation. Dessutom krävdes kollektiva samarbetsformer för att kunna använda det mycket arbetsintensiva redskapet. Det var därför vanligt att man inom byn gick samman i inköp, skötsel och bruket av en not. I fisket med noten kunde förutom strandägarna och deras familjer, ibland även torpare och andra egendomslösa inhysesfolk från trakten delta mot en viss andel i fångsten. Johannes Enholm skriver följande om bruket av notar i östgötaskärgården på 1700-talet: "Noten drages här efter somligas plägesed med 2:ne båtar och 4 personer, och af några med en båt och 2:ne samt högst 3:ne hions åtgärd och tillhielp".⁶⁶ Det var inte ovanligt att fisket med de lite större notarna skedde under överinseende av en "notkung".⁶⁷ Notkungen kunde antingen vara ägaren av noten eller en äldre och erfaren fiskare. Hans ansvar kunde variera men i regel pekade han ut varpen och förde kommandot över arbetet. Det var också notkungens uppgift att se till att fångsterna delades rättvist mellan de fiskande.⁶⁸

Ålfisket var till skillnad från notdragningen mer individualistiskt till sin karaktär. Ålen fångades sedan medeltiden i s.k. hommor, en slags ryssja, som

⁶³ Hedenstierna 1949:218ff.

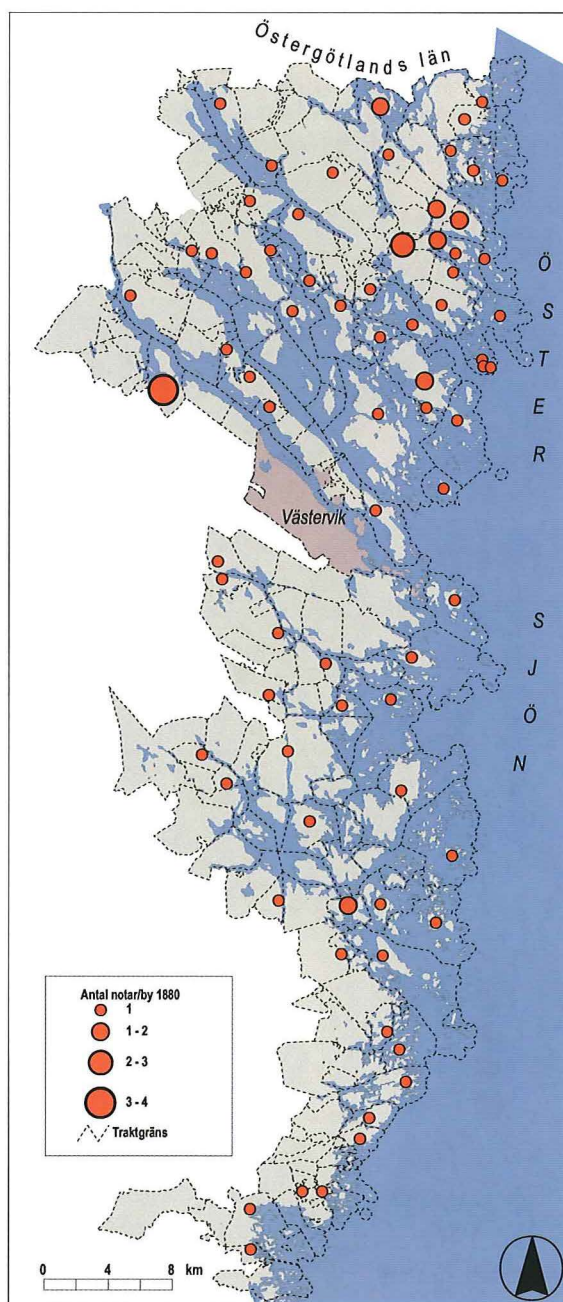
⁶⁴ Svenskt fiskelexikon 1955:404.

⁶⁵ Nilsson 1971:108ff.

⁶⁶ Enholm 1969 (1754):27 (första delen).

⁶⁷ Enholm 1969 (1754):22 (första delen). Beteckningen notkung tycks varit vanlig i större delen av skärgården. Ivar Modéer har hittat exempel från Ryssby socken i Möre och Böda på Öland. Johannes Enholm skriver om notkungar i östgötaskärgården under 1700-talet.

⁶⁸ Modéer 1931:20.

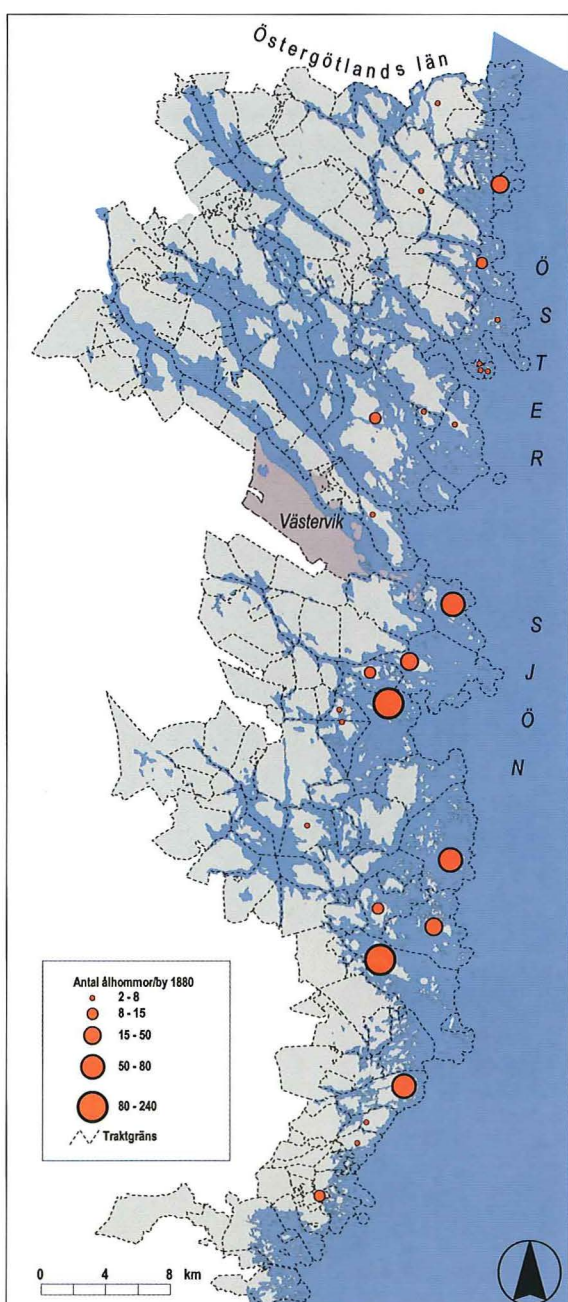

FIGUR 11. Antal notar/by 1880.

visserligen kunde innebära en stor initialkostnad men som i princip kunde skötas och vittjas av en enda fiskare. Ålfisket var därför till skillnad från notfisket stängt för andra än jordägarna och deras familjer. Ålfisket var redan under medeltiden mycket värdefullt. Inte sällan räknas ålfiskena upp som nyttigheter tillhöriga en viss gård eller by i medeltida brev och 1500-talets jordeböcker.⁶⁹ Att döma av det historiska kartmaterialet från 1600-talet och 1700-talets första hälft var det i Tjusts och Misterhults skärgårdar emellertid inte särskilt omfattande vid denna tid. I förhållandevis få fall finns "håmmestånd" utmärkta eller omtalade i kartorna. Man kan naturligtvis inte med säkerhet veta om detta speglar verkliga förhållanden, men möjligen var det så att ålfisket under 1600- och 1700-talen begränsades p.g.a. att avsättningsmöjligheterna

inte var lika gynnsamma som för exempelvis strömmingen. Under 1800-talets andra hälft förändrades detta dock drastiskt och ålfisket blev tack vare de tyska uppköparna för många byar den huvudsakliga inkomsten. Inriktningen på ål fortsatte även under 1900-talets första hälft och Kalmar län var under 1910, -20 och -30-talen ledande i landet vad gäller fångst av ål.⁷⁰ (Figur 12).

Inomskärsfiskets arbetsformer har naturligtvis varit högst varierande från by till by. Något som har haft stor betydelse för detta är besuttenheten. De mest komplexa kollektiva strukturerna tycks nämligen ha utvecklats hos de jordlösa grupperna som bedrivit fiske på arrendevatten under de större godsens och säterierna. Några undersökningar kring godsfiskarna finns inte i Tjust eller Misterhult, men däremot har Ivar Modéer gjort ingående studier kring Kråkerumsgodsets fiskare i Mönsterås vid sekelskiftet 1900. Kråkerumsfiskarna bodde i små kolonier på några av öarna inom godsets huvudgårdsdomän. Byggnader och tomter vilade, som brukligt, från början på ofri grund och för att få fiska i vattnen erlades arrendeavgifter i form av fastställda taxor.⁷¹ Till skillnad från de självägande skärgårdsbyarna arrenderades vattnen gemensamt av alla fiskare under godset och någon lottindelning förekom inte. För att organisera fisket effektivt hade därför fiskelaget en mycket viktig roll. Någon formell ledare, motsvarande notkungen, fanns inte men i regel fungerade de äldsta och mest erfarna fiskarna som förmän. Fiskarna utgjorde kärnan i fiskelaget men i arbetet deltog också torpare och andra egendomslösa från trakten kring godset. Fördelningen av fångsterna var komplicerade och den tilldelade lottens storlek styrdes av om man var delägare i redskapet, om man betalade vattenarrendet, deltog i fisket just den dagen eller om man var lagfiskare eller fiskehjon.⁷²

FIGUR 12. Antal ålhemmor/by 1880.

⁶⁹ Se DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län; DMS, Tjust. Opublicerat manus.

⁷⁰ SOS 1915.

⁷¹ Modéer 1929:117f; Modéer 1931:24f.

⁷² Modéer 1929:120ff; Modéer 1931:25ff.

Exemplet från Kråkerum är visserligen inte hämtat från undersökningsområdet men sannolikt har liknande lagfiskeri funnits även under de många godsen i Tjusts och Misterhults kustområde. I synnerhet i Misterhult bör detta ha förekommit eftersom herrgårdarnas och säteriernas huvudgårdsdomäner här i regel löper ut i själva skärgården. I Tjust låg det mesta av skärgårdsområdet under självständiga byar, och även om de var frälseägda och tillhörde godsen, ingick fiskevattnet vid sidan av de andra nyttigheterna i byns dispositionsrätt. Det var alltså bara under godsens huvudgårdar som denna typ av lagfiskeri förekom.

Havs- eller utskärsfisket

Fisket i det egna byvattnet skall på intet sätt förringas, det var för många byar en livsnödvändighet men det var också i de allra flesta fall i första hand fråga om fiske för egen konsumtion. Bortsett från ålfisket som under 1800-talet fick en ökad betydelse genererade det sällan något egentligt ekonomiskt överskott eller kontanta medel. Detta är orsaken till att man åtminstone sedan medeltiden trotsat väder och vind för att söka sig till skärgårdens yttersta kobbar och grund för att bedriva fiskafänge. Här fanns nämligen till skillnad från hemmavattnen de riktigt stora fångsterna att hämta, fångster som kunde säljas eller bytas mot andra nödvändigheter.

Havsfiske är en samlande beteckning på det fiske som huvudsakligen bedrivits utanför det egna byvattnet. Innebörden av havsfisket varierar dock, inte bara geografiskt utan också beroende på tiden. Från och med medeltiden fram till 1900-talets början var havsfisket det fiske som bedrevs omkring eller i närheten av skärgårdens yttersta grund. Begränsningarna hos båtar och redskap gjorde det varken möjligt eller meningsfullt att bege sig längre ut. Med introduktionen av motorbåtar och nya redskap kring 1910-1920-talen nådde man nya fiskeplatser längre ut till havs. På Idö och Händelöp i Tjust uppges exempelvis på 1940-talet Ölands norra udde och Häradsö i Östergötland vara gränserna mellan vilka man idkade sitt havsfiske.⁷³

Fisket i ytterskärgården och på gränsen mot det öppna havet krävde naturligtvis en annorlunda organisation än hemmafisket. Från medeltiden och fram till 1800-talet bedrevs det i mer eller mindre säsongssanknutna former, ofta med ett visst fiskeskär som fast bas under den i bland flera månader långa fiskeperioden. Tomtningarna som förekommer på ett flertal platser i Kalmar läns skärgård anses allmänt indikera denna typ av tidigmedeltida säsongsfiskeplatser.⁷⁴ Det första skriftliga belägget för säsongsmässiga fiskelägen i våra ytterskärgårdar utgörs av den tidigare omnämnda hamnstadgan som nedtecknades på Huvudskär i Stockholms skärgård på 1450-talet. Stadgan vann senare en allmän tillämpning i alla hamnfisken längs den svenska kusten⁷⁵. Det är dock ovisst huruvida det funnits några hamnfisken, i juridisk bemärkelse, i Tjust och Misterhults skärgårdar redan under medeltiden. Från och med 1500-talet med framförallt 1600-talet framträder dock en rad olika skär längs Kalmar läns kust som säsongsfiskelägen varvid hamnstadgan tillämpades som rättsordning. De mest kända är kanske Väderskär i Loftahammar och Furö⁷⁶ i Döderhults socken men även Boskär i Misterhult omtalas i början av 1600-talet som "fiskeläge" och det förefaller inte omöjligt att stadgan tillämpats även här.⁷⁷ Under 1700-talet fanns troligen hamnfisken även på Jutskär, Bondeskär, Åsleskär och Grindö, samtliga belägna i Loftahammar socken.⁷⁸

⁷³ Nordiska museets arkiv. Idö och Händelöp, Västrums socken. Material från Nils J Nilssons skärgårdsundersökningar 1946.

⁷⁴ Norman 1986; Norman 1993.

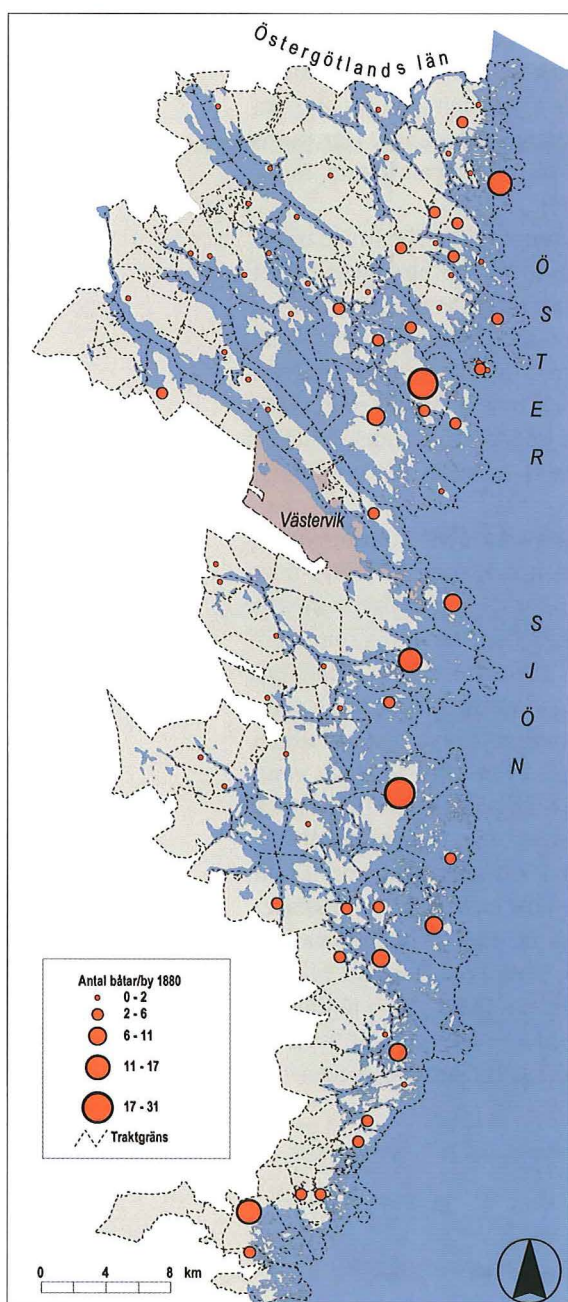
⁷⁵ Hedenstierna 1949:229ff.

⁷⁶ Furö omnämns redan under 1500-talet i egenskap av "hamnfiske" (Modéer 1931:17).

⁷⁷ Norman 1993:106.

⁷⁸ Detta med tanke på uppgifterna i Väderskärs skärlags arkiv. Se Erixon 1920.

De som från början vistades vid skären var antingen fiskare/fiskebönder från inner-skärgårdens byar eller fiskande borgare från någon närbelägen stad. Väderskår utgjorde stödjepunkt för Söderköpings stadsfiskare under den hektiska sommarsäsongen från och med första halvan av 1600-talet.⁷⁹ Många av skären fick redan i början av 1700-talet en mer eller mindre permanent befolkning. De kom därmed bosättningsmässigt att likna innerskärgårdens byar, med det viktiga undantaget att nära nog inga andra näringar förekom vid sidan av fisket. Samtliga hamnfisken i Tjust och Misterhult låg under något av de stora godsens till vilka fiskarna betalade arrende. I detta avseende finns vissa likheter mellan hamnfiskena och de större godsens lagfisken som tidigare nämnts.

FIGUR 13. Antal båtar/by 1880.

Livet och fisket på och vid de östgötska hamnfiskena under 1700-talet beskrivs ingående av Johannes Enholm. Till övervägande del kan förmodligen Enholms uppgifter betraktas som giltiga även för Tjusts och Misterhults skärgård: "Så snart nu strömmings fångst innom skären börjar något att inskränkas och förminsas, så äro desse skäreboar snart omtänckte att underhielpa den bristen med et förmodat rundeligare fiske i sielfa havet. Till hwilken ända de utwalt åtskilliga skär och klippor i kafwet, hwarest de en wiss tid på åhret dwäljas, så länge strömmingsfisket idkas på de wid och uti hafwet liggande grunder. Sådana ställen nämnes eliest hos dem Fiskeskär eller Fiskehamnar".⁸⁰ Enholm skriver vidare att vem som helst kunde uppehålla sig vid skären "emedan de anses nästan som allmänningar".⁸¹ Allmänningar var fiskeskären så till vida att de var öppna för i princip vem som helst, men överhögheten var i regel knuten till ett frälsegods eller kronan, vilka naturligtvis krävde sin tribut. En del av fångsten skulle erläggas i avrad till skärets "patronus" vem det nu än var.

Fiskarna kom till skäret på våren och formerade sig i ett lag kring en s.k. skötbåt som enligt Enholm var av sådan storlek att "3 å 4 personer, understundom och flere, makeligen med sina fiskebragder och försaltningsskär med öfriga redskaper kunna der hafwa sitt utrymme".⁸² Vilka som ingick i ett lag och vilka inbördes relationer de hade till varandra framgår inte av Enholms beskrivning men man kan på goda grunder anta att det var folk från en och samma hemby eller några grannbyar som gått samman i arbetet. Varje lag hade sin egen fiskebod i fiskeläget i vilken man bodde samt förvarande fisken och redskapen. När fiskarna

⁷⁹ Helmfrid 1995.

⁸⁰ Enholm 1969 (1754):31 (första delen).

⁸¹ Enholm 1969 (1754):32 (första delen).

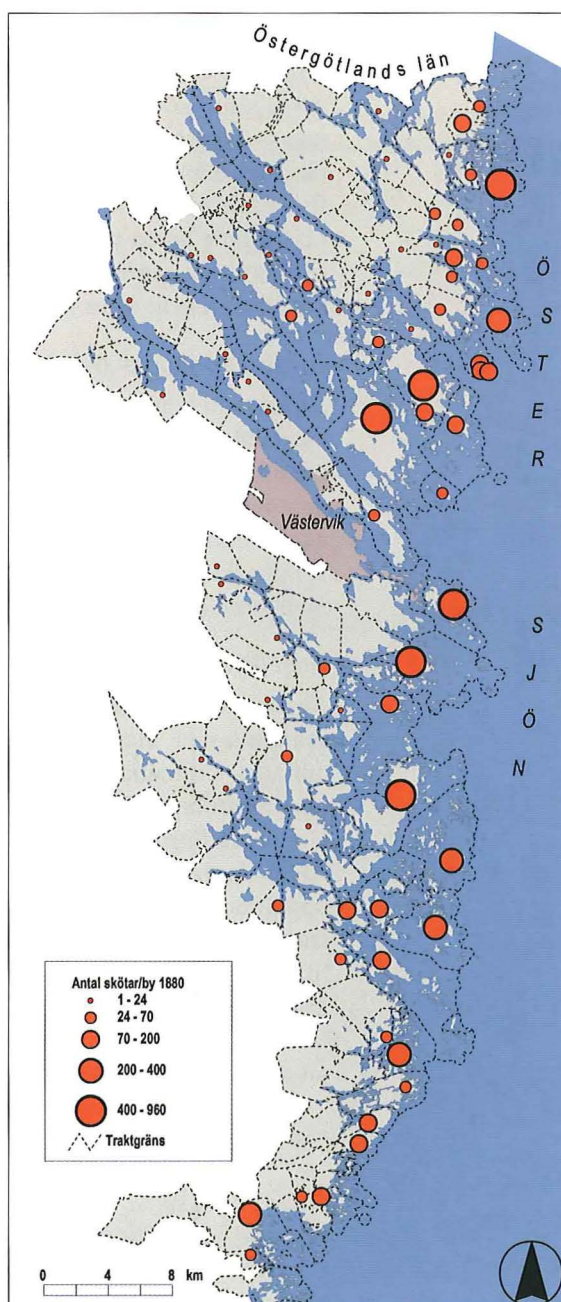
⁸² Enholm 1969 (1754):32 (första delen).

väl hade anlänt till skäret skulle alla samlas inför hamnfogden för att få sina fiskeplatser tilldelat. I forna tider hade man enligt Enholms informanter tillämpat en slags fri tävlan om de bästa fiskeplatserna. Detta hade emellertid resulterat i bråk och orättvisor och man ansåg därför att saken skulle avgöras bättre av hamnfogden.⁸³

Det var naturligtvis i första hand strömmingen som lockade fiskarna till utskärgårdarnas grund. Redskapen som användes för strömmingsfisket var s.k. *skötar*. Sköten är ett slags garn som med hjälp av flöten och tyngder kunde anpassas till det djup man förväntade sig att strömmingen skulle uppträda på. Skötarna kunde hakas i varandra och bilda långa kedjor eller varpor av garn.⁸⁴ Enligt Enholms uppgifter från 1700-talet var det vanligt att varje skötbåt hade mellan 12 och 16 varpor med skötar, där varje varpa var sammansatt av ca 4 skötar.⁸⁵ Skötar kunde även användas vid inomskärsfisket men var då i regel av betydligt mindre format. I bl.a. bouppteckningar upptas ofta "hafsskötar" för sig och dessa tingade i regel ett högre värde.⁸⁶ (Figur 14).

Fångsterna bereddes av fiskarna själva vid hamn-skäret. Efter en summarisk rensning saltades strömmingen ned i de medhavda laggkärlen. Enligt hamnstadgan fick rensningen av fisken absolut inte ske i båtarna eller ute vid grunden eftersom man var övertygad om att detta kunde skada fisket.⁸⁷ Risken var stor att fisken blev dålig om den inte behandlades med vederbörlig noggrannhet. Detta krävde naturligtvis stora mängder salt. För att få en uppfattning om proportionerna kan nämnas att en av hamnfogdarna i Stockholms skärgård i sina räkenskaper från 1600-talet uppger att det gick åt ca 27 kg salt per tunna strömming.⁸⁸ Varje tunna rymde i sin tur omkring 120 kg fisk. Från Östergötland finns uppgifter om att man under 1700-talet använde upp till 40 kg salt per tunna strömming.⁸⁹ Vid säsongens slut, ofta i september, fyllde man sina tungt lastade skärbåtar och "storökor" och styrde mot hemorten. Där gjordes i regel bara ett kort uppehåll innan det var dags att stäva vidare med lasten mot östgötamarknaderna.

De säsongsmässiga hamnfiskena, eller om man så vill, havets fäbodbruk var i Kalmar län delvis på väg att upphöra redan under 1700-talet. I allt större omfattning blev skären åretruntbosättningar för en del av fiskarna. Väderskär verkar från och med 1730-talet utgöra en mer eller mindre fast bosättning för ett antal fiskare som tidigare hade borgerskap i

FIGUR 14. Antal skötar/by 1880.

⁸³ Enholm 1969 (1754):33 (första delen).

⁸⁴ Nilsson 1971:106.

⁸⁵ Enholm 1969 (1754):34 (första delen).

⁸⁶ Hedenstierna 1949:242.

⁸⁷ Hedenstierna 1949:244.

⁸⁸ Hedenstierna 1949:245.

⁸⁹ Enholm 1969 (1754):15 ff.

Söderköping⁹⁰. Historien bakom de övriga skären är mer okänd, men Grindö omnämns som torp under Fågelviks gods på 1720-talet.⁹¹ Boskär tycks hysa en fast bosättning i början av 1700-talet och på Jutskär, Bondeskär och Åsleskär omtalas "åboer och inne-vånare" i början av 1800-talet.⁹² Säkert fortsatte vissa av innerskärgårdens fiskare och fiskebönder även efter 1700-talets mitt och 1800-talet att under sommarsäsongen att återvända till hamnfiskena, trots att dessa nu hade en i huvudsak fast fiskarbefolkning. Det bestående resultatet av permanentningen av hamnfiskena torde ändå ha varit att havsfisket nu i något högre grad dominerades av byar och fiskelägen i den yttersta skärgårdszonen. Som vi sett tidigare kom ju också ålfisket att öka i betydelse under 1800-talet. I och med att ålfisket i regel kunde bedrivas i hemmavattnen kom den ekonomiska potentialen i inomskärsfisket därmed samtidigt att öka. I synnerhet i Misterhult fick det hemmabaserade ålfisket vid de större öarna stor genomslagskraft.

Med hjälp av motorbåtar och nya redskapstyper uppstod under 1900-talets första årtionden en ny typ av havsfiske som för alltid kom att förändra fiskets och därmed också skärgårdens uråldriga geografiska förutsättningar och sociala organisationsformer.⁹³ Även om sedan gammalt av fiske präglade byar som Hasselö, Händelöp och Eknöbyarna fortsättningsvis kom att behålla sin ledande ställning, var det nya havsfisket inte på samma sätt som tidigare bundet av byns geografiska läge i skärgården. Man kunde nu på kort tid röra sig över stora områden och man behövde inte längre övernatta på skären i ytterskärgården. Mer om fiskets utveckling under 1900-talet kommer att behandlas nedan.

Jordbruk, skogs- och boskapsskötsel

Att det inte var jordbruket som i första hand lockade de första skärgårdsborna ut i kustlandskapet råder väl knappast något tvivel om. Skärgårdsområdet har inte under någon tid lämpat sig särskilt bra för jordbruksaktiviteter. Åtminstone inte jordbruk i den bemärkelse som gäller för större delen av fastlandet. Inte desto mindre har de agrara näringarna spelat en viktig roll i skärgårdens näringsliv. Det är dock viktigt att komma ihåg att innebörden av *agrar* emellertid har en något annorlunda innebörd här än i andra områden.

Odlingen

Åkerbruket har generellt sett haft en mycket obetydlig roll i både Tjusts och Misterhults skärgård, men man kan också se att stora lokala variationer har förekommit inom området. Utbredningen av odlingsmarken under medeltid och 1500-tal är i princip omöjlig att fastställa. Förutom spridda noteringar om "åker" i exempelvis arv- och eget längderna från 1500-talet vet man egentligen inte vilken utsträckning byarna bedrev någon form av systematiskt åkerbruk.⁹⁴ Från och med 1600-talet finns dock bättre uppgifter att tillgå när det gäller just åkerbruket, exempelvis i de s.k. boskapslängderna från 1600-talets första hälft. Uppgifterna om utsäde i boskapslängderna speglar sannolikt ett slags odlingsmaximum för tiden fram till deras upprättande. Det är nämligen inte troligt att åkerbruk skedde i någon nämnvärd omfattning i skärgården före 1600-talet. Det är nog snarare så att flera av de skärgårdsbyar som i längderna uppges ha ett visst utsäde börjat med åkerbruket tidigast mot slutet av 1500-talet.

Från 1620-talet finns inga noteringar om utsäde i någon av byarna/gårdarna på öarna i Misterhult, men däremot bedrevs åkerbruk i de kustnära fastlandsbyarna. I södra och

⁹⁰ Helmfrid 1995.

⁹¹ Avmätning. Aktnr: 35, Loftahammar socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

⁹² Erixon 1920; Norman 1993:106 a.a.

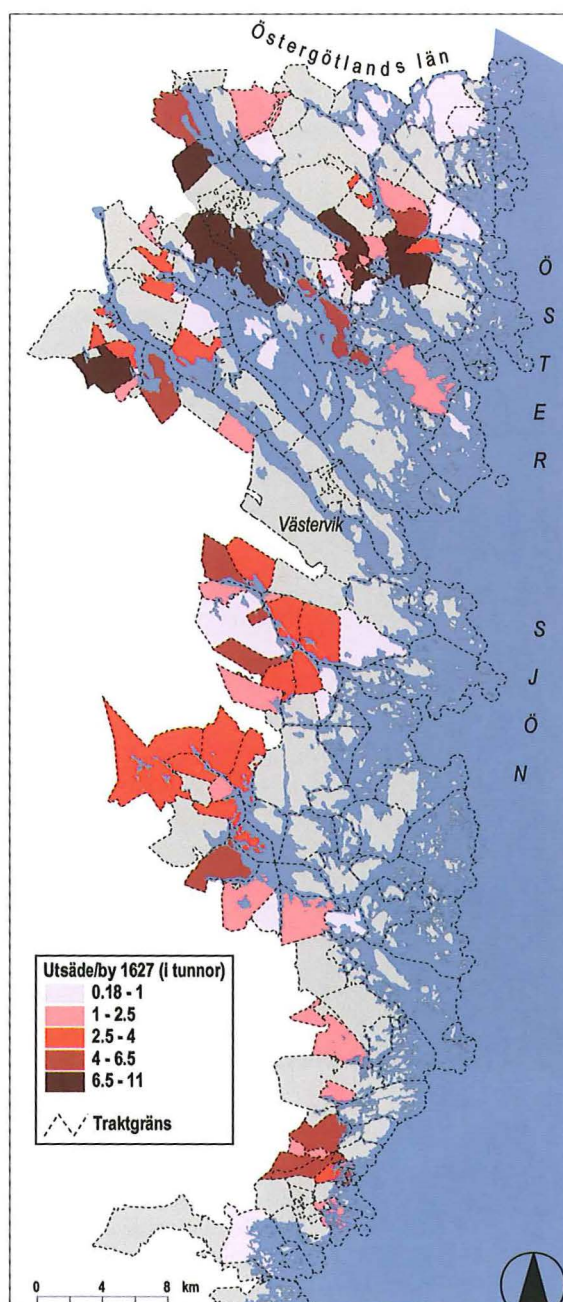
⁹³ Wirsén 1955:354.

⁹⁴ DMS, Tjust. Opublicerat manus; DMS, Band 4:4 Aspeland, Sevede och Tuna län.

mellersta Misterhult står exempelvis byarna Kråkemåla, Södra Uvö och Bussvik för en försiktig odling medan Laxemar, Gloestad Ström och Åby är mer tydligt profilerade mot åkerbruket. I Tjust bedrevs odling främst på de större skärgårdsöarna, Hasselö, Sladö och Stora Askö (i både Ytterby och Askö by), men faktiskt också på några av de mindre öarna, exempelvis Rätö.⁹⁵ Till skillnad från den tämligen blygsamma odling som bedrevs i Misterhults fastlandsbyar visar uppgifterna om utsädet hos fastlandsbyarna i Tjust att spannmålsodlingen här inte bara var mer allmänt utbredd utan också betydligt mer storskalig. (Figur 15).

Ökningen av odlingsaktiviteterna i skärgården tycks ha varit ganska liten under 1600-talet och 1700-talets första hälft. Mot slutet av 1700-talet och under 1800-talets första årtionden börjar man kunna se en större ökning i åkerbruket och detta gäller nu även de mindre öarna i Misterhults ytterskärgård. Att ny mark nu upptogs till åker var till stor del en direkt följd av en allt jämt ökande befolkning. Även om åkerbruket således ökade i omfattning skall detta inte i första hand tolkas som att dess betydelse i den totala hushållsekonomin ökade. För att klara försörjningen av allt fler människor var man helt enkel tvungen att ta vara på alla tänkbara möjligheter. Åkerbruket var bara en av dessa. Den nya åkermarken togs i regel upp i de långsmala sedimentfyllda sprickdalarna som präglar stora delar av både övärlden och det kustnära fastlandet, i synnerhet i Tjust. Eftersom sprickdalarna och sänkorna i många byar utgjorde det enda någorlunda lämpliga markslaget för såväl odling som ängsbruk, skedde nyodlingen på bekostnad av de tidigare slättermarkerna. Man kan säga att de naturgeografiska förutsättningarna givit upphov till en mycket låst markanvändningsstruktur. Detta ledde säkerligen till vissa konflikter mellan nyodlingen å ena sidan och boskapsskötselns behov av vinterfoder å andra sidan. (Figur 16 på nästa sida).

1800-talets andra hälft var även en tid av stora omändningar inom jordbruket, något som också kom att beröra skärgårdsområdet. De agrara reformerna hade visserligen varit en realitet redan under 1700-talet i de flesta jordbruksbygder. Genom storskiftet som introducerades på 1750-talet kunde man framförallt i de större jordbruksbyarna åstadkomma en effektivare arrondering av odlingsjord och ängsmark. Även i skärgården genomfördes ett stort antal storskiften, både på öarna och i skärgårdens fastlandsbyar. Med undantag av de fastlandsbyar som sedan länge haft en betydande del av sin utkomst från jordbruket tycks dock effekterna av storskiftet varit förhållandevis små i skärgårdsområdet. Förutom en något tydligare ägandestruktur medförde storskiftet på sin höjd smärre

FIGUR 15. Byar i skärgårdsområdet som redovisar utsäde i boskapslängderna 1627.

⁹⁵ Boskaps- och utsädeslängder för Kalmar län 1627.

⁹⁶ Thornström 1978:34ff; Ett läns utveckling 1985:21.

justeringar av bebyggelselägena. Rationaliseringsvinsterna, som egentligen var huvudorsaken till reformens införande, tycks däremot ha varit mycket marginella.

När laga skiftet genomfördes under 1800-talet befann sig många skärgårdsbyar i en annan situation. Till följd av en kraftigt ökande befolkning tvingades många byar, som tidigare sagts, utveckla sin agrara sida trots att förutsättningarna för åkerbruk inte alltid var de bästa. Mossar och de sankaste dalgångarna utgjorde de sista markreserverna och dikades nu ut och plöjdes upp. Laga skifteskartorna från Tjusts skärgårdsområde speglar ett landskap där i stort sett minsta klippskrevan var föremål för odling. Enhetligare ägofigurer skapades och gårdar flyttades ut från den gamla bytomten. Ett allt för vanligt problem var dock att de nya jordbruksfastigheterna kom att tilldelas mark som var dåligt lämpad för odling. Effekterna av laga skiftet blev därför en temporär lindring på ett problem som i grunden aldrig skulle kunna lösas.⁹⁶ Bärkraften hos de fastigheter som tillskapades var oftast inte tillräckligt bra och med facit i hand kan man betrakta satsningarna på jordbruket i samband med laga skiftet som misslyckade. Efter ett tillfälligt uppsving för åkerbruket från slutet av 1800-talet och en bit in på 1900-talet, lades odlingen ned och många av de mindre utflyttargårdarna kom tidigt att köpas upp av stadsbor och omvandlades till fritidsboende.⁹⁷

FIGUR 16. Hällmarken utgör ofta en naturlig och absolut gräns för odlingsmöjligheterna på skärgårdsöarna. Skärsmaren i Ytterby, Loftahammar socken.

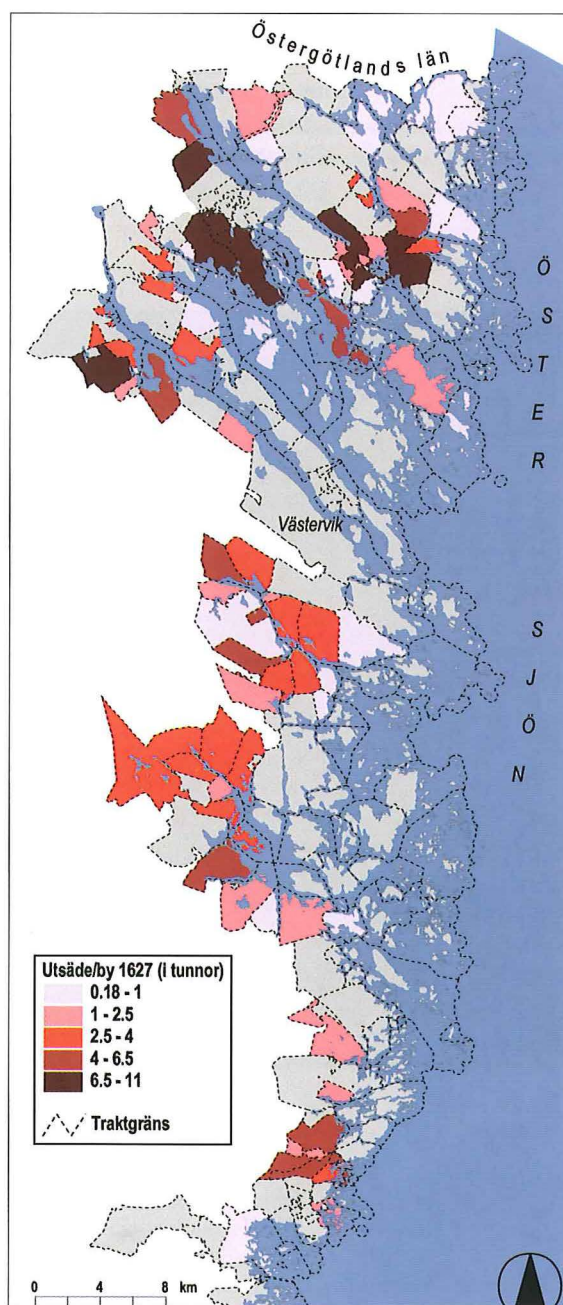
FOTO JERKER MOSTRÖM

⁹⁷ Hushållningssällskapet bedrev under 1900-talets första årtionden en omfattande verksamhet för att stimulera nyodlingsinsatser. Ett stort antal skärgårdsbyar fick under 1920-talet stöd för uppodlings av ängs- och hagmarker. Man betalade också ut premier för nybyggnad och förbättringar av ekonomibyggnader. Detta var sannolikt ett sätt att försöka vända en omställning som redan hade startat vid denna tid (Meddelanden från Hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1923, 1924, 1926 och 1929).

mellersta Misterhult står exempelvis byarna Kråkemåla, Södra Uvö och Bussvik för en försiktig odling medan Laxemar, Gloestad Ström och Åby är mer tydligt profilerade mot åkerbruket. I Tjust bedrevs odling främst på de större skärgårdsöarna, Hasselö, Sladö och Stora Askö (i både Ytterby och Askö by), men faktiskt också på några av de mindre öarna, exempelvis Rätö.⁹⁵ Till skillnad från den tämligen blygsamma odling som bedrevs i Misterhults fastlandsbyar visar uppgifterna om utsädet hos fastlandsbyarna i Tjust att spannmålsodlingen här inte bara var mer allmänt utbredd utan också betydligt mer storskalig. (Figur 15).

Ökningen av odlingsaktiviteterna i skärgården tycks ha varit ganska liten under 1600-talet och 1700-talets första hälft. Mot slutet av 1700-talet och under 1800-talets första årtionden börjar man kunna se en större ökning i åkerbruket och detta gäller nu även de mindre öarna i Misterhults ytterskärgård. Att ny mark nu upptogs till åker var till stor del en direkt följd av en allt jämt ökande befolkning. Även om åkerbruket således ökade i omfattning skall detta inte i första hand tolkas som att dess betydelse i den totala hushållsekonomi ökade. För att klara försörjningen av allt fler människor var man helt enkel tvungen att ta vara på alla tänkbara möjligheter. Åkerbruket var bara en av dessa. Den nya åkermarken togs i regel upp i de långsmala sedimentfyllda sprickdalarna som präglar stora delar av både övärlden och det kustnära fastlandet, i synnerhet i Tjust. Eftersom sprickdalarna och sänkorna i många byar utgjorde det enda någorlunda lämpliga markslaget för såväl odling som ängsbruk, skedde nyodlingen på bekostnad av de tidigare slåttermarkerna. Man kan säga att de naturgeografiska förutsättningarna givit upphov till en mycket låst markanvändningsstruktur. Detta ledde säkerligen till vissa konflikter mellan nyodlingen å ena sidan och boskapsskötselns behov av vinterfoder å andra sidan. (Figur 16 på nästa sida).

1800-talets andra hälft var även en tid av stora omändningar inom jordbruket, något som också kom att beröra skärgårdsområdet. De agrara reformerna hade visserligen varit en realitet redan under 1700-talet i de flesta jordbruksbygder. Genom storskiftet som introducerades på 1750-talet kunde man framförallt i de större jordbruksbyarna åstadkomma en effektivare arrondering av odlingsjord och ängsmark. Även i skärgården genomfördes ett stort antal storskiften, både på öarna och i skärgårdens fastlandsbyar. Med undantag av de fastlandsbyar som sedan länge haft en betydande del av sin utkomst från jordbruket tycks dock effekterna av storskiftet varit förhållandevis små i skärgårdsområdet. Förutom en något tydligare ägandestruktur medförde storskiftet på sin höjd smärre

FIGUR 15. Byar i skärgårdsområdet som redovisar utsäde i boskapslängderna 1627.

⁹⁵ Boskaps- och utsädeslängder för Kalmar län 1627.

⁹⁶ Thornström 1978:34ff; Ett läns utveckling 1985:21.

justeringar av bebyggelselägena. Rationaliseringsvinsterna, som egentligen var huvudorsaken till reformens införande, tycks däremot ha varit mycket marginella.

När laga skiftet genomfördes under 1800-talet befann sig många skärgårdsbyar i en annan situation. Till följd av en kraftigt ökande befolkning tvingades många byar, som tidigare sagts, utveckla sin agrara sida trots att förutsättningarna för åkerbruk inte alltid var de bästa. Mossar och de sankaste dalgångarna utgjorde de sista markreserverna och dikades nu ut och plöjdes upp. Laga skifteskartorna från Tjusts skärgårdsområde speglar ett landskap där i stort sett minsta klippskrevan var föremål för odling. Enhetligare ägofigurer skapades och gårdar flyttades ut från den gamla bytomten. Ett allt för vanligt problem var dock att de nya jordbruksfastigheterna kom att tilldelas mark som var dåligt lämpad för odling. Effekterna av laga skiftet blev därför en temporär lindring på ett problem som i grunden aldrig skulle kunna lösas.⁹⁶ Bärkraften hos de fastigheter som tillskapades var oftast inte tillräckligt bra och med facit i hand kan man betrakta satsningarna på jordbruket i samband med laga skiftet som misslyckade. Efter ett tillfälligt uppsving för åkerbruket från slutet av 1800-talet och en bit in på 1900-talet, lades odlingen ned och många av de mindre utflyttargårdarna kom tidigt att köpas upp av stadsbor och omvandlades till fritidsboende.⁹⁷

FIGUR 16. Hällmarken utgör ofta en naturlig och absolut gräns för odlingsmöjligheterna på skärgårdsöarna. Skärsmaren i Ytterby, Loftahammar socken. FOTO JERKER MOSTRÖM

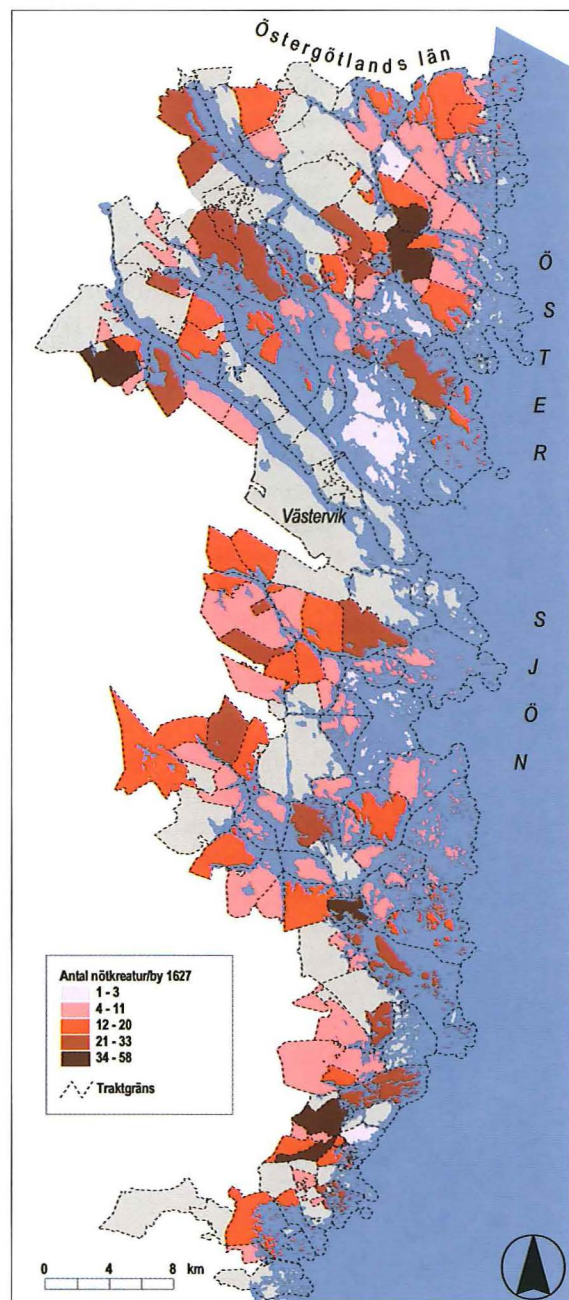
⁹⁷ Hushållningssällskapet bedrev under 1900-talets första årtionden en omfattande verksamhet för att stimulera nyodlingsinsatser. Ett stort antal skärgårdsbyar fick under 1920-talet stöd för uppodlings av ängs- och hagmarker. Man betalade också ut premier för nybyggnad och förbättringar av ekonomibyggnader. Detta var sannolikt ett sätt att försöka vända en omställning som redan hade startat vid denna tid (Meddelanden från Hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1923, 1924, 1926 och 1929).

Boskapsskötseln

Om åkerbruket har varit av mindre betydelse i skärgårdsområdet så har boskapsskötseln varit desto viktigare. Detta gäller generellt för hela skärgårdsområdet. Både fastlandsbyar och byarna längre ut i skärgården har alltid hyst ett stort boskapsinnehav. I boskapslängderna från 1600-talets första hälft ser man ingen större skillnad mellan de byar som bedriver åkerbruk och de som inte har någon åker alls. Fiskets relativa betydelse i hushållsekonomin tycks i första hand stå mot åkerbruket medan boskapsskötseln har en viktig plats både hos de mer agrart inriktade byarna och hos de mer utpräglade fiskebyarna. Man kan dock urskilja vissa områden där boskapsskötseln varit mer intensiv. Ett sådant område är mellersta delen av Misterhults skärgård med Vinö, Laxemar, Grönö och Långö samt delar av Lofta och Loftahammar socknar med bl.a. Aleglo, Bredvassa, Sondered, Hasselö och Hultö.⁹⁸ Som tidigare nämnts kan det stora boskapsinnehavet i Misterhult i början av 1600-talet möjligen hänga samman med kronans intensiva fiske i området fram till slutet av 1500-talet.

I längderna för Älvsborgs första lösen från 1571 framgår skärgårdsbornas boskapsinnehav i detalj redan under 1500-talet. Det man kan utläsa här och som också bekräftas av senare uppgifter är att skärgårdsborna inte bara höll relativt många djur, de hade också många olika sorters boskap. På fastlandet var det under 1500-talet i första hand förmögnare bönder och frälset som höll sig med en större mångfald av boskap, medan de mindre gårdarna och fattigare bönderna hade en mer ensidig kreaturshållning. Att skärgårdsbönderna höll sig med allt från oxar, kor, hästar, getter och grisar är däremot snarast ett uttryck för rådande naturgeografiska förhållanden i skärgården. Läser man kartbeskrivningarna till 1600- och 1700-talens avmätningar och skattningskartor framgår ofta hur man organiserat betet och djurhållningen inom byn. Att hålla både större djur som kor och stutar samt småboskap som får och getter var helt enkelt ett effektivt sätt att optimera resursutnyttjandet. (Figur 17).

Kor, oxar, hästar och stutar betade på hemön och de större holmarna, allra helst om dessa låg nära hemön. Att transportera de större djuren var nämligen ett tidsödande företag och dessutom krävde ju åtminstone korna flera turer dagligen mellan hemön och betesholmen med den s.k. "mjölkökan". Får och getter däremot krävde mindre översyn men framförallt mindre att äta och kunde därför köras ut till de små holmarna och skären på våren och hämtas hem först på hösten. Man kunde alltså med hjälp av fåren och getterna utnyttja även de mycket små foderresurserna som annars

FIGUR 17. Nötkreatur i skärgårdsområdet enligt boskapslängderna 1627.

⁹⁸ Boskaps- och utsädeslängder för Kalmar län 1627.

skulle gå om intet, eftersom de mindre holmarna inte dög som bete för exempelvis kor och stutar.⁹⁹

Namngivningen av de mindre holmarna och skären kring hemön vittnar ofta om bete med får och getter. Namn som *Bäckaholmen*, *Getskiär* etc. är mycket vanliga i synnerhet i mellan- och innerskärgården. Längst ut i havsbandet där betesdjuren generellt sett varit färre ser också namnfloran något annorlunda ut. Här har skären oftare namn i stil med *Liuseskär*, *Flateklabben*, *Åleholmen*, *Öskiär* m.m. En mer systematisk genomgång av holmarnas namn i det historiska kartmaterialet skulle säkerligen kunna ge en intressant inblick i hur bete och djurhållning varit rumsligt organiserat i olika delar av skärgården.

Skärgården var i allra högsta grad ett betesdjurens landskap. På de flesta kobbar och skär fanns det betande djur i någon form, och redan tidigt var många av de mindre öarna mycket hårt nyttjade. Kartbeskrivningarna från 1600- och 1700-talet antyder att vissa skärgårdshemman hade problem med att få betet att räcka till. På Smågö, i Tjust, vid 1600-talets slut var betet så magert att åbon här tvingades leja bete hos grannbyarna för att djuren skulle överleva.¹⁰⁰ Fullt så illa var det naturligtvis inte överallt, men betet beskrivs ofta som "magert" eller "skarpt" (torrt). Det kunde också enligt lantmätaren finnas "muhlbete till nödtröft", men sällan beskrivs däremot betet i termer som "godth" eller "passligt". Om trycket från betesdjuren var stort redan under 1600- och 1700-talets första hälft, skulle det komma att bli ännu större i samband med befolkningsökningen under 1700-talets andra hälft och 1800-talets början. Eftersom stora delar av betesmarkerna (både i skiftade och oskiftade byar) disponerades samfällt, var det viktigt att reglera det antal betesdjur som varje gård tilläts hålla så att inte snedfördelning i resursuttaget mellan gårdarna uppstod. Detta stadgades ofta i detalj i den s.k. byordningen. Vanligtvis styrdes antalet djur som varje brukare tilläts hålla av hemmanstalets storlek. Så här står det exempelvis i Västra Eknös storskiftesprotokoll från år 1800: "Fällehyggen och trindeskog gagnas gemensamt uti hagarne, hälst åbonerne kommit öfwerens att låta hagarne förblifwa odelte, af den orsaken att icke kunna afskilja kreaturen från hwarandra, men med det starkaste förbehåll att ingen insläpper fler kreatur än honom efter dess hemansdel rätteligen tillkommer".¹⁰¹

Ett stort boskapsinnehav krävde inte bara tillgång på betesmarker utan också stora mängder vinterfoder. Ängen var därför mycket viktig för skärgårdsbornas många gånger boskapsbaserade ekonomi. Ibland kan man förvånas över hur de små fläckarna av ängsmark som finns avmätta i det historiska kartmaterialet kunde räcka till att försörja den myckna boskapen, men så togs också varje strå omhand med minutiös omsorg. Man slog hustomterna, dikesrenar, i klippskrevor, längs vägarna och inte minst åkerrenen mellan gärdesgården och åkerkanten, s.k. "giärdeshö" (i den mån man nu hade någon åker). Ängsmarken var ofta belägen på själva hemön, men även de mindre holmarna kring hemön kunde ibland brukas som äng. Bertil Hedenstiernas studie över Stockholms skärgård visar att bruket av ängsholmar var mycket vanligt här.¹⁰² Även i Tjust och Misterhults skärgårdsbyar förekommer ibland ängsholmar, men att döma av kartmaterialet var det inte alls lika vanligt här som i Stockholms skärgård. Holmarna i Tjusts och Misterhults skärgårdsbyar användes i första hand för bete. Eftersom ängarnas kvalitet och avkastning var mycket ojämn förekom sällan permanent dispositionsrätt mellan ett visst hemman och ett visst stycke ängsmark. Ibland rote-rades ängarna på samma sätt som fiskevattnen, men vanligast var nog att ängen slogs

⁹⁹ Wirsén 1955:344.

¹⁰⁰ Avmätning 1692. Björkö och Smågö, Loftahammars socken (LMS G57-6:1).

¹⁰¹ Aktnr: 71a, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

¹⁰² Hedenstierna 1949:190f.

med gemensam ansträngning varefter hösåtarna fördelades mellan byborna genom lottning.¹⁰³

Förutom det rena ängshöet fanns även andra foderresurser att tillgå. Vass fungerade exempelvis, förutom som takläggningsmaterial, ofta som utfyllnad av det finare och mer näringsrika hårdvallshöet. De frekvent omnämnda "sältingsängarna" hade en motsvarande roll. De fuktberoende strandängsväxterna tingade inte något högt fodervärde men kunde liksom vassen duga som utfyllnad. Vid sidan av hö, vass och halm var lövtäkten en viktig fodertillgång, i synnerhet i de byar där det fanns får och getter. Lövtäkten skedde i regel genom hamling av träd i skogen men också i ängarna. Sladö i Loftahammar är exempel på en by där lövtäkten av allt att döma haft en mycket framskjuten roll. Här finns ännu idag ett 100-tal flerhundraåriga askar och lindar vars löv tjänat som föda för de många kreatur som hållits på ön genom tiderna.¹⁰⁴

Skogen

Skogens roll som ekonomisk resurs är förhållandevis ung. Ända fram till 1800-talet var skogsmarken egentligen underordnad den övriga markanvändningen. Skogen fungerade i första hand som betesmark, men hade också andra kvaliteter eftersom det var härifrån man hämtade veden och byggmaterialet. Allt uttag ur skogen inom byn begränsades dock av husbehovsprincipen, dvs. ingen tilläts plocka mer ved, byggmaterial eller gårdsel än vad som var nödvändigt för det egna bruket. Först i samband med laga skiftet var de ägorättsliga förhållandena sådana att det blev det möjligt att bedriva ett mer ekonomiskt inriktat skogsbruk. Under andra hälften av 1800-talet hade timmer också för första gången blivit en handelsvara. Men även efter att skogen på allvar hade blivit en handelsvara var det ytterst få skärgårdsbyar som hade möjlighet att bedriva skogsbruk med avsalu i sikte. Skogens resurser räckte ännu inte till mycket mer än hushållets egna behov av ved och byggnadsmaterial, och eftersom djurhållningen fortfarande utgjorde en så viktigt del av skärgårdshushållens ekonomi fanns ingen möjlighet att freda några större skogsområdet från betesdjuren.

Som ovan nämnts var skärgården redan under 1600-talet till stora delar ett hårt utnyttjat landskap, och detta gäller i synnerhet skogen. Att döma av kartbeskrivningarna var skogen på de flesta öarna småväxt och gles och bestod till övervägande del av småväxt tall. Skärgårdsområdet med sina magra, steniga jordar och omfattande hållmarker utgjorde säkert en miljö som gynnade tallen framför andra trädslag, men en annan viktigt orsak till skogens utseende var just betesdjurens framfart. Skotten från lövträden slukades i regel snabbt av de hungriga kreaturen innan de nått någon högre ålder. Den relativa bristen på lövträd gjorde dem till hårdvaluta för skärgårdsborna. Lövträden var på många öar en nödvändighet för att klara av djurens foderbehov under vintern, dessutom var de bärande träden och buskarna lika viktiga för det mänskliga vinterskafferiet. På vissa öar kunde skogen vara sāmjedelad mellan delägarna i byn. Detta innebar att en viss åbo hade rätt till träden inom ett visst bestämt område. Lövträden var emellertid alltför viktiga för att ingå i sāmjedelningen och var därför gemensam egendom för hela byn oberoende av var de växte.¹⁰⁵

Mot slutet av 1800-talet började hushållningssällskapet i Kalmar län propagera för en bättre skogsskötsel. Sällskapets expertis ansåg att skogen föröddes p.g.a. böndernas okunnighet. Träd avverkadades och skogen betades sönder av boskapen utan att återplanteringar skedde. Särskilt långt ansågs skogsförstörelsen ha skridit i Tjusts kust-

¹⁰³ Jfr Gräslund 1972:9ff.

¹⁰⁴ Natur i östra Småland 1997:305.

¹⁰⁵ Sāmjedelningen omfattade bara träden. Betet var fortfarande samfällt och djuren gick fritt över hela skogen (se exempelvis Gräslund 1972:15f.).

område.¹⁰⁶ Under 1890-talet genomfördes därför i hushållningssällskapets regi flera skogsplanteringsprojekt på olika platser i länets norra del, vilket även omfattade kust- och skärgårdsområdet. 1889 planterades bl.a. skog på Gränsö och 1891–95 planterades vidare skog på ägorna till Tindered, Aleglo, Hallmare, Hasselö och Sladö.¹⁰⁷ Det handlade i regel inte om några större arealer, men skogsplanteringsprojekten markerar inledningen till en successiv omvandling av skärgårdsbyarnas utmarker från betad kulturmark till arena för rationell skogsproduktion. Från att under 1800-talets början ha varit något av en bristvara har skogen, på gott och ont, under 1900-talet blivit det helt dominerande markslaget i både Tjusts och Misterhults skärgårdar.

Skeppsbyggnad och sjöfart

Städernas och köpingarnas upphörande handelsmonopol vid mitten av 1800-talet utgjorde något av startskottet för den s.k. bondeseglationen i länet. Bönder och bondefiskare hade visserligen i alla tider ägnat sig åt viss sjöfart men först vid denna tid blev fenomenet på allvar utbrett och handeln formellt erkänd. Seglationerna krävde i sin tur fartyg och den lokala produktionen av skepp och båtar fick därför ett rejält uppsving. Smålandskusten i allmänhet och Tjust och Misterhult i synnerhet kom att bli ett av landets främsta rederi- och skeppsbyggericentra.¹⁰⁸ Den viktigaste koncentrationen av varvs- och rederiverksamhet stod naturligtvis städerna och köpingarna för, men verksamheten ökade snabbt även på landsbygden. Längs i stort sett hela Kalmarkusten fanns större och mindre varv, hamnar och lastageplatser.¹⁰⁹ Inte sällan gav dessa med tiden upphov till små tätorter av vilka somliga tidvis betraktades som köpingar. Exempel på detta i Tjust är bl.a. Ed och Almvik.

En vanlig företeelse var dessutom att de större godsen och herrgårdarna vid kusten drev egna skeppsvarv med virke från egna skogar. Både Virbo och Helgerum var stora fartygsproducenter som byggde för eget bruk men också på beställning.¹¹⁰ Det var först och främst städernas och herrgårdarnas varv som stod för produktionen av de större fartygen men de små allmogearvarven var viktiga producenter av mindre båtar som ekor, slupar och jakter. Örö, Vinö, Askö, Tindered, Stora Rätö och Simpevarp är exempel på skärgårdsbyar i Misterhult där båt- och skeppsbyggnaden var särskilt livaktig under 1800-talet. De flesta av fartygen i den s.k. lantmannafloTTan bestod av båtar tillverkade av de lokala småvarven.¹¹¹

Den omfattande verksamheten som var knuten till skeppsbyggeri och sjöfart längs kusten krävde givetvis arbetskraft. Efter den snabba befolkningsökning som präglade området sedan andra hälften av 1700-talet fanns gott om arbetsföra bondsöner och döttrar från skärgårdsbyarna att tillgå. Sjöfartsindustrin var säkert en välkommen sysselsättningskälla för befolkningen i de många redan trångbodda skärgårdsbyarna. Från och med 1800-talet var de flesta traditionella näringsgrenarna i skärgården hårt pressade av det stadigt ökande antalet invånare. Delvis bidrog varvsindustrin därmed till att i Tjust och Misterhult dämpa den proletariseringssprocess som var så påtaglig längs kusten i Västsverige. Men den högt stående varvsindustrin i framförallt Misterhult drog också till sig professionella timmermän och skeppsbyggare från andra mer avlägsna kustorter.¹¹²

¹⁰⁶ Meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län år 1865.

¹⁰⁷ Meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län år 1889, 1890, 1891, 1895.

¹⁰⁸ Hofrén 1943:223ff.

¹⁰⁹ Hofrén 1943:223ff; Landshövdingarnas femårsberättelser 1856–60, Kalmar län, *Kommunikationsanstalter och varuutbyten*.

¹¹⁰ Hofrén 1943:226; Hofrén 1949:57.

¹¹¹ Wirsén 1955:340; Wirsén 1962a:272ff; Gustavsson 1989:8, 27, 30.

¹¹² Hofrén 1943:228.

Fartygen som producerades på de större varven ägdes i stor utsträckning av trä- och stenexportföretag knutna till exempelvis Figeholm men också av skepparna själva. Under 1800-talets senare del utvecklades de s.k. bonde- och partirederierna. Exempel på detta från början av 1900-talet är ägarna till fartygen Wira, Wera och Walkyr. Rederiet var knutet till Figeholm men alla delägarna var lantbrukare hemmahörande i Sippetorp, Krokstorp, St. Fighult, Skälshult och på Södra Uvö. Under 1910-talet låg Walkyr i fraktfart mellan Madagaskar och ön Reunion i närheten av Mauritius.¹¹³ Detta är långt ifrån det enda exemplet på bonderederier i Misterhult som var deltog i sjöfart på de stora världshaven.

Resultatet av sjöfartsindustrins framgångar blev i viss mån att en ny social gruppering uppstod. Genom att engagera sig ekonomiskt i de ofta partiägda rederierna eller att själv mönstra på som sjöman (ofta gjorde man både och) fanns det nämligen pengar att tjäna. Vissa hade lämnat sina hembyar i stort sett utan pengar eller egendom. När man sedan återvände från sjön eller när riskkapitalet hade börjat ge avkastning, manifesterade man gärna sin nyvunna förmögenhet eller sitt förvärvade kapital genom att bygga om eller uppföra nya byggnader i mer ståndsmässig stil. De skeppar- eller redargårdar som återfinns runtom på öar och i kustnära fastlandsbyar (exempelvis Marsö)¹¹⁴ är i allra flesta fall ett resultat av den blomstrande sjöfarten under 1800-talet. De representerar därmed skärgårdssjöfartens övergång från en binäringsseglation dominerad av fiskare och bönder till en egen sysselsättningsgren dominerad av professionella yrkesskeppare och redare.

Industrisamhället, marknaderna och skärgården

Under 1800-talets senare del startar den process som sedan under 1900-talet skulle leda till den traditionella kombinationsnäringens slutgiltiga upphörande i skärgården. Den främsta förklaringen till detta är att nordöstra Småland, liksom resten av landet, var på väg in i industrialiseringens och marknadsekonomin tidevarv. Längs hela Smålandskusten expanderar köpingarna, vissa av dem hade precis förvärvat sina privilegier men växte snabbt ut till betydande orter. Figeholm blir ett centrum för trävaruindustri och skeppsbyggeri.¹¹⁵ Västervik och Oskarshamn fördubblar respektive tredubblar sin befolkning från 1800-talets mitt fram till sekelskiftet 1900. Båda städerna blir viktiga centra för sjöfart. Längs kuststräckan mellan städerna anläggs en mängd olika lokala industrier, de flesta mer eller mindre sysselsatta med olika typer av förädlingsprocesser. För skärgårdsbefolkningen i Tjust och Misterhult kom denna samhällsförändring i regel att betyda en viss accentuering av någon av de många näringsgrenar man sysslade med. Det skulle dock dröja ännu en tid innan man kan tala om specialisering i verklig mening.

Den första specialiseringsvågen

Genom uppkomsten av de nya lokala marknaderna ökade också skärgårdsfiskarnas möjligheter till avsalu av fisken. Ända sedan 1500-talet hade de stora stapelstäderna längs kusten haft monopol på handeln med fisken, även om man kan anta att en småskalig byteshandel mellan skärgårdsbor och fastlandsbor alltid ägt rum. Tjust- och Misterhultsborna hade sedan 1500-talet varit hänvisade till Linköping och Söderköping för att avyttra sina större fångster.¹¹⁶ Under andra halvan av 1800-talet avklingade

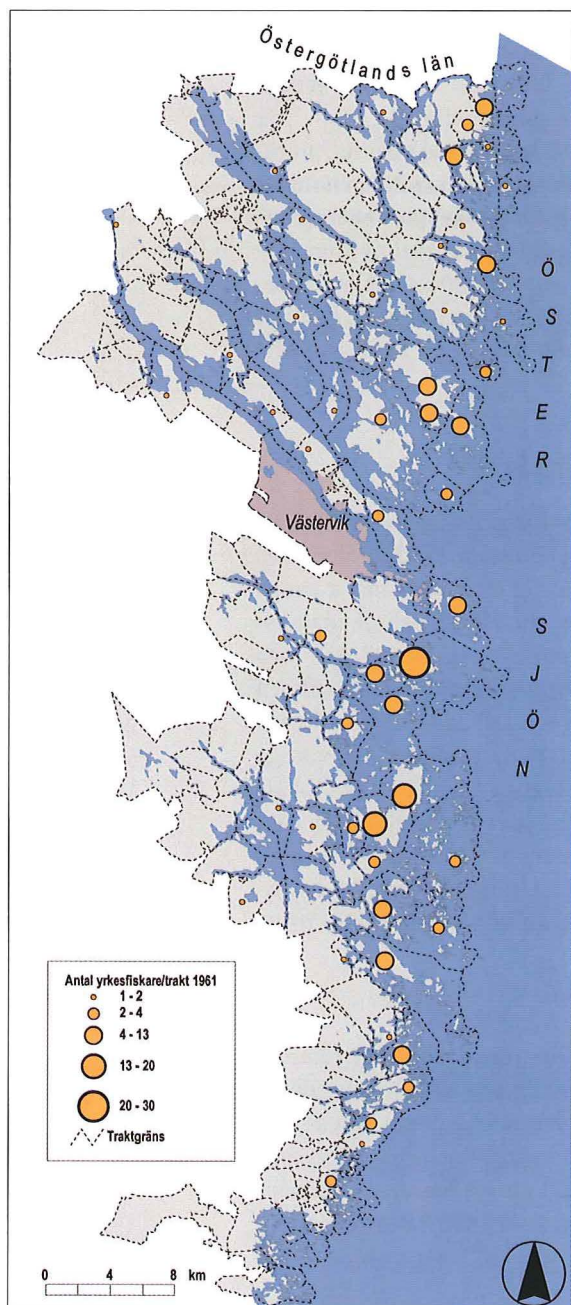
¹¹³ Wirén 1955:358.

¹¹⁴ Skärgårdsinventeringen, opublicerat manus.

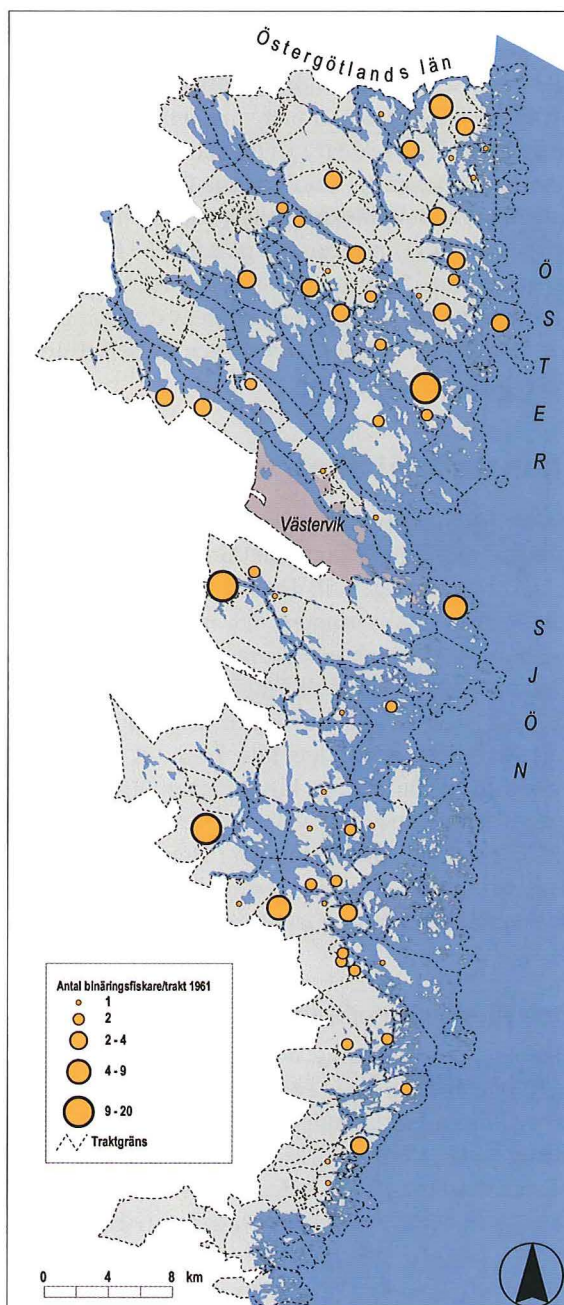
¹¹⁵ Wirén 1955; Wirsén 1955:339; Hofrén 1943:223ff.

¹¹⁶ Se bl.a. Wirsén 1962a:272ff; Wirsén 1968:118ff.

dock resorna med storbåtarna till Östgötamarknaderna. Hur länge man fortsatte med marknadsresorna berodde naturligtvis på var i skärgården man hade sin hemvist. Först slutade Misterhultsborna som hade den längsta vägen att fara. 1891 besöktes vårsillmarknaden i Linköping för sista gången av Strupö- och Öröbor, medan exempelvis fiskarna från Ytterby, Torrö och Horsö i Loftahammar gjorde sin sista tur med storbåten en bit in på 1920-talet.¹¹⁷ När nu nya avsättningsmarknader uppenbarade sig på

FIGUR 18. Antal yrkesfiskare/trakt 1961.

FIGUR 19. Antal binäringsfiskare/trakt 1961.

¹¹⁷ Thornström 1978:45; Wirsén 1962a:273; och muntlig uppgift, Anders Birgersson.

betydligt närmare håll i kombination med att priserna på fisken var förhållandevis bra under andra delen av 1800-talet sporrades många skärgårdsbyar att förskjuta en större del av sitt uppehälle mot fisket.

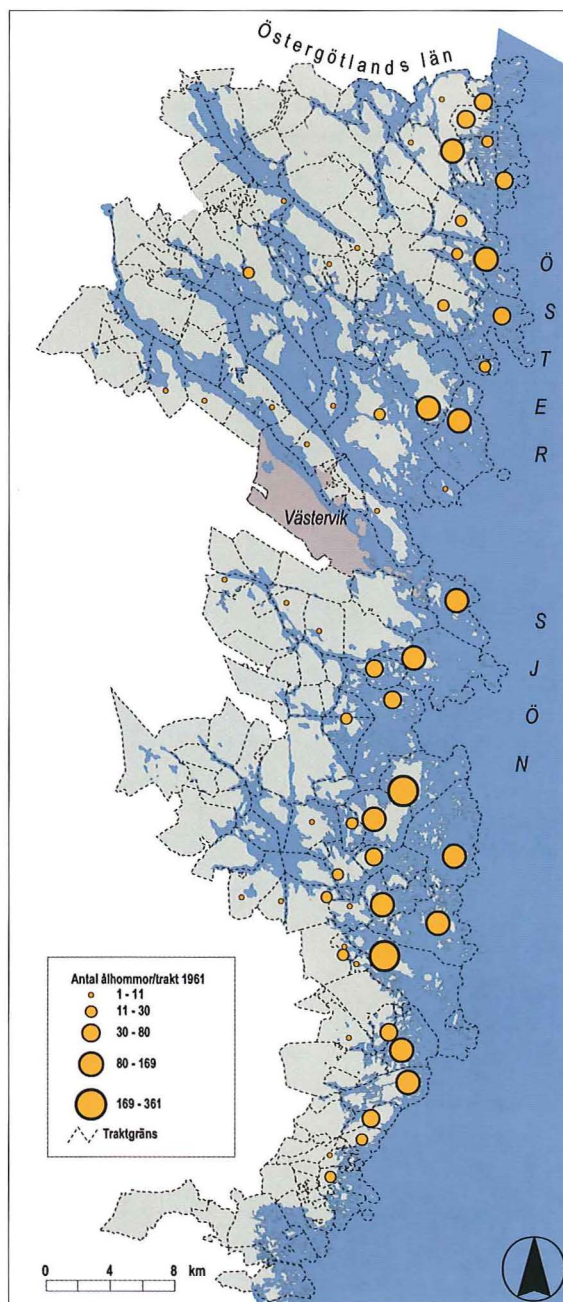
I än högre grad underblåstes detta på 1870-talet när köpmän från nordtyska kuststäder uppenbarade sig i Tjusts och Misterhults skärgårdar. Med smäckra sumpförsedda båtar tog sig tyskarna snabbt upp bland öarna i Kalmar länsskärgården. "Åltyskarna" var som framgår av namnet främst intresserade av att köpa upp levande blankål, för vilken de betalade så bra att saltning och marknadsfärder blev helt överflödigt för fiskarna.¹¹⁸ Arbetsinsatser kunde därmed lösgöras från hanteringen av den fångade fisken till själva fisket. Med tyskarna tecknades också avtal som gav uppköparna ensamrätt på fångsterna under vissa delar av året. I gengäld betalades en del av summan i förskott till byalaget. Det förekom även att skärgårdsborna med kommande års ålfångst som säkerhet kunde låna pengar av de tyska köpmännen.¹¹⁹ (Figur 10 på sidan 25).

Under 1800-talets sista årtionden förändrades även konsumenternas beteende. Efterfrågan på salta livsmedel, framförallt fisk, minskade då man inte längre hade behov av att lägga upp stora vinterförråd. I vissa delar av skärgården blev det därmed mindre lönsamt att syssla med strömmingsfiske i större skala. För Tjustborna kunde det fortfarande löna sig med marknadsfärderna mot Östergötland medan Misterhultsborna gjorde en mer entydig satsning på ålen. Man börjar därmed kunna ana en specialisering dels i riktning mot fisket som näringsgren men också inom fisket.

Denna första specialiseringsvåg under 1800-talets andra hälft innebar sannolikt inga större rumsliga omstruktureringar av fisket i skärgården. De flesta fiskebyar som redan tidigare sysslade med fiske i någon form tycks ha fortsatt och det är tveksamt om det tillkommit några nya. Skillnaden ligger alltså främst i att man gjort en specialisering inom fisket. Utvecklingen gynnade troligen de flesta av skärgårdsbyarna men kanske framförallt de mindre öhemmanen och de små fiskelägena i ytterskärgården som redan tidigare var helt inriktade på fisket som inkomstkälla. (Figur 20).

Den andra specialiseringsvågen

Det skulle dröja fram till strax efter sekelskiftet innan den andra specialiseringsvågen satte fart. Det var denna gång fråga om en betydligt mer drastiskt process som för vissa skärgårdsbyar innebar ett ekonomiskt

FIGUR 20. Antal ålhomnor/trakt 1961.

¹¹⁸ Wirsén 1931:190, Wirsén 1955:353; Wirsén 1962a:274; Landshövdingarnas femårsberättelser 1881–85 Kalmar län, *jakt och djurfångst samt fiske*; Landshövdingarnas femårsberättelser 1886–90 Kalmar län, *jakt och djurfångst samt fiske*.

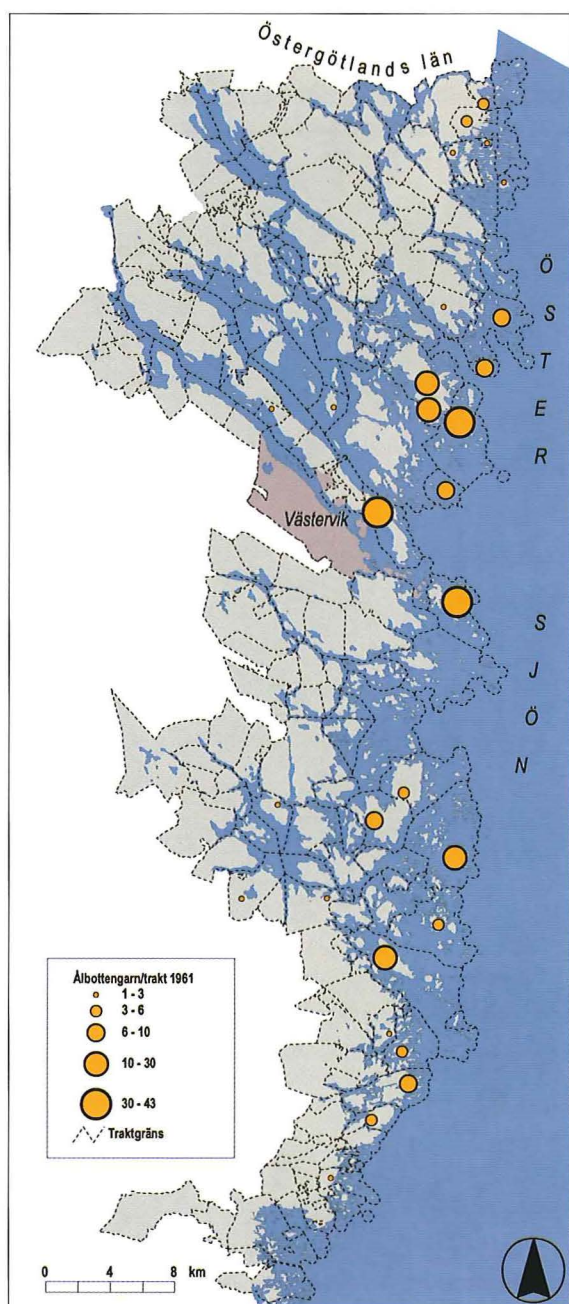
¹¹⁹ Wirsén 1931:190.

uppsving, medan den för flera av ytterskärgårdens mindre fiskelägen innebar slutet. I detta skede hade ny teknik och nya redskap en viktigare roll. Medan specialiserings-tendensen under 1800-talet främst var ett svar på strukturella förändringar i omvärlden var processen under 1900-talet alltså driven av de ständande rationaliseringsmöjligheter inom fisket. Framförallt var det introduktionen av motorbåten som i grunden skulle omgestalta inte bara fisket utan hela skärgårdslandskapet.

Inledningsvis användes motorbåtarna i första hand i transportsyfte för att föra fångsten till marknaderna samt att återbörda andra förnödenheter till byn. Den ersatte på detta sätt de gamla storbåtarna som sedan "urminnes tider" fört skärgårdsborna mot östgötamarknaderna. Men det dröjde inte länge förrän motorbåten också integrerades i själva fisket. Med motorbåtens hjälp kunde fiskarnas ruttor i fiskevattnen utvidgas avsevärt. På kortare tid tog man sig längre ut till sjöss med sina skötar. Man kunde sätta ut fler hommor och ryssjor på en dag än man tidigare hunnit med på en vecka.¹²⁰ Dessutom tog man sig snabbt och behändigt till avsaluorten med sin fångst. Man blev också mer oberoende av väder och vind än man varit tidigare. Kring andra världskriget förändrades också strömmingens rörelsemönster i skärgården. Strömmingen "gick till havs". Som en följd av detta tvingades fiskarna längre ut till havs och motorbåten var en förutsättning för att kunna hänga med i det nya havsfisket.

En annan nyhet som introducerades på 1920-talet var ålbottengarnet.¹²¹ Bottengarnen är att betrakta som en slags homma eller ryssja i jätteformat upphängd på grova pålar nedslagna i botten. Med hjälp av bottengarnen kunde fångsterna ökas avsevärt. Från 1910-talet till mitten av 1920-talet fördubblades den genomsnittliga årliga ålfångsten i Kalmar län.¹²² Men bottengarnen krävde en lämplig strandlinje och botten-topografi för att kunna användas. Längs södra länsdelens kust ersattes den gamla ålhomman i princip helt av bottengarnen medan Tjusts- och Misterhults starkt sönderbrutna strandkonturer begränsade introduktionen av bottengarnen. (Figur 21).

"Åltysken" försvann visserligen från Kalmarskusten i och med första världskrigets utbrott men istället började svenska fiskgrossister allt mer frekvent besöka skärgårdsbyarna.¹²³ Det rädde till en början en viss konkurrens mellan de småländska och blekingiska grossisterna. I Misterhult lade de till med sina moderfartyg vid Kråkelunds hamn och for sedan runt med mindre sumpar och inhandlade fisken. Moderfartyget transporterade slutligen fisken till Karlshamn för vidare förädling.¹²⁴

FIGUR 21. Antal ålbottengarn/trakt 1961.

¹²⁰ Wirsén 1931:179f; Wirsén 1955:354.

¹²¹ Sahlin 1943:218.

¹²² SOS 1915,

¹²³ Wirsén 1962:190; Thornström 1978:89.

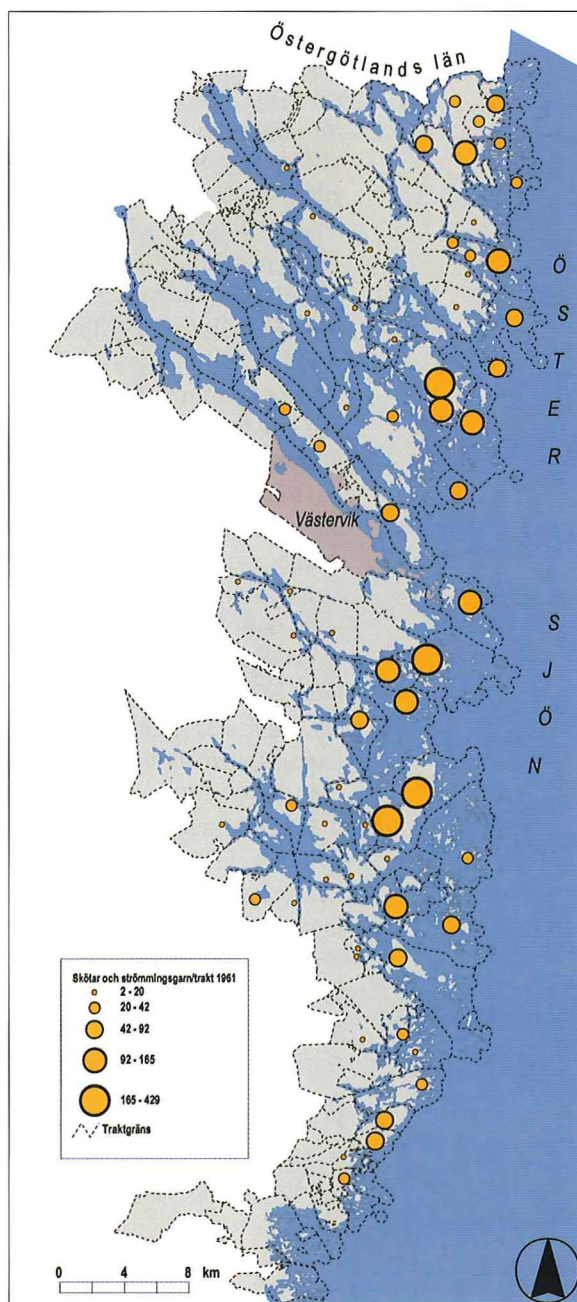
¹²⁴ Wirsén 1955:354; Thornström 1978:89.

Även vintertid kom uppköparna till skärgårdsbyarna, nu med släde över isen två gånger i månaden för avhämtning av gädda och strömming. Även om de flesta fiskebaserade hushåll nu hade en betydligt säkrare och jämnare inkomst, stärktes fiskarnas intressen ytterligare under 1930-talet bl.a. genom bildande av kooperativa fiskförsäljningsföreningar. I Västervik inrättades Västerviks fiskförsäljningsförening som verkade i Tjust och Misterhult. Det bildades också en motsvarande förening för södra länsdelen med säte i Kalmar.¹²⁵

Allt som allt var det nya sättet att bedriva fiske inte bara mer effektivt det var också mer kapitalintensivt än det varit tidigare. För de som valde att skaffa motorbåt och nya fiskeredskap kom investeringarna att koncentreras till denna näringsgren, av naturliga skäl på bekostnad av andra näringar. Det löande sig inte längre att ägna sig åt bisysslor. Med motorbåtens hjälp och en ökning av de kontanta medlen kunde man förhållandevis enkelt införskaffa livsmedel och nödenheter från köpingarnas och städernas torg och saluhallar. Djurhållningen i stora delar av skärgårdsområdet började därför tappa i betydelse framförallt på de mindre öarna.

Den andra specialiseringsvågen var emellertid i någon mån dubbel. På ena sidan stod fisket men på andra sidan fanns ju också jordbruket. Även om den generella tendensen i Tjusts och Misterhults skärgårdsområde tycks vara att man i högre grad försköt hushållssystemet mot fisket, fanns det även de som gjorde motsvarande satsning på jord- och skogsbruk. Detta gäller i första hand de större öarna med bättre förutsättningar för åkerbruk samt fastlandsbyarna i Tjust. Dessa byar var antagligen redan så pass bundna vid jorden att en omläggning mot fiske varken var möjlig eller ekonomiskt försvarbar. Under 1920-talet beviljade hushållningssällskapet i Västervik ett stort antal lån för modernisering av ladugårdar samt bekostade nyodlingsverksamhet på ett flertal skärgårdsöar.¹²⁶ Redan kring sekelskiftet hade hushållningssällskapet också satsat medel i skogsplanteringar på öarna i det norra skärgårdsområdet.¹²⁷

Det fanns slutligen också byar, även om exemplen är få, som under 1900-talets första årtionden hade kapacitet att expandera i båda riktningarna. Ett sådant exempel är Hasselö i Tjust. Strax innan sekelskiftet fanns här mellan 20 och 30 personer som var sysselsatta med fiske, samtidigt kan noteras att det på 1920-talet dessutom fanns mer än 30 hektar odlad åker på ön.¹²⁸ Därutöver hölls en tämligen omfattande

FIGUR 22. Antal skötar/trakt 1961.

¹²⁵ Sahlin 1943:220.

¹²⁶ Meddelanden från Hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1923, 1924, 1926 och 1929.

¹²⁷ Meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län år 1889, 1890, 1891, 1895.

¹²⁸ Lundberg 1883; Meddelanden från Hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1923.

boskaphjord, uppskattningsvis minst ett 50-tal nötkreatur. De förhållandevis goda förutsättningar på denna skärgårdsö ledde till att det under de första årtiondena efter 1900 fanns omkring 300 personer bosatta här. Så sent som på 1930-talet fanns på ön tre affärer i drift samtidigt.¹²⁹ Men inte heller det expansiva Hasselö kom i längden undan de strukturrationaliseringar som från och med efterkrigstiden var ett faktum i hela skärgårdsområdet.

Ägande och dispositionsrätt i skärgården

Som i alla historiska byar var den gällande principen för dispositionsrätten i skärgårdsbyarna historiskt sett baserat på kollektivet. Detta innebar att alla åborna hade del i byns gemensamma tillgångar och nyttigheter, i åker (i den mån det fanns någon), äng och skog samt inte minst i fiskevatten. Det är knappast befogat att tala om ett ägande i den bemärkelse som vi avser i dag, dvs. den i det närmaste oinskränkta rätten att förfoga över ett givet markstycke. Byborna skall snarast ses som delägare i byn med en viss nyttjanderätt (och skyldighet) vars omfattning oftast styrdes av gårdens mantal eller hemmanstal.¹³⁰ Denna ordning är känd åtminstone från de medeltida landskapslagarna och var helt dominerande fram till tiden för de stora skiftesreformerna under 1700- och 1800-talen.

Något som utmärker många förindustriella hushållssystem är bristen på marginaler när det gäller resurstillgången. I rent agrara sammanhang har exempelvis felaktiga skördeutfall vissa år fått förödande konsekvenser för befolkningen. Sällan fanns några direkta kontanta medel tillgängliga i byarna och inte ens om pengarna kunde uppbringas fanns möjligheterna till inköp eftersom en egentlig marknadsekonomi inte utvecklades förrän mot slutet av 1700-talet. Om fastlandsbyarnas ekonomi, som i huvudsak var baserad på åkerbruk och boskapskötsel, stundtals kunde verka ostabil, man kunde ju trots allt inte råda över väder och vind, så var skärgårdsbornas näring i många avseenden än mer opålitlig. I de byar där fisket haft stor betydelse för näringsfånget var man alltid tvungen att räkna med kraftiga upp- och nedgångar i hushålls ekonomin från år till år och mellan de olika årstiderna under året, allt i enlighet med fiskbeståndens högst varierande storlek och rörelsemönster i kustområdet. Även inom byns enskilt ägda vattenområde gick fisken sina egna outgrundliga vägar. Visst fanns det vikar och grund som var förknippade med mer eller mindre god fiskelycka, men någon större möjlighet att förutspå var de stora fångsterna skulle komma att tas fanns naturligtvis inte.

Fiskevattnet är av naturliga skäl att betrakta som något av kärnan i skärgårdsbyarnas ekonomi. Bertil Hedenstierna har beskrivit betydelsen av skärgårdsbyarnas fiskevatten på följande sätt: "Fiskevattnen var så intimt infogade i skärgårdsbyarnas hushållningssystem, att de på sätt och vis kunde betraktas som en slags inägor, som utnyttjades intensivt, och från vilka skärgårdens kanske viktigaste skördar bärgades".¹³¹ Mot denna bakgrund är det inte så konstigt att det är just i skärgården som några av de mest komplicerade och intrikata systemen för tillvaratagande av de enskilda bybornas dispositionsrätt uppstod. Vissa av dessa system äger bestånd än idag.

Fiskevatten och lottfördelning

Byarnas fiskevatten ägdes alltså gemensamt av de boende i byn men var indelade i en rad olika lotter som roterades enligt bestämda mönster för att ingen skulle dra mer

¹²⁹ Skärgårdsinventeringen, opublicerat manus; Gustavsson 1989:20.

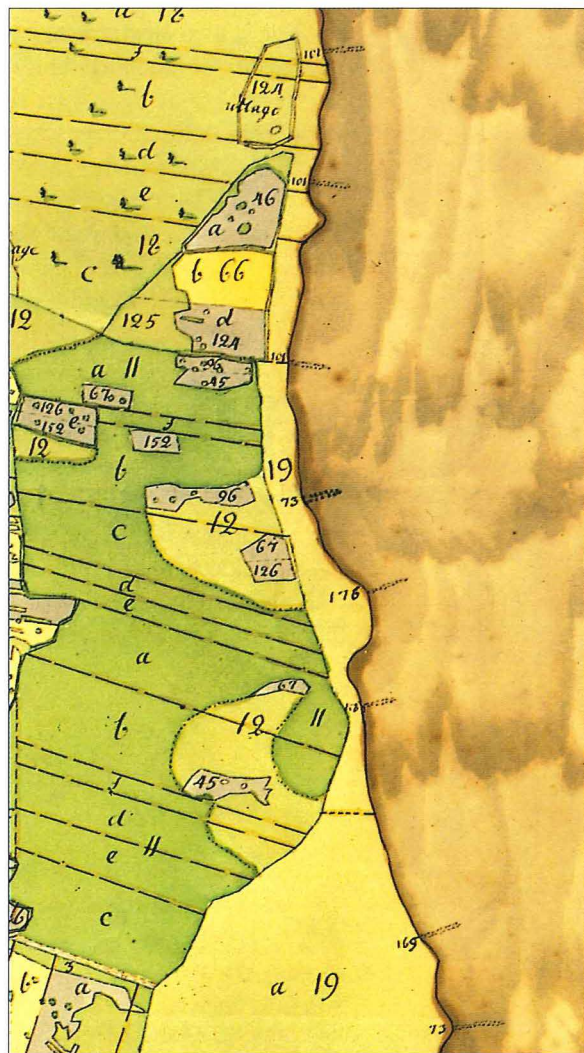
¹³⁰ Widgren 1995:5ff.

¹³¹ Hedenstierna 1949:215.

nytta än någon annan. Lottindelningen var inte sällan mycket komplicerad. För det första var i regel inte alla hemmansdelar¹³² i byn lika stora, vilket gjorde att man inte kunde dela vattnen enligt principen "en hemmansdel = en lott". Om exempelvis en gård ägde 1/2 mantal i byn och två av gårdarna 1/4 mantal kunde detta lösas genom att dela vattnet i två lika stora delar och låta de två 1/4 gårdarna disponera ena delen tillsammans medan 1/2 gården ensam fiskade i den andra lotten. En annan variant kunde i detta exempel vara att vattnet delades i 8:dels lotter varav halvgården disponerade fyra delar och fjärdedelsgårdarna varsina två.¹³³

I teorin förefaller denna princip kanske enkel men försvårades i praktiken av att hemmansdelarna inte alltid var jämt delbara med varandra och att hemmansklyvningen ibland nått mycket långt, 1/24 mantal eller ännu mindre var inga ovanligheter. Dessutom kunde hemmansdelarna vara ytterligare uppdelade genom sämjedelning. Men något som i än högre grad bidrog till systemets komplexitet var att det förutom fjällfiskelotterna fanns andra, överlappande rättigheter knutna till specifika fiskslag och fångstmetoder. Förutsättningarna för exempelvis fiske med ålhommor eller strömmingsskötur styrdes i större utsträckning än det övriga fjällfisket av botten-topografi och andra geologiska faktorer. Om de rätta förutsättningarna för detta fiske bara uppfylldes inom en eller några av byns "baslotter" kom allt sådant fiske att bedrivas här. I praktiken innebar detta att exempelvis gård 1 kunde bedriva allt sitt fjällfiske i lott A medan ålfisket med hommor skedde i lott B samt strömmingsfiske i lott C. Sköt- eller hommestånden utgjorde dock i regel fasta platser och några avsteg från dessa tilläts i regel inte (jfr fiskelotterna vid Strupö, se nedan).

Som tidigare nämnts var fiskelotter och fasta fångstplatser inte permanent knutna till en och samma gård eller åbo. Rättigheterna till de olika lotterna eller fiskeplatserna cirkulerades mellan delägarna enligt en bestämd ordning. I regel skedde detta på årsbasis, vanligtvis i april-maj, men det finns också exempel på annan och tätare rotationsordning. När det gäller ålhommestånd, skötplatser (för strömming) eller sjöfågelskär roterades platserna ibland veckovis och i vissa extrema fall till och med dagligen. Så gjordes exempelvis på Sladö i Loftahammar.¹³⁴ För att en gård skulle cirkulera ett helt varv i systemet kunde det i de större byarna ta mellan fem och femton år.

FIGUR 23. Utdrag ur storskifteskartan över Grisbäck (LMV G90-17:1). Pirarna är s.k. ålbroar. Dessa var både före och efter skiftet knutna till enskilda hemman.

¹³² I skärgårdsbyarna talar man ofta om hemmansdelar eftersom i stort sett alla byar faller tillbaka på en kameral ensamgård under 1500-talet, ett hemman och ett mantal. Med tiden kom dock ursprungshemmanet att delas upp i mindre delar. Halvgårdar, fjärdedelsgårdar etc. ända ned till exempelvis 32:a dels gårdar. Motsvarighet till de dramatiska hemmansklyvningarna i skärgårdsområdet finns kanske att jämföra endast i södra Norrlands och Dalarnas storbyar.

¹³³ Jfr Strupö; Nilsson 1953:16

¹³⁴ Muntlig uppgift Jörgen Hjalmarsson, Hasselö.

Detta sätt att disponera och fördela byns fiskevatten har varit och är fortfarande en mycket vanlig princip längs i den svenska östersjökusten, inte minst i Kalmar läns skärgård. Lokala variationer förekommer och hur komplexa lottindelningar man tillämpat beror i hög grad på topografi, byns relativa läge i skärgården och vilka fiskslag och fångstmetoder man varit inriktad på. I byarna längs södra Möres flacka kust där ålfisket sedan medeltiden varit en viktig näring finns exempel på att fasta fångstplatser varit permanent knutna till ett visst hemman i byn. I byn Grisbäck framgår i storskifteshandlingarna att vattnet betraktades som samfällt medan de s.k. ålbroarna ägdes enskilt av hemmanen. (Se figur 23 på föregående sida).¹³⁵ Fångstplatserna roterades alltså inte. Några liknande exempel på permanenta rättigheter knutna till fisket har inte kunnat noteras i Tjusts och Misterhults skärgårdsområde.

Lottsystemet kan säkert idag uppfattas som otympligt och invecklat men är på sätt och vis ett fulländat möte mellan ett historiskt framvuxet juridiskt-socialt mönster och en högst rörlig ekologisk resurs. Vilken annan fördelning skulle bli fullt rättvis? Inte ens ingenjörerna bakom 1700- och 1800-talens stora skiftesreformer hade någon bättre lösning. Detta medförde att i princip alla skärgårdsbyar som genomgick något av skiftena även efter reformen bibehöll sina fiskevatten oskiftade. Ofta beskrivs fiskevattnen av lantmätaren med kommentarer som "fiskevattnet kan icke delas, ty som vid somliga ställen äro fördelacktigare tillfällen att fiska". I andra fall har man ansett delningen allt för komplicerad för stunden, men uppenbarligen hyst förhoppningar om att problemet kunde lösas i ett senare skede: "fiskevattnet blifwer tills vidare odelt".¹³⁶ Uppgifter i lantmäteriets arkiv vittnar om att ett antal seriösa försök till fiskevattensdelningar gjordes under 1800-talet, vilka dock aldrig fullbordades.

Det är inte känt hur gammalt systemet med lottindelning och roterande fiskevattnen är. Det finns bl.a. beskrivet i Västra Eknös storskifteskarta från slutet av 1700-talet, och man kan förmoda att det har djupa historiska rötter.¹³⁷ Livskraften i det uråldriga rättvisesystemet framstår tydligt om man beaktar att merparten av skärgårdsbyarnas fiskevatten ännu idag ligger som allmänningar eller sämjor. Lottindelningen är en unik och än idag bestående fördelningsprincip som saknar motstycke inom de flesta resursområden, såväl geografiskt som näringsmässigt. Den säregna modellen är därför en mycket viktig del av skärgårdens immateriella kulturarv.

Principerna för vattnets nyttjanderätt – ett exempel från Strupö¹³⁸

För att försöka förtydliga den relativt komplicerade principen för fiskerättsfördelning i skärgården skall den här åskådliggöras med hjälp av ett exempel hämtat från Strupö i Misterhult. Uppgifterna bygger helt på C-G Thornströms avhandling om Strupö. Samtliga kartor är bearbetningar av Thornströms originalkartor.

¹³⁵ Se storskiftesakten över Grisbäck (LMV G90-17:1).

¹³⁶ Storskifte Ytterby 1789. Aktnr: 1396, Loftahammar socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

¹³⁷ Västra Eknös storskifteskarta, aknr: 71a, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

¹³⁸ Avsnittet bygger helt på C-G Thornströms undersökningar på Strupö på 1970-talet (Thornström 1978:58ff). Samtliga kartor är bearbetningar av Thornströms originalkartor.

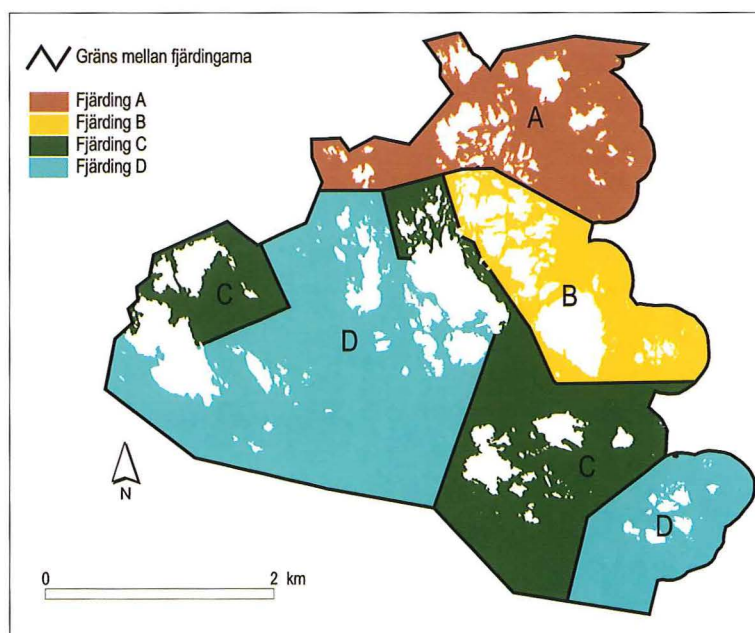
Strupö hemmans vattenområde har sedan storskiftet varit uppdelat i fyra grundskiften eller *fjärdingar* som de också kallas. Detta faller tillbaka på att den ursprungliga kame-
rala ensamgården Strupö på 1700-talet hade delats mellan fyra gårdar med 1/4 man-
tal var. Senare tillkom fler gårdar i byn genom hemmansklyvningar. Delningsgrunden
kom dock fortsättningsvis att baseras på de fyra fjärdingarna. (Figur 24).

På grund av alla gårdar inte kluvits i samma omfattning blir rättighetsfördelningen
mellan de olika gårdarna också asymmetrisk. För att lösa detta på ett rättvist sätt har
man bibehållit de fyra grundskiftena och tillämpat sämjedelning inom fjärdingarna.
Redovisat i tabellform ser principen ut som i tabell 2. Man skall dock vara medveten
om att fördelningen av mantalsdelarna representerar en slags idealmodell för att kunna
beräkna en rättvis fördelning. I praktiken kunde en av gårdarna dock besitta 1/4 man-
tal själv medan en annan gård innehade 1/8 + 1/12 mantal.

Varje år skiftas nyttjanderätten till de olika fjärdingarna så att de gårdar som nyttjat
fjärding A får fjärding B osv. Eftersom fjärdingarna i sin tur är internt uppdelade mellan
gårdarna som för tillfället nyttjar
skiftet är man efter fyra år i rota-
tionen visserligen tillbaka i samma
fjärding men nyttjar då en annan del
av fjärdingen. Detta gör att det tar
åtta år för 1/8 mantalsgårdarna att
cirkulera ett helt varv i systemet
medan det tar tolv år för 1/12 man-
talsgårdarna. (Figur 25 på sidan 47).

Figur 25 överst på nästa sida visar
fördelningen av fjällfiskevattnen på
sju hushåll det tionde året i rota-
tionscykeln. I tabellform ser nytt-
janderätten detta år ut enligt upp-
ställningen i tabell 3.

Eftersom ålens och strömmingens
rörelser i byns vatten styrdes i så hög
grad av bottenpografi och andra
geografiska och ekologiska faktorer
fungerade inte fjällfiskelotternas
indelning på ett rättvist sätt för

FIGUR 24. Strupö hemmans fjärdingsindelning. (Efter Thornström 1978).

Fjärding	Mantal i varje fjärding	Intern uppdelning av fjärdingen
A	3 st. 1/12 mantal = 1/4 mantal	Norra Mellersta Södra
B	2 st. 1/8 mantal = 1/4 mantal	Norra Södra
C	2 st. 1/8 mantal = 1/4 mantal	Norra Södra
D	2 st. 1/8 mantal = 1/4 mantal	Norra Södra

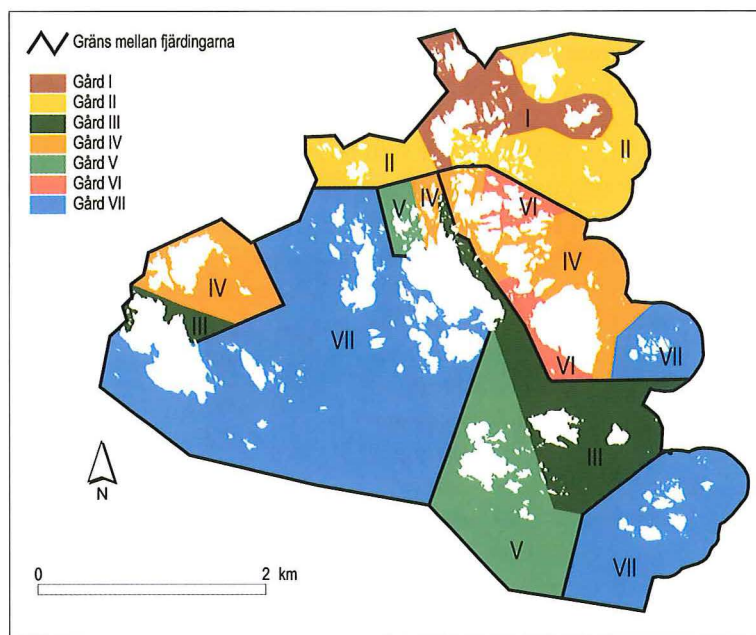
TABELL 2. Mantal och fjärdingar i Strupö (Efter Thornström 1978).

Fjärding	Gårdar	Tot. Mantal /fjärding
A	I+II	1/4
B	IV+VI	1/4
C	III+IV+V	1/4
D	VII	1/4

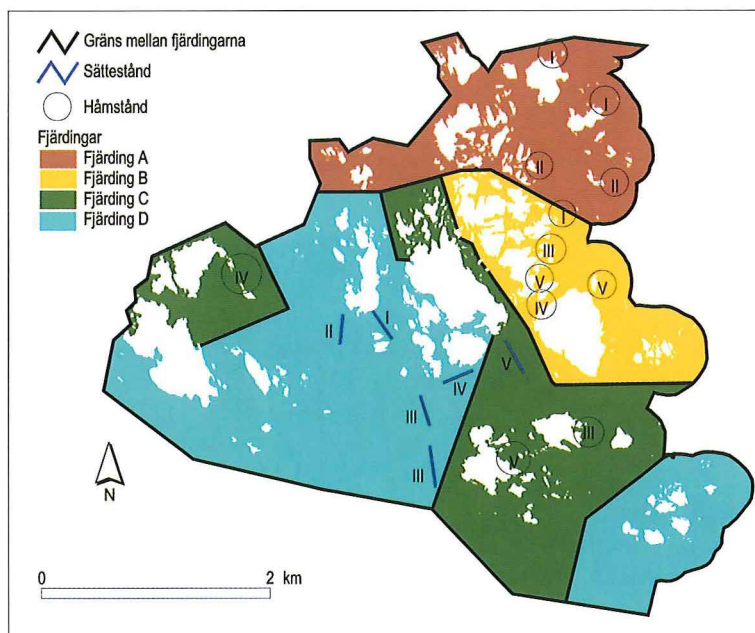
TABELL 3. Fjärdingar och gårdar i Strupö (Efter Thornström 1978).

exempelvis fisket med ålhommor och skötar. Därför gällde inte fjärdingsprincipen fullt ut. Vissa fjärdingar fick låna ut hom- och sättstånd till fjärdingar med sämre förutsättningar för ål- och strömmingsfiske. (Figur 26).

Sammantaget kunde i praktiken en del av gårdarna ha sin rätt till fiske fördelad på flera olika fjärdingar. Exempelvis gård III har under det tionde året i rotationen sitt fjällfiske i fjärding C, homstånd i fjärding B och C samt sättstånd i fjärding D.

FIGUR 25. Fördelning av fjällfiskelotterna i Strupös vatten. (Efter Thornström 1978).

FIGUR 26. Fördelningen av sätt- och homstånd i Strupös vatten. Siffrorna i anslutning till de olika fiskeplatserna refererar till gårdsnumret. (Efter Thornström 1978).

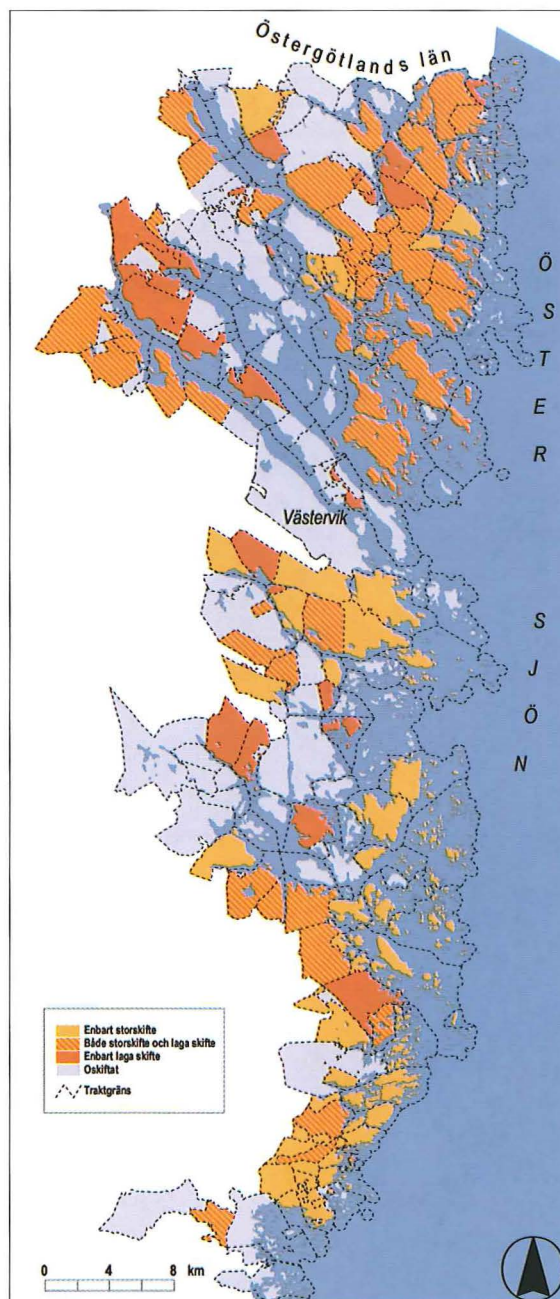
Markrättigheter, skiftesreformer och nyexploatering

Som tidigare nämnts var alltså även marken i skärgårdsbyarna historiskt sett i byalagets samfällda ägo. Så till vida skiljer sig inte skärgårdsbyarnas ägandepprinciper från byar i andra områden i Sverige före 1700-talet. I varierande grad har dock vattnets närvaro inverkat på dispositionen av marken i skärgårdsbyarna. Merparten av skärgårdsbyarna var tvungna att anpassa sig till ett markinnehav splittrat på ett flertal, ibland hundratals, större och mindre öar, holmar och skär, ofta skilda åt av större öppna fjärdar. Oftast residerade man på den största av öarna, *hemön*, som ingick i byns ägoområde. Hemön räckte dock sällan till för att föda boskapen under betessäsongen.

Kartbeskrivningarnas kortfattade konstaterande "på hemlandet intet stort muhlbete" speglar betydelsen av betesholmarna som kompletterande foderresurs. Att holmarna räknades som en viktig tillgång framgår också av den noggrannhet varmed de karterades och namngavs i skattningskartor och avmätningar. Oftast delade åborna samma holmar eller roterade dem enligt liknande princip som fiskevattnet, men ibland kunde bestämda holmar höra till en enskild gård i byn.

Från och med 1700-talets andra hälft inleddes de stora reformer som skulle komma att leda fram till uppkomsten av den privata äganderätten i det svenska agrarsamhället. Storskiftet var i detta avseende första steget i en rad förändringar på olika områden. Tanken bakom skiftesreformen var att skapa bättre och enhetligare arronderingar för åker och ängsmark, och på detta sätt förbättra möjligheterna för den enskilda åbons möjligheter att verka för jordbrukets rationalisering.¹³⁹ Innan skiftet var man, i synnerhet i de större jordbruksbyarna, delvis låst av kollektivet. All ny mark som bröts skulle delas med absolut rättvisa mellan alla delägare i byn och nyttjaskottet för den enskilde blev därför i praktiken mycket litet. Denna rättvisesträvan ledde inte sällan till att nyodlingsvinster gick om intet.

Redan innan storskiftet tillämpades i de flesta byar visserligen en form av mer enskild nyttjanderätt till vissa resurser eller markstycken. Principen brukar kallas för samsjädning. Detta innebar en slags informell överenskommelse mellan byborna om vem som brukade eller nyttjade vad, men det var långt ifrån fråga om ett renodlat, enskilt ägande. Ett skogsområde kunde exempelvis disponeras enskilt av en gård så till vida att gårdens åbo hade rätten att ta ved och timmer, samtidigt som skogsområdet var tillgängligt för hela byns betesdjur. I flera av de oskiftade skärgårdsbyarna lever denna ålderdomliga ägoprincip kvar än idag. På exempelvis Idö är skogen (träden) samsjädad medan skogsmarken är samfälld.¹⁴⁰

FIGUR 27. Genomförda skiftesförrättningar i skärgårdsområdet. (Källa: Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar).

¹³⁹ Gadd 2000:273-277.

¹⁴⁰ Skärgårdsinventeringen, opublicerat manus.

FIGUR 28.
Stor-
skifteskarta
över Örebro,
Misterhults
socken från
år 1800
(LMS G63-
101:1).

I praktiken var denna rättighetsfördelning dock svag och inte sällan ansåg sig någon av åborna förfördelad. Storskiftesreformen syftade bl.a. till att komma till rätta med denna typ av missförhållanden.

Trots att åkermarken – som i fastlandets slättbygder var ett tungt vägande skäl till storskiftets genomdrivande – i skärgården var marginell eller obefintlig så genomgick större delen av skärgårdsbyarna i både Tjust och Misterhults skärgårdsområde storskiftet. Vad skiftet i fråga egentligen kom att få för konkreta konsekvenser för livet i skärgårdsbyarna vet man ganska lite om, men troligen var en av de viktigaste följderna att den av hävd utvecklade samsjedelningen i byarna fick en officiell och juridisk sanktionering.¹⁴¹ Med hjälp av lantmätaren kunde man få en oberoende värdering av tillgångarna och gamla orättvisor kunde i bästa fall regleras. En tydligare ägostruktur inom byn var viktigt i en tid då de flesta skärgårdsbyar stod inför en dramatisk befolkningsökning med omfattande hemmansklyvningar och ägosplittring som följd. De ekologiska och geografiska faktorerna i skärgården medförde dock att någon dramatiskt förbättrad arrondering av marken knappast blev resultatet av skiftet.

Även om grundtankarna med storskiftet alltså inte kunde tillämpas fullt ut i skärgården, tycks principen i sin modifierade form ändå blivit en betydelsefull ägandereform. Skiftets förordning var tillräckligt öppen för att kunna anpassas till skärgårdens särpräglade ekologiska och naturgeografiska förhållanden. Betydligt svårare skulle det bli att anpassa laga skiftets principer till skärgårdens förutsättningar. (Figur 27).

I laga skiftets förordning och allmänna anda låg en uppmuntran av jordbruket på bekostnad av de övriga näringsgrenarna i agrarhushållen. På en nationell nivå var denna fokusering mot jordbruket lönsam och ekonomiskt riktig, men i områden där jordbruket aldrig med fördel kunnat eller behövt bedrivas som den enda eller huvudsakliga näringsgrenen var situationen en annan. Ett sådant område var Tjust och Misterhults skärgård. De byar som genomgick laga skiftet i skärgården var därför inte helt förvånande de som redan tidigare i någon mån hade utmärkt sig som jordbruksbyar. I första hand var det fastlandsbyarna som skiftades, men även de större öarna i Tjust. Av öarna i Misterhult var det bara Hultö och Skälö som laga skiftades, men ingen av dessa båda byar hade å andra sidan tidigare genomgått storskiftet.¹⁴²

Laga skiftet innebar det slutgiltiga befästandet av den privata äganderätten. För många av de skärgårdsbyar som genomgick skiftet upphörde de samfälliga och samsjedelade ägorna att existera, förutom fiskevattnen som så gott som alltid undantogs från delningen. De gamla samverkansformerna som i århundraden hade varit en livsnödvändighet för att organisera byarnas näringsfång reducerades till ett minimum. Varje gård bestämde nu själv över den mark och de resurser man blivit tilldelad vid skiftet. Det blev därmed också på ett annat sätt än tidigare möjligt att köpa och sälja mark och gårdar i skärgårdsbyarna. I Misterhult var dock situationen annorlunda. Som ovan antytts undgick ju större delen av byarna i Misterhults skärgård laga skiftet. Eftersom gårdarna eller hemmansdelarna här fortfarande utgjorde en del av dispositionsrätten i en by kunde de med vissa undantag inte köpas eller säljas. Detta gällde i synnerhet för de oskiftade byarna men också för de som genomgått storskifte.

¹⁴¹ Thornström 1978:36.

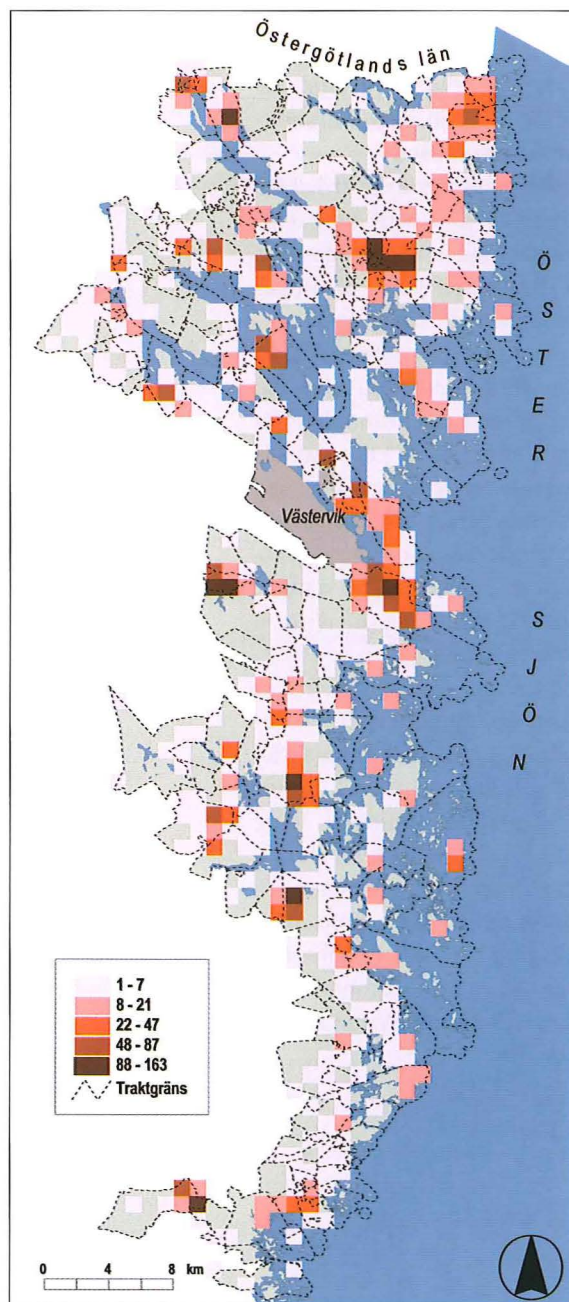
¹⁴² Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

I grova drag kan man säga att Tjusts skärgård genomgick en privatiseringsprocess medan Misterhults skärgårdsbyar i högre grad höll fast vid de äldre strukturerna. På sikt skulle denna skillnad få märkbara konsekvenser för hur olika delar av skärgården kunde exploateras för efterkrigstidens fritidsbebyggelse.

Efter andra världskriget kom levnadsstandarden för de lägre samhällsklasserna att höjas markant. Bättre inkomster och mer fritid, i synnerhet för städernas befolkning, resulterade i en efterfrågan på hus och tomtmark på landsbygden i allmänhet och i skärgården i synnerhet.¹⁴³ Både Tjust och Misterhult blev under 1950–60-talen föremål för expansion av hus och stugor, i första hand för fritidsändamål. Utvecklingen var

på väg att springa förbi småjordbruken i skärgården och avstyckning av tomter blev ett sätt för många markägare att få sin mark att bära frukt igen. Men för att kunna stycka av tomter krävdes också att markägförhållandena var uppklarade. I Tjusts laga skiftade skärgårdsbyar var detta inget problem och enskilda markägare kunde ensamma ta beslut om att sälja delar av sin mark för tomtbildning. Avstyckningarna kom att ligga både i anslutning till de gamla bykärnorna, på den gamla inägomarken eller på skär och holmar utanför byn eller omkring hemön. I vissa fall, exempelvis i Ytterby på Askö i Loftahammar, avsattes större sammanhängande områden för fritidsbebyggelse med upp till ett par hundra tomter. De större områdena med fritidsbebyggelse är i regel uttryck för en mer medveten kommunal planering.¹⁴⁴ (Figur 29).

Intresset för Misterhults skärgård som rekreationsområde var sannolikt egentligen inte så mycket mindre, men p.g.a. rådande ägförhållanden blev nyexploateringen av bebyggelse mer begränsad här än i Tjust. I Misterhult hanterades efterfrågan på fritidshus bl.a. genom att bygga om och inreda de befintliga ekonomibyggnaderna. Nya hus tillkom visserligen också, men detta skedde först och främst genom att man gjorde nybyggnationer på byns gemensamma bebyggelseplatser. Fritidsbebyggelse expanderade således främst inom byarna, oftast på basis av nyttjanderätt. Ny bebyggelse i form av hus spridda över öarna uteblev dock till största delen i Misterhults skärgårdsområde.¹⁴⁵

FIGUR 29. Kartan visar hur antalet (tomt)avstyckningar fördelar sig på kilometerrutor över urbergsskärgården. (Baserad på GSD-fastighetskartans fastighetsindelning 1995).

¹⁴³ Thornström 1978:111.

¹⁴⁴ Lilla Rätö utanför Västervik är ett typexempel på ett kommunalt planerat fritidsområde. Större delen av ön är ombildad till tomtmark. Lilla Rätö är inte laga skiftade men exploateringen kunde sannolikt ske genom att hela ön köptes loss.

¹⁴⁵ Thornström 1978:111f.

Den lokala geografin – landskapet och bebyggelsen

Från kameral ensamgård till skärgårdsby

När vi för första gången möter skärgårdsbyarna i det skriftliga källmaterialet är det snarast fråga om "skärgårdsgårdar". Under 1500- och 1600-talen framträder bebyggelsen i stora delar av skärgården nämligen som kamerala ensamgårdar.¹⁴⁶ Detta innebär att bebyggelseenheter i skattemässigt hänseende betraktades som en gård – ett hemman, i motsats till byarna som bestod av flera kamerala hemman. Det skall dock understrykas att en kameral ensamgård många gånger kunde inrymma flera hushåll. I praktiken kunde därför flera gårdar dölja sig bakom den skattetekniska ensamgårdens.¹⁴⁷

När Gustav Vasa upprättade sina jordeböcker på 1540-talet bestämdes att 1 hemman/mantal skulle motsvara en gård med ett hushåll som kunde försörja sig självt och dessutom betala en fastställd skatt. Med tiden kom det dock på många håll bli en allt större diskrepans mellan den kamerala hemmansbeteckningen och de verkliga brukningsförhållandena. Befolkningsökning och förbättrade utkomstmöjligheter gjorde att fler och fler personer kom att leva under den kamerala ensamgårdsbeteckningen. Till en början fanns ett stort motstånd hos statsmakterna mot hemmansklyvningar (dvs. uppdelning av ursprungshemmanet i flera brukningsenheter). Man var rädd för att klyvningarna, om de släpptes fritt, skulle resultera i så små enheter att de inte skulle bli bärkraftiga nog för att klara av sin skatt. Vid mitten av 1700-talet kom dock en lagändring som medgav att skatte- och kronohemman skulle få klyvas så långt som de lokala myndigheterna medgav.¹⁴⁸ Följden av lagändringen blev en explosionsartad ökning av antal hemman i vissa delar av Sverige. Detta gällde framförallt i skogsbygder som Värmland, Dalarna och södra Norrland men även i Öst- och Västsveriges skärgårdsområden. Kalmar läns skärgård var i detta avseende inget undantag.

Helt klart är att den kraftiga nybildningen av brukningsenheter under 1700- och 1800-talen bidrog till skärgårdsbyarnas bebyggelsemässiga särprägel (se nedan). Det är egentligen nu som den traditionella skärgårdsbyn uppstår. Det finns i Kalmar län ett flertal goda exempel på ursprungliga småbyar eller ensamgårdar som genomgick en kraftig befolknings- och bebyggelseutveckling under 1700-talet. Carl-Gustav Thornströms undersökningar av Strupö i Misterhult visar att antalet bosatta på ön kring 1500-talets mitt understeg 10 personer. 1785 var antalet bosatta personer 35 st.¹⁴⁹ Andra byar där bebyggelsen än idag väl speglar den expansiva utvecklingen under 1700- och 1800-talet är bl.a. Hasselö, Sladö, Vinö och Eknö.

Trots att en betydande bebyggelseförtätning ägde rum i skärgårdsområdet under perioden från 1700-talets andra hälft fram till omkring sekelskiftet 1900 bibehölls byarnas tydligt agrara prägel. De var och förblev i all väsentlighet bondbyar, visserligen belägna i en maritim miljö med särskilda byggnader och anläggningar knutna till sjöbruk och fiske, men några egentliga fiskelägen var det knappast fråga om. I bl.a.

¹⁴⁶ Jfr DMS, Band 4:4 Aspeländ, Sevede och Tuna län; DMS, Tjust. Opublicerat manus.

¹⁴⁷ Widgren 1997:40.

¹⁴⁸ Gadd 2000:73.

¹⁴⁹ Thornström 1978:40f.

Skåne, Halland och Bohuslän uppstod under samma tid en mängd nya fiskelägen befolkade av strandsittare och andra jordlösa grupper ur agrarsamhällets periferi som i princip uteslutande skaffade sin försörjning genom fisket.¹⁵⁰ Dessa fiskelägen kom därför att skilja sig markant från resten av samhället både i socialt och ekonomiskt hänseende, något som också mycket fysiskt avspeglas i fiskelägesbebyggelsen.¹⁵¹ Som en konsekvens av den agrara omvandlingen i Skånes, Hallands och Bohuslans kustområden var nämligen den näringskombination som representerades av *fiskarbonden* på väg att upphöra redan vid början av 1800-talet. I många av de kustanknutna byarna accentuerades därför den agrara produktionen medan fisket i stor utsträckning kom att övertas av det allt ökande landsbygdsproletariatet.

Den förändring de kustanknutna bebyggelsemiljöerna i Syd- och Västsverige genomgick under framförallt 1800-talet har knappast någon motsvarighet på den svenska östkusten inklusive Kalmar läns urbergsskärgård. Återigen är det skillnaderna i rättighetsfördelningen som är nyckeln till dessa olikartade utvecklingslinjer. I östkustens skärgårdar där fiskevattnen primärt kontrollerades av jordägarna fanns inte utrymme för några strandsittarsamhällen eller större fiskelägen. Naturligtvis fanns här jordlösa men dessa förblev en minoritet. I viss mån kunde proletariseringen stävjas genom långtgående ägosplittring av de befintliga gårdarna (exempelvis Eknöbyarna) i kombination med att de traditionella kombinationsnäringarna aldrig övergavs. I paritet med detta behöll också urbergsskärgårdens bebyggelse en stark koppling till den besuttna skärgårdsbonden genom hela 1800-talet. Trots allt uppstod viss torpbebyggelse med anknytning till fiske på byarnas utmarker, både på fastlandet och ute på öarna. Ibland kunde denna bebyggelse gruppera sig i mindre fiskelägesliknande klungor (exempelvis Flatvarp), men i första hand var det fråga om enstaka spridda torpstäder. Laga skiftet (framförallt i Tjust) medförde dock att mindre gårdar och brukningsdelar kunde flytta ut från de gamla bykärnorna till mer marginella delar av byns mark. Dessa små utflyttade gårdar kan idag vara svåra att skilja från bebyggelse som ursprungligen uppkommit som fiskaretorp.

Bebyggelsens karaktärsdrag på bynivå

De flesta skärgårdsbyar i urbergsskärgården hade historiskt sett en mycket öppen struktur. Man kan säga att ägandets principer och de sociala strukturerna även avspeglades i byarnas rumsliga strukturer och bebyggelsens utformning. Gårdstomterna hade ofta en mycket spontant framvuxen struktur och mangård, trädgård och ekonomibyggnader utgjorde sällan slutna och avgränsade enheter som i fastlandsbyarna. Skärgårdsbyarnas bebyggelseplatser utgjorde snarare ett gytter av olika byggnader, och marken mellan byggnaderna var till stor del allmän för de boende i byn. Det fanns inte alltid ett självklart visuellt samband mellan en enskild gårds boningshus, ladugård och ekonomibyggnad.¹⁵² Bebyggelsen var dock i regel zonerad på basis av byggnadernas funktion, med båthus och fiskebodar närmast sjön, därefter boningshus och undantagsstugor och ovanför boningshusen låg ekonomibyggnaderna.¹⁵³ (Figur 30).

Bykärnans relativa läge i förhållande till stranden varierar också i hög grad beroende på de naturgivna förutsättningarna. Där terrängen hade en jämn och svag sluttning ned mot sjön låg byn ofta relativt långt upp på land medan sjöbodar och båthus av

¹⁵⁰ Löfgren 1977:172f.

¹⁵¹ Löfgren 174:108-110; Löfgren 1977:168-174.

¹⁵² Se Gräslund 1972:2ff.

¹⁵³ Ett läns utveckling 1985:23f.

naturliga skäl fanns nere vid stranden (se ex Hulöhamn, Hallmare). Området mellan bykärnan och sjön var i dessa fall väl lämpad för ängsbruk och ibland även för åkerbruk. I de fall där terrängen närmast sjön var bergig och brant låg bykärnan i regel med mer direkt kontakt med vattnet och sjöbodar, boningshus och ekonomibyggnader utgjorde här mer av *en* gemensam enhet (exempelvis Hasselö och Västra Eknö).

En viktig faktor för lokaliseringen av bebyggelsen i skärgården var tillgången till ett skyddat hamnläge. Detta gavs helst i söderläge och gärna längst in i grunda vikar eller *glon* som de kallas i Kalmar läns skärgård. I Tjust och Misterhult har landhöjningen inte varit lika kraftig som längre norrut längs östersjökusten. Detta har gjort att bebyggelse-lägena under historisk tid påverkats förhållandevis lite av strandförskjutningen. Från Stockholms skärgård finns det gott om exempel där hela byar flyttat långa sträckor för att uppnå bättre lägen, då den gamla hamnen successivt förvandlats till fast mark.¹⁵⁴ Det förekommer exempel på bebyggelseflyttningar i Kalmar läns skärgård också, men de är förhållandevis få och i regel handlar det om smärre justeringar av byns läge och inte om långväga förflyttningar. En vanligare företeelse i Tjust och Misterhult är istället att bryggor, sjöbodar och gästgårdar flyttades i takt med strandförskjutningen medan själva bykärnan och dess bebyggelse inte alls berördes.

Gemensamt för i stort sett alla byar i skärgårdsområdet är att de kan sägas vända sig mot vattnet. Även om bykärnan visserligen inte alltid ligger i direkt anslutning till vattnet utgör området som omfattar bykärnan och strandbebyggelsen, samt den där

FIGUR 30. I Händelö är det historiska bebyggelsemönstret tydligt avläsbart än idag. Intill det lilla hamngloet ligger sjöbodarna och bryggorna tätt samlade. Strax ovanför sjöbodsområdet ligger bostadshusen och ekonomibyggnader. Bebyggelsen ger ett gyttrigt intryck, och i regel finns inga tydliga tomtavgränsningar.

FOTO JERKER MOSTRÖM

¹⁵⁴ Bebyggelseläget i byn Norröra i Stockholms skärgård flyttades exempelvis fyra gånger mellan åren 1639 och 1843 LMVA8:180; LMVA7-12:2; LMVA7-12:5. Blidö socken, Stockholms län.

emellan liggande ängs- eller åkermarken, en funktionell helhet. I detta avseende finns en stor skillnad mot exempelvis de kustanknutna byarna söder om Kalmar, där ofta utmarken återfinns *mellan* byplatsen/inägomarken och sjön. (Figur 31).

Bebyggelsens spontana och många gånger röriga struktur i skärgårdsbyarna var något som uppenbarligen skapade problem för lantmätarna i samband med skiftesreformerna. Vid storskiftet var det vanligt att lantmätaren planerade för en mer strikt och reglerad tomtstruktur. Tomtens storlek var, enligt den medeltida praxis som tillämpades även vid förrättningarna under 1700-talet, utgångspunkten för gårdens andel i byns övriga tillgångar. Även på fastlandet genomfördes därför vid storskiftet ibland regleringar av bytomterna som resulterade i radbyliknande strukturer. Förutsättningen för sådana regleringar i skärgården tycks dock inte ha varit särskilt goda. Många av de av lantmätaren föreslagna förändringarna genomfördes nämligen aldrig fullt ut i praktiken. Även i de storskiftade byarna har bebyggelsestrukturen därför ofta varit tämligen oförändrad över tid. Det finns dock undantag. När Sladö i Loftahammar storskiftades passade man dels på att flytta bebyggelsen och dels att reglera tomterna. Sladö är därför ett av de bästa exemplen på storskiftesreglerade tomter i skärgårdsområdet.¹⁵⁵ (Figur 32).

FIGUR 31. Flygbild över Vinö i Misterhult. Ett tydligt exempel på hur byn med tillhörande bruksmark (tidigare inägomark) "vänder sig" mot vattnet.

FOTO LEIF GUSTAVSSON

¹⁵⁵ Sladös storskifteskarta, akt nr: 181, Västra Ed socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

Även laga skiftet kom att innebära förändringar av bebyggelsestrukturen i skärgårdsbyarna och dessa var nästan alltid mer omfattande än de som följde av storskiftet. Som tidigare nämnts var det först och främst i Tjust som laga skiftet genomfördes, och det är därför här som de största förändringarna ägt rum. I laga skiftets förordning fanns tanken att varje gård skulle få en mer samlad ägobild än tidigare. I stället för många små ägolotter skulle nu gården samla sitt markinnehav till idealt högst tre skiften. Detta krävde nu, åtminstone i de lite större byarna, att vissa av gårdarna flyttade ut från den gamla bytomten. I vissa byar kunde man lösa problemet med kortare förflyttningar men som tidigare nämnts spreds ofta mindre gårdar till mer perifera delar av ön. Effekterna av laga skiftets utflyttningar kan man bl.a. se på Hasselö och Askö i Loftahammar. Det behövde dock inte betyda en total splittring av den gamla bykärnan. Ofta fanns flertalet gårdar kvar och inte sällan byggdes exempelvis skolhuset i eller i direkt anslutning till den gamla bytomten. De riktigt förtätade bebyggelsekoncentrationer som utmärkte de större skärgårdsbyarna under 1800-talets första hälft försvann dock för alltid i och med laga skiftet.

FIGUR 32. Utdrag ur den äldsta ekonomiska kartan över Sladö från 1940. Spåren av bebyggelseregleringen framträder tydligt i form av den radbyliknande strukturen.

Markanvändningen

När det gäller markanvändningen i de historiska byarna kan man tänka sig olika funktionella zoner. En grundläggande och välkänd uppdelning är naturligtvis den mellan inägomark och utmark, men dessa kategorier kan vidare indelas i olika grupper beroende på vad marken huvudsakligen använts till. Grovt sett har i regel marken närmast byn använts mer intensivt (åker, äng) medan markanvändningen blir mer extensiv ju längre från byn man kommer (bete, skog).

När det gäller zoneringen av markanvändningen i de historiska skärgårdsbyarna faller denna delvis utanför de mönster vi känner från fastlandet. De naturgeografiska förutsättningarna i skärgården har ofta lett till något annorlunda lösningar och gränsen mellan utmark och inäga är inte sällan kraftigt uppluckrad. Inägomarkens utsträckning har exempelvis i stor omfattning styrts av de sedimentfyllda sprickdalarna. Det är i sprickdalarna man kunnat odla och till största delen också kunnat bedriva ängsbruk. Marken som omger sänkorna är i många fall karg hållmark som bara kunnat nyttjas till bete och i gynnsamma fall skogsbruk. Ängsmarken ligger därför ofta insprängd i det som i övrigt är att betrakta som betad utmark, något som man med fastlandstermer skulle beteckna som "utängar". På många av skärgårdsöarna är det utängarna som stått för den i särklass största foderproduktionen. I stora samhågnade områden bedrevs slätter och bete tillsammans. Detta sätt att organisera markanvändningen har krävt en mycket genomtänkt betesrotation. Eftersom de stora ängsarealerna inte frånhågnats den övriga betesmarken bredvid kunde bete inte äga rum innan slåttern avslutats i de stora fällorna. En vanlig situation, åtminstone på de större öarna, är att ena delen av ön samhågnats (för slätter och bete) medan man på den andra delen har en mer komplex hågnadsstruktur, där äng, åker och bete bedrivs inom separata hågn.

Denna hävdvunna markanvändningsstruktur förändrades inte nämnvärt i samband med storskiftet, men däremot under laga skiftesreformen. Nu var det ju långt ifrån alla skärgårdsbyar som genomgick laga skiftet, men i de byar där det trots allt genomfördes kom detta att medföra en hel del förändringar. Det av samarbete och samågnande präglade bylandskapet individualiserades och hågnadsstrukturer och betesfållor styrdes nu i första hand av abstrakta fastighetsgrånser i stället för av naturens egna grånser. I och med det allmånna rationaliseringspaketet var på väg att genomföras vid mitten av 1800-talet hade också ången börjat spela ut sin roll. Den urgamla distinktionen mellan inågomark och utmark upplöstes och den nya grånsen hamnade i första hand mellan åker och skog. I de byar där laga skiftet aldrig genomfördes kom generellt sett föråndringen av den historiska markanvändningsstrukturen att gå långsammare. Åven om laga skiftet var ett viktigt *redskap* för omstöpningen av agrarlandskapet vid denna tid var det föråndringarna inom jordbruket som var själva orsaken. I grund och botten var det alltså återigen jordbrukets relativa betydelse i skårgårdsbyarna som var avgörande för hur den lokala geografin skulle komma att gestalta sig från mitten av 1800-talet.

Transporter, kommunikationer och rörelsemånster

Transporter, färder och rörelser i skårgården kan delas in i olika rumsliga och funktionella nivåer. Den lågre nivån representeras av skårgårdsborna själva då de rört sig till och från sina fiskevatten och fångstplatser. Boskap har transporterats mellan betes-skåren och hemön under olika tidpunkter på året och foder har körts hem från de mindre öarna efter slåttern. För att avsätta fångsterna och för att byta till sig eller köpa andra förnödenheter har man också företagit längre färder till ståder, marknader eller andra avsaluplatser. Detta representerar en slags mellannivå. Den högsta nivån utgörs så av den mer storskaliga sjöfarten som ågt rum inom skårgården men som i första hand

tjänat andra syften än skärgårdsbornas egna. Genom hela skärgården har exempelvis i alla tider viktiga segelleder löpt som nyttjats för både civila och militära ändamål. Alla typer av kommunikation har avsatt olika spår i skärgårdslandskapet som kan förstås mot bakgrund av de sammanhang som de en gång ingått i. Båkar, fyrar, lotsutkikar, försvarsanläggningar och större hamnar är i första hand knutna till övergripande kommunikations- eller transportsystem inte sällan tillkomna som en följd av kronans eller statens intressen, medan bryggor, lastageplatser och småvarv snarast är resultatet av lokalsamhällets inre behov.

Rörelsemönstren är dynamiska och har förändrats i enlighet med det omgivande samhällets utveckling men också med skärgårdsbyarnas egna interna behov och möjligheter. Tidvis har gränserna mellan de olika nivåerna suddats ut för att i ett annat sammanhang åter skärpas. Lotsväsendets uppkomst under 1500-talet är ett exempel på hur skärgårdsbefolkningens rörelsemönster sammanföll med kronans och den storskaliga sjöfartens syften. När lotsväsendet professionaliserades under 1800-talet skildes åter de två nivåerna från varandra. Lotsen blev ett statligt ämbete och lotspersonalen fjärrade sig ofta både fysiskt och socialt från den övriga befolkningen. I gengäld ökade under 1800-talet den s.k. bondeseglationen, dvs. bönder som själva började ägna sig åt sjöfart, inte sällan med egenhändigt byggda fartyg. Till en början var det främst kortare transporter som dessa allmogens sjömän ägnade sig åt men med tiden stävade man mot allt mer avlägsna destinationer. Gränsen mellan den mer yrkesmässiga sjöfarten och bondeseglatörerna blev därför så småningom närmast obetydlig. Bondeseglationen ledde också till att det ur skärgårdssamhället föddes en slags sjömannaklass/-kultur. Denna, med 1800-tals mått mätt, mobila grupp förde naturligtvis med sig nya intryck och seder från andra delar av landet och från grannländerna kring Östersjön.¹⁵⁶ Detta kom att avseglas fysiskt inte minst i byggnadsbeståndet.

Fjärrtrafik, farleder och lotsväsende

Allt sedan forntiden har Tjust och Misterhults skärgårdar genomkorsats av viktiga farleder. Alla som av olika anledningar skulle färdas norr- eller söderut längs den västra Östersjökusten var hänvisade till att passera genom övärlden i Kalmar skärgården. Lederna användes för så väl regionalt begränsade transporter som för fjärrtrafiken mellan kontinenten och de tidiga städerna och handelsplatserna längs den svenska östkusten, i Finland, norra Baltikum och Ryssland. Redan under vikingatiden bör de flesta handelsfartyg på väg från exempelvis brittiska öarna, Danmark och de nordtyska områdena till handelsstaden Birka i Mälardalen ha passerat genom Tjusts och Misterhults skärgårdar.¹⁵⁷ Under medeltiden intensifierades transportererna över Östersjön i och med tillkomsten av mer organiserade handelsflottor. En av främsta aktörerna i den medeltida handelssjöfarten var Hansan.¹⁵⁸

Man räknar med att sjöfarten under medeltiden följde i stort sett samma leder som den gjort redan under järnålder. Det skulle dröja långt efter medeltiden innan fartygsteknologi och navigationsutrustning lämpade sig för färder över större, öppna havsvidder. Flera av de fartygsleder som finns avbildade på de första riktiga sjökorten från 1700-talet har av allt att döma medeltida ursprung.¹⁵⁹ Så vitt möjligt gick alltså all sjöfart inomskärs och gärna i urgamla och väl beprövade leder. Den tidigaste kända farledsbeskrivningen som berör Kalmar läns skärgård är den berömda och allmänt benämnda *Kung Valdemars segelled*. Sitt namn fick beskrivningen av att den återfanns

¹⁵⁶ Löfgren 1974:121-124; Haasum & Storå 1999:130.

¹⁵⁷ Cederlund 1995:67f; Westerdahl 1995:31f.

¹⁵⁸ Cederlund 1995.

¹⁵⁹ Westerdahl 1995:32.

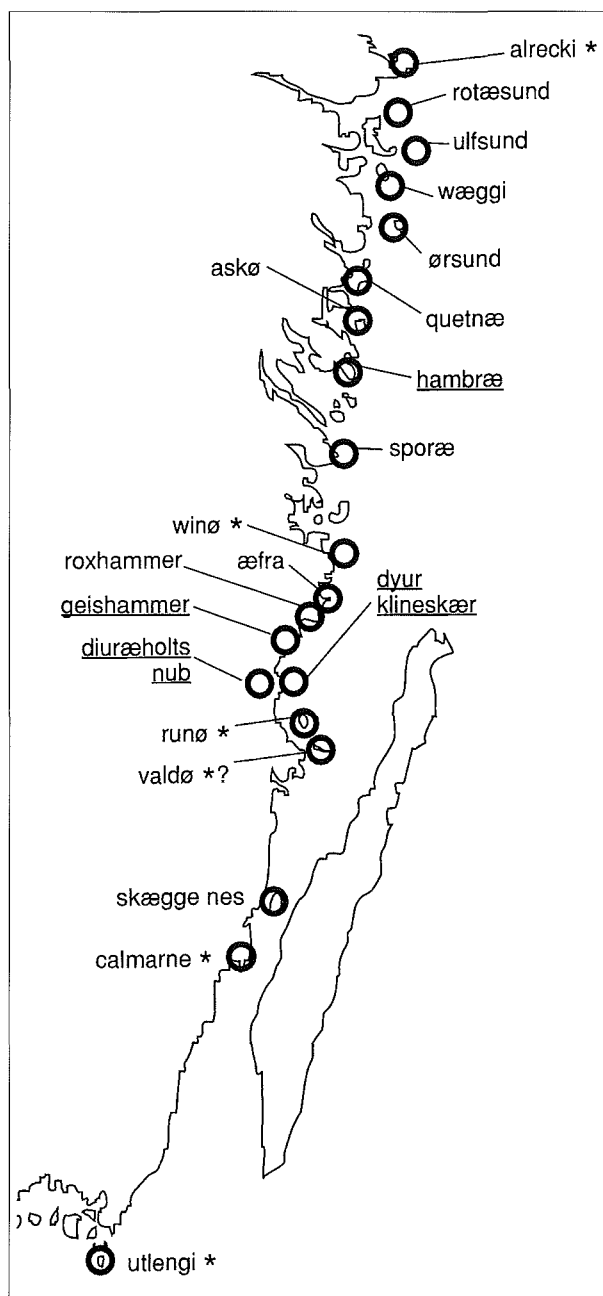
inbunden i den danske kungen Valdemar Sejrs jordebok från omkring 1230. Beskrivningen av färdleden omfattar en sträcka från Utlängan i Blekinge till den då danska staden Reval i Estland. De hållpunkter som räknas upp inom Tjust och Misterhults skärgårdsavsnitt är Uthammar, Ävrö, Vinö, Spårö, Hallmare och Askö.¹⁶⁰ Segelleden fungerade som en slags havets motorväg, en fjärrtrafikled som befann sig högst upp i kommunikationshierarkin och förenade långväga mål på ömse sidor om Östersjön. (Figur 33).

Det har spekulerats mycket i vad platsangivelserna i den gamla segelbeskrivningen egentligen representerar. Var de bara ett sätt att redovisa olika delsträckor och avstånd

eller utgjorde de platser med "kända män" som kunde ledsaga skeppen genom skärgårdens farvatten? Det tycks inte vara uteslutet att det fanns folk som fungerade som en slags lotsar i skärgården redan under medeltiden men det finns heller inga belägg för det. Även om man på goda grunder kan anta att sporadisk lotsning företagits av skärgårdsborna under senare delen av medeltiden eller 1500-talets början brukar man tala om ett rudimentärt *lotsväsende* först vid tiden för Gustav Vasas regeringsperiod.¹⁶¹ Om det i första hand var för att främja handelssjöfarten eller om det var flottans behov som låg bakom är inte fullt klarlagt.

Med "lotsväsende" under 1500-talet avses ingen särskild institution eller organisation. Lotsarna, eller styresmännen som de kallades vid denna tid, var vanliga skärgårdsbor som kronan ingått avtal med. För lotsningen utgick till en början oftast ingen betalning men däremot blev styresmännen helt eller delvis befriade från skatter. I fogderäken-skaperna för Gryts socken i södra Östergötland från 1543 heter det exempelvis att:

"H N gunsteligen haver efterlåtit en skärkarl benämnd Olof i Kättilö i Gryts socken, vilken plägar så ofta som honom tillsagt varder, styra Hans Nådes skepp till Kalmar och när behov göres till andra hamnar: sänjpenngar 2 daler, smör 2 pund, gäddor 1 pund, strömming 1 fjärding".¹⁶²

FIGUR 33. Orter längs Kalmar läns kust som ingick i den medeltida farled som kallas Kung Valdemars segelled. (Ur: Westerdahl 1995).

¹⁶⁰ Se exempelvis Breide 1995.

¹⁶¹ Wirsén 1968:19ff.

¹⁶² Wirsén 1968:40.

I ett brev från Johan III till Kalmarfogden Peter Nilsson 1571 skrivs följande:

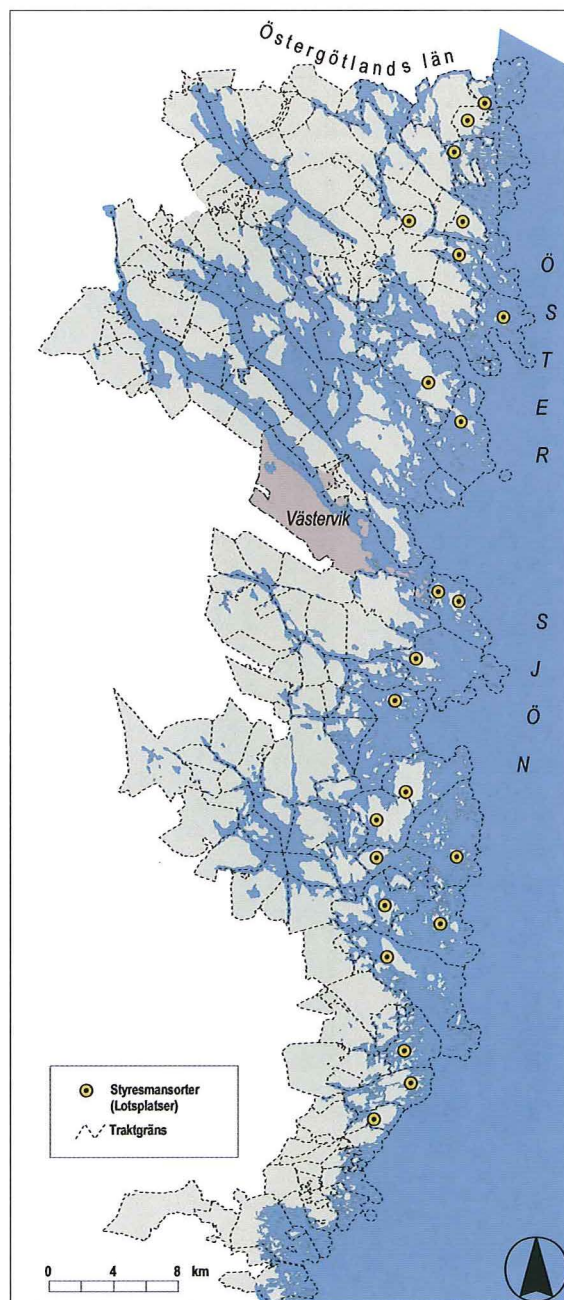
"Vi Johan den tredje gøre veterligt, att efter desse brevisere våre undersåter och styresmän uti Tjusta skärgård Oluf i Vinö, Jon i Örö, Henning i Strupö bo i skeppslederne och måtte alltid vara vederrede att styra våre skepp och skutor, som därigenom samme skärgård av och tillöpe, därför hafva vi gunsteligen efterlåtitt, att de måtte vara frie och förskonte med den landtågsgård, som riksens nödtorfter pålagd är...//".¹⁶³

Det kan kanske tyckas märkligt att styresmännen inte ersattes för den tid de lade ned på lotsningen. Att befrias från skatter på 1500-talet var emellertid många gånger en nog så fördelaktig affär. Detta var ju en förmån som endast adeln i övrigt åtnjöt. Men det betydde också att den tidiga lotsningsverksamheten inte kunde vara mer än en bisyssla. Inkomsterna hämtade man från annat håll och det mesta tyder på att styresmännen och deras familjers hushållsekonomi inte skilde sig från andra hushåll i skärgården. Därmed utgjorde lotsarna vid denna tid inte heller någon särskild social gruppering som genom sitt sätt att leva och bo skiljde ut sig från den övriga skärgårdsbefolkningen.¹⁶⁴

I takt med att Sveriges utrikespolitiska aktiviteter ökade under 1600-talet blev de militära seglationerna längs östkusten allt mer omfattande. Det blev därmed också viktigare säkra behovet av lotsar genom den svårnavigerade skärgården. Som en följd av detta stadgades att lotsarna nu skulle få betalt för sina arbetsinsatser, s.k. lotspengar infördes. En av de första kända lotsattesterna rör styresmannen Olof i Ytterby (på Stora Askö i Västra Ed) som 1607 styrde Sten Ericsson Stenbock och hans fartyg från Jungfrusund till Bokö.¹⁶⁵

Under loppet av 1600-talet blev lotsväsendet allt mer institutionaliserat. Lotsningen började nu betraktas som ett statligt ämbetsuppdrag och lotsarnas gårdar knöts kameralt till amiralitetskollegiet (detta fungerade som ett centralt ämbetsverk). Gårdarna kom att kallas styresmanshemman. De statliga lotsarna fick monopol på all lotsning och fasta lotspass infördes på farlederna genom hela skärgården. Mot slutet av 1600-talet var det svenska lotsverket i princip grundlagt.¹⁶⁶ (Figur 34).

Fortfarande var lotsningsverksamheten en deltids-sysselsättning som måste kombineras med andra näringar för att få hushållsekonomin att gå ihop. Men de extra inkomster som lotsningen kunde erbjuda var långt ifrån betydelselösa. Sannolikt påskyndades ex. hemmansklyvning och bebyggelseexpansion i vissa

FIGUR 34. Belagda styrmansorter eller lotsplatser i urbergsskärgården ca 1600. (Efter Wirsén 1968).

¹⁶³ Wirsén 1968:20

¹⁶⁴ Wirsén 1968:31ff; Bergman 1995.

¹⁶⁵ Wirsén 1968:31.

¹⁶⁶ Wirsén 1968:68ff.

av styresmansorterna som en direkt följd av lotsinkomsterna.¹⁶⁷ Lotsarna och deras familjer kom nu också att utskilja sig socialt från den övriga befolkningen i skärgården.

Det var dock först under 1800-talet som en mer renodlad kår av lotsar uppstod, dvs. möjligheten att ägna sig åt lotsverksamheten på heltid. Industrialiseringsprocessen hade bidragit till en allt ökande sjöfart längs östkusten vilket också ställde krav på lotsarnas tillgänglighet och arbetsinsatser. De gamla styresmanshemmanen med deltids-lotsar blev otidsenliga. Det blev därmed nödvändigt att genomföra en rationalisering av hela lotsväsendet. Det statliga Lotsverket gick nu in och köpte loss mark i flera av de gamla styresmansorterna, på vilken man inrättade lotsstationer. Detta skedde bl.a. på Städsbolmen, Idö, Kråkelund och Strupö.¹⁶⁸ Stationerna bemannades av heltidsanställda lotsar och deras familjer. Parallellt med de nya lotsstationerna fanns några av

FIGUR 35. Lotsplatsen på Idö. Utdrag ur ekonomiska kartan 1940.

¹⁶⁷ Wirsén 1968:81.

¹⁶⁸ Skärgårdsinventeringen, opublicerat manus.

de gamla styresmanshemmanen kvar, men den huvudsakliga lotsverksamheten koncentrerades till de nyinrättade lotsstationerna.¹⁶⁹

Det nya systemet kom att innebära att lotsarna och deras familjer i viss mån fjärmade sig både geografiskt och socialt från den gamla byggemenskapen. Arkitektur och färgsättning hos lotsgårdarna avvek inte sällan från den övriga bebyggelsen, och på exempelvis Idö förlades lotsstationen med tjänstebostäder utanför den gamla bykärnan.¹⁷⁰ (Figur 35). Även om lotsyrket av statsmakterna inte värderades särskilt högt sågs det av övriga skärgårdsbor tillsammans med redare och skeppare som något av ett högstatusyrke. Mycket tyder dock på att lotsarna i Tjust och Misterhults skärgård varit förhållandevis delaktiga i det övriga skärgårdslivet. De deltog exempelvis i marknadsfärder till östgötamarknaderna, de gifte sig i regel med kvinnor vars fäder inte var lotsar och det var vanligt att lotsar och styresmän utsågs till sockennämndemän. Lotsarna i Östergötlands skärgård å sin sida utvecklades till en tämligen sluten grupp, som utövade liten social interaktion med övriga skärgårdssamhället.¹⁷¹

De långväga marknadsresorna

Det betonas ofta i 1800-talets officiella redogörelser att Kalmar läns allmoge äger "en särdeles lust och fallenhet för sjön".¹⁷² Säkert hade man under 1800-talet börjat vinna fördelar av sjöfarten och seglationerna skedde på egna initiativ. Men så har det knappast alltid varit. En stor del av de längre resorna som skärgårdsborna gjorde under 1500- och 1600-talen var troligen långt i från önskvärda utan en direkt följd av kronans ekonomiska riksplanering.

I ett brev till befallningshavaren i Kalmar 1547 talar Gustav Vasa ironiskt om "våre granner the Danske" som visat sin vänskap och välvilja genom att förlägga sin larsmässemarknad till Varberg i stället för som tidigare till Lödöse, där "våre undersåter uti Västergötland och annerstädes här i riket mest deres fiskfetalie hämta och köpe plägede".¹⁷³

Den västgötska befolkningen hade alltså genom danskarnas försorg mist en av de viktigaste marknaderna för fiskhandel. Situationen var tydligen allvarlig och Gustav Vasas order till befallningshavaren i Kalmar gick ut på att denne skulle se till att skärkarlarna i "Tjust- och Stegeborgsskären" förde sin fångst till Söderköping och Norrköping. Därifrån skulle fisken forslas via Vadstena och Jönköping till Västergötland, "på det förenämnde landsände i den moden ingen nöd och brist skole hava på sådane fiskfetalie".¹⁷⁴

Kungens omsorg om västgötarna fick alltså direkta konsekvenser för skärgårdsborna i Tjust och Misterhult. När Gustav Vasa i sina brev talade om "skärkarlarna i Tjust och Stegeborgsskären" inkluderade han även skärgårdsbefolkningen i Misterhult och samtliga var alltså ålagda att transportera sin fångst till östgötamarknaderna.¹⁷⁵ För Misterhultsborna var detta en lång resa som naturligtvis krävde resurser och planering för att kunna genomföras. Färderna mot Östergötland institutionaliserades med tiden och långt efter det att Skåne och de sillproducerande västkustlandskapen hamnat i svenska händer fortsatte skärgårdsborna i Tjust och Misterhult att enträget fraktade

¹⁶⁹ Bergman 1995.

¹⁷⁰ Skärgårdsinventeringen, opublicerade manus.

¹⁷¹ Bergman 1995:195.

¹⁷² Hofrén 1943:223.

¹⁷³ Wirsén 1962a:272.

¹⁷⁴ Wirsén 1962a:272.

¹⁷⁵ Wirsén 1962a:272.

I en kartakt över Grindö från 1726 heter det exempelvis att: "...torpet St Grindö som här under (Städsholmen) höra, som icke den ringaste åker och äng hafva, fast mindre någon kåhlgård, icke heller skoug till wedbrand och byggningstimmer, utan allt sådant utaf andra Byar och hemman på fasta landet liggjande köpas och förskaffas."¹⁸⁵ De boende på Grindö saknade alltså de mest grundläggande basvarorna och allt måste införskaffas från fastlandet. Grindöborna var med all säkerhet inte de enda som tvingades införskaffa sina förnödenheter från bättre beställda fastlandsbyar. I stort sett alla byar i Misterhults ytterskärgård saknade ända fram till 1800-talet odlingsmark och därmed också egenproducerad brödsäd. Likaså bör behovet av ved och byggnadsmaterial på många av skärgårdsöarna kunnat tillgodoses enbart genom köp eller byte från fastlandet. Under 1800-talet hade emellertid en omfattande potatisodling kommit igång ute i skärgårdsbyarna (exempelvis på Örö) vilket ledde till att transporterna med jordbruksprodukter gick både till och från skärgårdsbyarna.¹⁸⁶

Vad gäller spannmål var detta en av de viktiga varor man bytte till sig mot fiskfångsten på östgötamarknaderna. Eftersom det inte fanns några större kvarnar ute i arkipelagen var skärkarlarna tvungna att frakta sin dyrköpta spannmål till fastlandet för att mala. Virbo kvarn i Misterhult var en av de mest välbesökta kvarnanläggningarna i södra delen av skärgården.¹⁸⁷

Liksom för fastlandsbefolkningen hade kyrkan en mycket viktig roll för skärgårdsborna i det förindustriella samhället. Det brukar ibland hävdas att skärgårdsbornas ständiga exponering för havet och vädrets makter gjorde dem särskilt gudsfruktiga. Bortsett från det kapell som uppfördes på Väderskär under 1600-talet saknas kyrkliga byggnader helt ute i själva skärgården. För att delta i gudstjänsterna var man året runt hänvisad att ta sig till sockenkyrkorna på fastlandet. För befolkningen i ytterskärgården kunde detta innebära en resa på ett par mil. Kyrkorna i Tjusts kustområde ansluter mer eller mindre till någon av saltsjöns många vikar. Man kunde alltså utan vidare ro eller segla hela vägen fram till kyrkan. För skärgårdsborna i norra Misterhult var resan besvärligare eftersom kyrka och sockencentra är beläget en bra bit in från kusten. Sjövägen från de olika öarna i norra Misterhult löpte samman strax innan Klintemåla som i alla tider utgjort något av en port mot Misterhults norra skärgård. Från Klintemåla tvingades man färdas till fots den ca milslånga sträckan mellan kusten och kyrkan.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Avmätning över Städsholmen/Grindö 1726. Aktnr: 35, Loftahammar socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

¹⁸⁶ Wirsén 1968:126.

¹⁸⁷ Nilsson 1953:28f.

¹⁸⁸ Modéer 1955:87ff.

Fem skärgårdsbyar

Skärgårdens näringsmönster och de strukturer för ägande och brukande som utvecklats här har i föregående kapitel skildrats på en mer övergripande nivå. I följande kapitel avses dock att belysa urbergsskärgårdens olika karaktärsdrag genom att titta närmare på ett antal enskilda skärgårdsbyar.

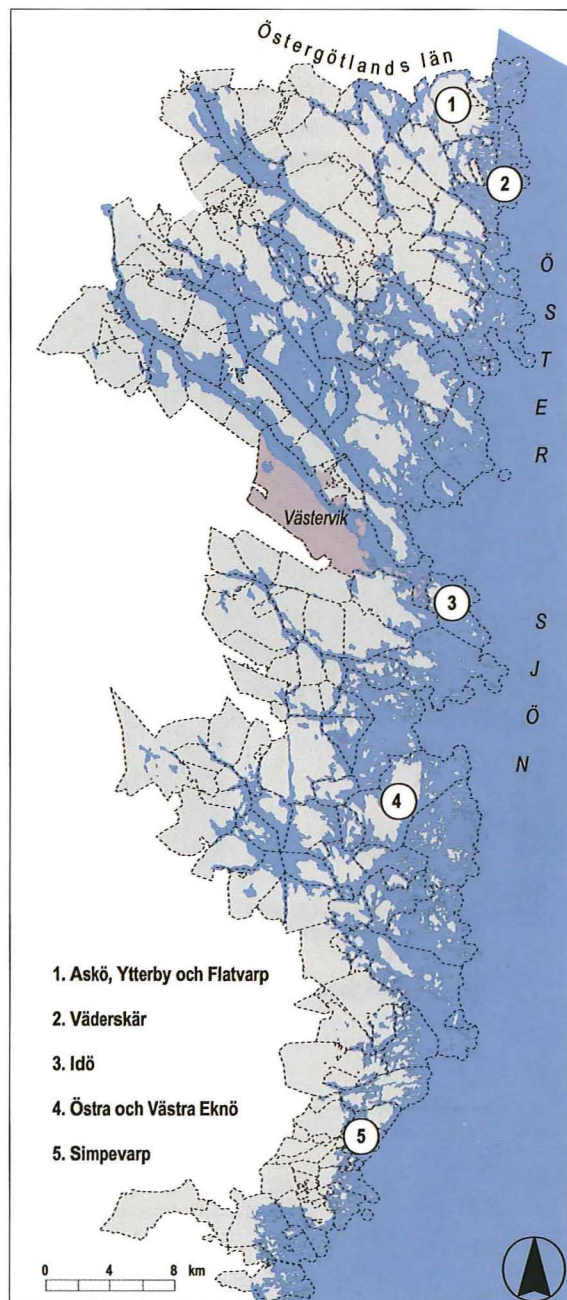
De byar som valts ut för närmare studie representerar ett antal intressanta karaktärsdrag i fråga om näringsfång, ägandestrukturer eller bebyggelsehistoria som kan sägas vara utmärkande för de olika delområden inom urbergsskärgården som presenteras i det sista kapitlet. De skall därför *inte* betraktas som någon slags "typbyar" i bred bemärkelse och beskrivningen av de utvalda byarna skall heller inte ses som någon komplett bebyggelsehistorisk genomgång.

Stora Askö med Askö by, Ytterby och Flatvarp

Stora Askö är beläget strax intill gränsen mot Östergötlands län i Västra Eds socken i norra Tjust. Idag finns broförbindelse med fastlandet via Lilla Askö. Bron byggdes på 1950-talet i samband med att bilväg drogs över ön fram till Flatvarps fiskehamn. Stora Askö är en av de större öarna i skärgården och delas mellan byarna *Askö*, *Ytterby* och *Flatvarp*. Stora Askö är i detta avseende unik i Kalmar läns skärgård. Ingen annan ö hyser nämligen tre olika bebyggelseenheter.

Exakt hur den äldre bebyggelseutvecklingen kan ha sett ut på Askö är inte helt klart men mycket tyder på att Askö är den första och ursprungliga bebyggelseenheten på ön, ur vilken Ytterby och Flatvarp senare uppstått. Förleden *Ytter-* i Ytterby syftar säkerligen på dess läge i förhållande till Askö by och Flatvarp tycks, liksom de flesta *-varp*namn i skärgården, vara ett ursprungligt ägonamn som syftat på det fiske som under lång tid bedrivits här.¹⁸⁹ Askö finns uppräknat i den berömda segelledsbeskrivningen iden s.k. Kung Valdemars jordebok från 1200-talet. Mycket tyder på att Askö hade en viktig betydelse för sjöfarten redan

¹⁸⁹ Modéer 1933:166.

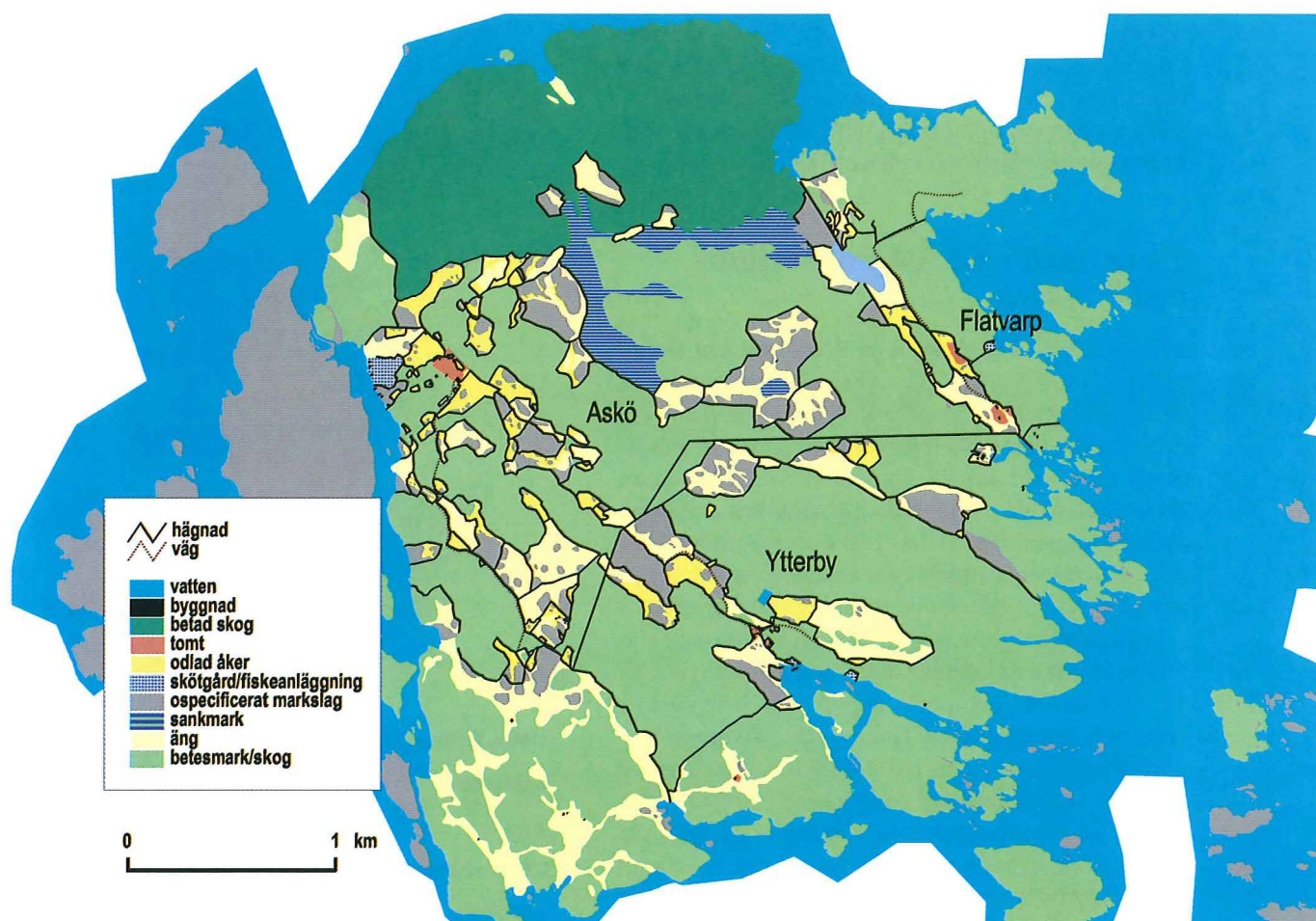

FIGUR 36. Kartan visar läget för de byar som studeras närmare i kapitlet.

under medeltiden. Längs öns nord- och östsidan finns en rad naturliga hamnlägen som säkerligen utnyttjats av sjöfarare i alla tider. En av vikarna bär namnet *Jungfruhamn* vilket antyder att den kan ha fungerat som hamnplats under medeltiden.¹⁹⁰

Själva byn Askö omnämns också under medeltiden, i samband med att Karl Knutsson Bonde 1453 ärver gårdar på ön. Arvet omfattar dock 4 gårdar på ön. 1562 består Askö by bara av 1 frälsehemman och det är därför helt uppenbart att det under medeltiden finns andra gårdar på ön, även om de inte nämns vid namn.¹⁹¹ Både Ytterby och Flatvarp omnämns förts gången på 1580-talet, då i egenskap av "styresmansorter", dvs. lotsplatser.¹⁹²

Öns topografi och geologiska förhållanden har givit någorlunda goda förutsättningar för jordbruk. På flera ställen över ön löper smala sprickdalar (s.k. "tjustar") fyllda med leror och sedimentjordar. Dessa sprickdalar hyste under historisk tid både åker och ängsmark. Åkermarken låg under 1700-talet framförallt i anslutning till Askös och Ytterbys bykärnor (för Flatvarps del saknas kartmaterial före 1850-talet), men följde sprickdalarna ut från byarnas bebyggelsecentrum. Merparten av de sedimentfyllda dalgångarna utgjordes dock vid denna tid av ängsmark. Vissa var fortfarande under

FIGUR 37. Digital bearbetning Askös och Ytterbys storskifteskartor (1790-tal) samt avmätning av Flatvarp (1851). Observera sprickdalarna ("tjustarna") som inrymmer i stort sett all odlingsmark.

¹⁹⁰ Cederlund 1995.

¹⁹¹ DMS, Tjust. Opublicerat manus.

¹⁹² Wirsén 1968:23.

1800-talet så sankt att odling inte vara möjlig. I samband med den kraftiga befolkningsökningen under 1800-talet började man emellertid odla upp allt mer av sprickdalarna. Merparten av mossarna och våtmarkerna på ön dikades samtidigt ut och odlades upp. Vid 1900-talets början var i stort sett all mark som överhuvudtaget var möjlig att odla lagd under plogen. De gamla stråken av inägomark som i alla tider följt de odlingsbara dalgångarna behöll sin yttre rumsliga ram oförändrad, men ängsmarken ersattes nu av åkermark. (Figur 37).

Under 1500-1700-talen verkar Askö by och Ytterby ha haft en någorlunda likvärdig näringsmässig inriktning. Båda hade sin mest betydande del av utkomsterna från jordbruket och fisket fungerade i första hand som ett komplement till de agrara näringarna. Flatvarp skiljer sig från både Ytterby och Askö eftersom man här alltid varit mer ensidigt inriktat på fiske. Det lilla jordbruk som dock varit möjligt att bedriva har inte utgjort mer än småskalig sidonäring. I boskapslängderna från 1627 redovisas för Askö by 2 hushåll och Ytterby 3. Alla hushåll i Askö by redovisas dock troligtvis inte i längderna, men man kan ändå få en uppfattning om jordbrukets stora betydelse i de båda byarna. Båda byarna redovisar exempelvis utsäde vilket är ovanligt för skärgårdsbyarna vid denna tid. Flatvarp upptas som 1 hushåll men redovisas ej med egen nominati utan räknas upp under "Fågelviks ladugårdsbönder".¹⁹³

Vid slutet av 1700-talet kan beräknas utifrån storskifteskartorna att Ytterbys totala areal odlingsmark uppgick till ca 8 ha och Askös till ca 22 ha. De båda byarna förfogade därmed uppskattningsvis över ca 7–9 ha odlingsmark per mantal.

Jämför man Askö och Ytterby kring mitten av 1900-talet antyder landskap och bebyggelse att de båda byarna utvecklats i två olika näringsmässiga riktningar. Redan under 1950-talet börjar man i Ytterby stycka av delar av jordbruksmarken för att sälja ut som tomter för fritidsbebyggelse. Ytterby är i dag en av de byar i Tjustrs kustområde som har flest avstyckade tomter. I Askö däremot har ytterst få avstyckningar skett och byn framstår som en i det närmaste helt intakt jordbruksby. (Figur 38).

Bakrunden till den olikartade utvecklingen i byarna kan sökas i förhållandena under 1800-talet. Den agrara expansion som skedde som ett svar på befolkningsökningen i skärgårdsområdet under 1800-talet slog olika väl ut beroende på vilka förutsättningar

FIGUR 38. Brevlådor som tillhör området med fritidsbebyggelse vid Ytterby. De många brevlådorna är en intressant spegling av det fritidslandskap som växt fram här sedan 1950-talet. FOTO JERKER MOSTRÖM

¹⁹³ Boskaps- och utsädeslängderna 1627.

för jordbruk som fanns i byarna. I Askö blev resultatet av laga skiftet en rad relativt små brukningsenheter som trots allt var så pass välarronderade att bärkraften i jordbruket kunde upprätthållas. Även i Ytterby skedde laga skiftet i samband med satsningar på jordbruket. Här fanns dock inte den nödvändiga ekologiska grunden för en sådan satsning. Följden blev att fisket ökade relativt sett i betydelse. Fiskestatistiken från 1880-talet bekräftar denna utveckling.

För Askös del inskränks fisket vid denna tid till ett relativt småskaligt ålfiske. Bortsett från att Ytterbyfiskarna vid 1800-talets slut inte ägnar sig åt ålfiske är omfattningen på fisket här att jämföra med exempelvis fiskebyarna i mellanskärgården. Som många andra inriktade man sig under 1900-talet allt mer på det lönsamma ålfisket. Detta gjorde man även i Askö men endast som en binäring till jordbruket. På 1960-talet finns i Askö ingen yrkesfiskare, i Ytterby däremot finns tre personer som anges ägna sig åt yrkesfiske.¹⁹⁵

På flera ställen i alla tre byarna på Askö finns mindre bebyggelse i anslutning till vattnet som av allt att döma saknar koppling till agrar verksamhet. En del av denna bebyggelse har uppenbarligen ett ursprung som fiskartorp under sent 1800-tal (exempelvis i Flatvarp). Merparten av denna sena och småskaliga bebyggelseskikt har dock uppkommit som "egna hem" efter sekelskiftet 1900 och varit bebott av hantverkare, lönearbetare och andra utan koppling till vare sig fiske eller jordbruk. Idag har dessa fastigheter i regel övergått till säsong- och fritidsboende. Småskalig och torpliknande bebyggelse längs vattnet på de gamla byarnas utmarker är ett karaktärsdrag som framförallt hör till Tjustskärgården. Mönstret återfinns i begränsad skala även i Misterhult, men här har ägoförhållandena verkat tillbakahållande gentemot denna bebyggelseform (se kapitlet *Markrättigheter, skiftesreformer och nyexploatering*).

Ytterby utgör ett exempel på hur landhöjningen i skärgårdsområdet påverkat en skärgårdsby. Som tidigare nämnts har den högst moderata landhöjningen i Kalmar läns skärgård inte orsakat några dramatiska bebyggelseförändringar liknande de som skett i exempelvis Stockholms skärgård. Längs Kalmarskusten är det i första hand de grunda vikarna eller glona, intill vilka bybebyggelsen ofta är belägen, som successivt grundats upp.

	Kor	Kvigor	Får	Häst	Svin	Utsäde i tunnor
Askö	11	7	17	-	2	1
Ytterby	8	7	23	-	4	1
Flatvarp	6	-	4	2	-	-

TABELL 4. Urval av uppgifter från 1627 års boskaps- och utsädeslängder.

	Antal fiskare	Skötar	Båtar	Ålfiskare	Fångad ål i lispund ¹⁹⁴
Askö	-	-	-	2	10
Flatvarp	2	48	2	-	-
Ytterby	5	150	5	-	-

TABELL 5. Urval av uppgifter från fiskeristatistiken 1880. (Lundberg 1883).

	Yrkes- fiskare	Bi- näring	Not	Torsk/ flundre- nät	Fjällfisk- nät	Laxnät	Skötar/ Strömmings garn	Ryssjor	Ål- hommor	Botten- garn
Askö	-	9	1	8	21	2	30	16	5	-
Flatvarp	6	-	-	27	28	45	92	-	45	4
Ytterby	3	3	-	35	11	94	40	-	72	4

TABELL 6. Urval av uppgifter från fiskeristatistiken 1961.

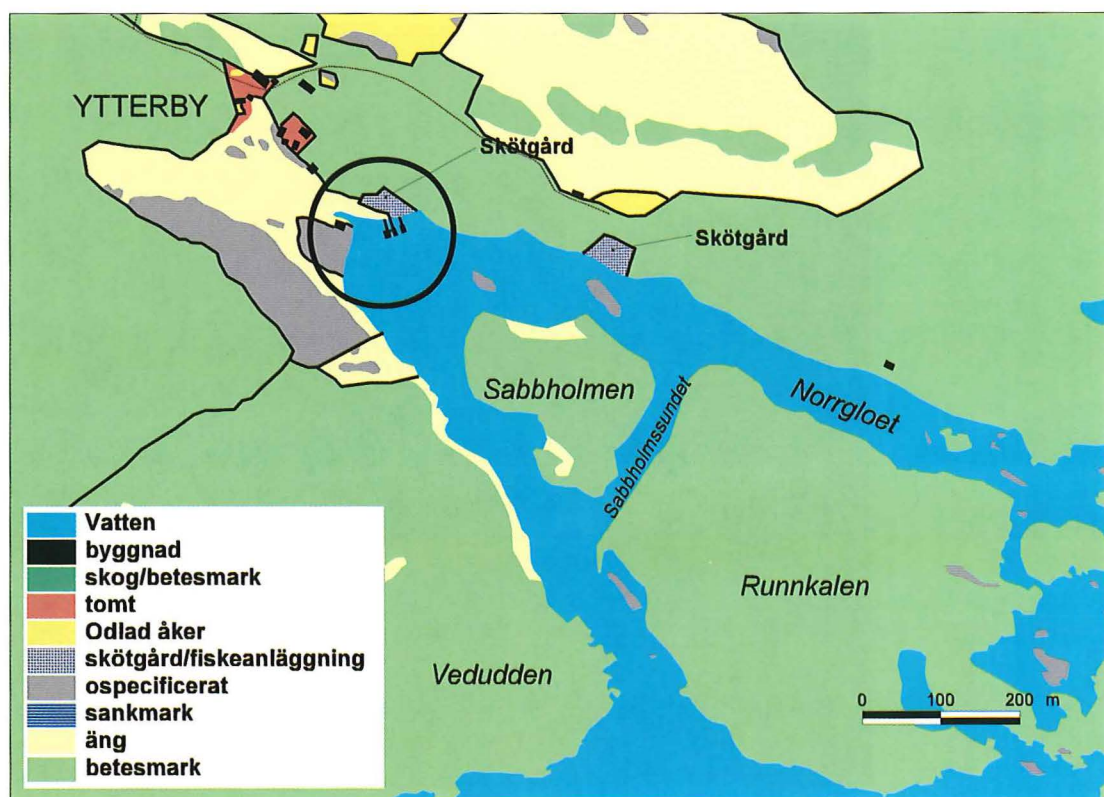
¹⁹⁴ Viktmått: 1 lispund = 20 skålpund = 8,5 kg. (Jansson 1950).

¹⁹⁵ Fiskeristatistik 1961.

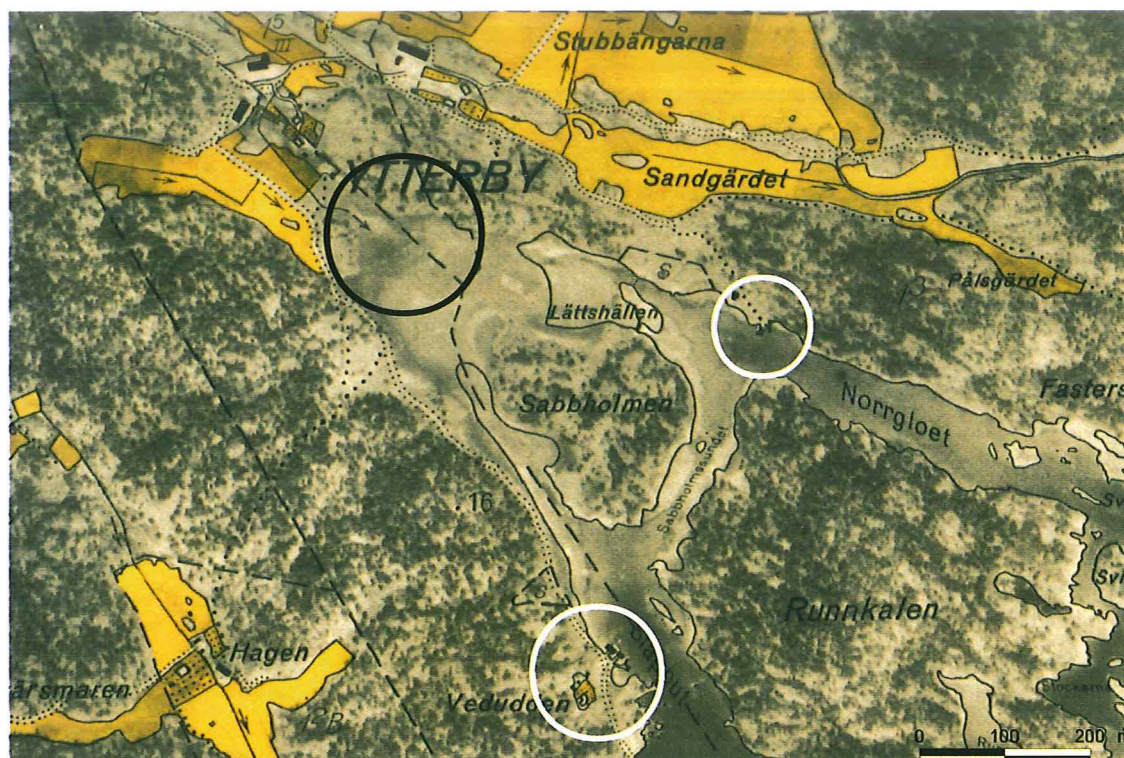
Vid slutet av 1700-talet låg Ytterbys hamn, med bryggor, skötgård och sjöbodarna längst in i den grunda viken *Norrgloet* relativt nära byns bebyggelse. Den s.k. *Sabbholmen* är helt kringfluten av vatten. Som en kombination av landhöjning och igenväxning har den inre delen av viken börjat övergå till fast mark. Man har tvingats flytta hamnen med bodar och bryggor till platsen för den gamla skötgården längre ut i *Norrgloet* men byn har nu ytterligare en hamn vid Vedudden söder om *Sabbholmen*. Idag är så gott som hela det gamla gloet uppslukat av uppgrundningen. *Sabbholmen* uppfattas inte längre som en ö och *Sabbholmssundet* som skiljer *Sabbholmen* från *Runnkalen* har reducerats till en smal kanal som regelbundet måste muddras för att båtarna skall kunna passera. Hamnen vid *Vedudden* nyttjas fortfarande som fiskehamn för de få kvarvarande fiskarna i Ytterby. Här är alltjämt bryggor och bodar i bruk. Den gamla fiskehamnen i *Norrgloet* har däremot omvandlats till en omfattande hamnanläggning för fritidsbåtar. Skötgård, bodar och fiskebryggor har ersatts av parkeringsplats och moderna pontonbryggor.

Hamnflytten i Ytterby representerar sannolikt den vanligaste konsekvensen av landhöjningen i Kalmar läns skärgård. Bybebyggelsen flyttas i regel *inte* även om bryggor, bodar och skötgårdar ibland tvingas flytta relativt långa sträckor. En viktig förklaring är att landhöjningen varit relativt långsam och därför inte orsakat några större rumsliga omstruktureringar av landskapet. I Ytterbys fall kan dock jordbruket vara en del av förklaringen. Så länge den agrara näringen utgör en viktig resursbas är mangårdarnas och ekonomibyggnadernas lägen ett resultat av jordbrukets krav på rationella placeringar snarare än fiskets.

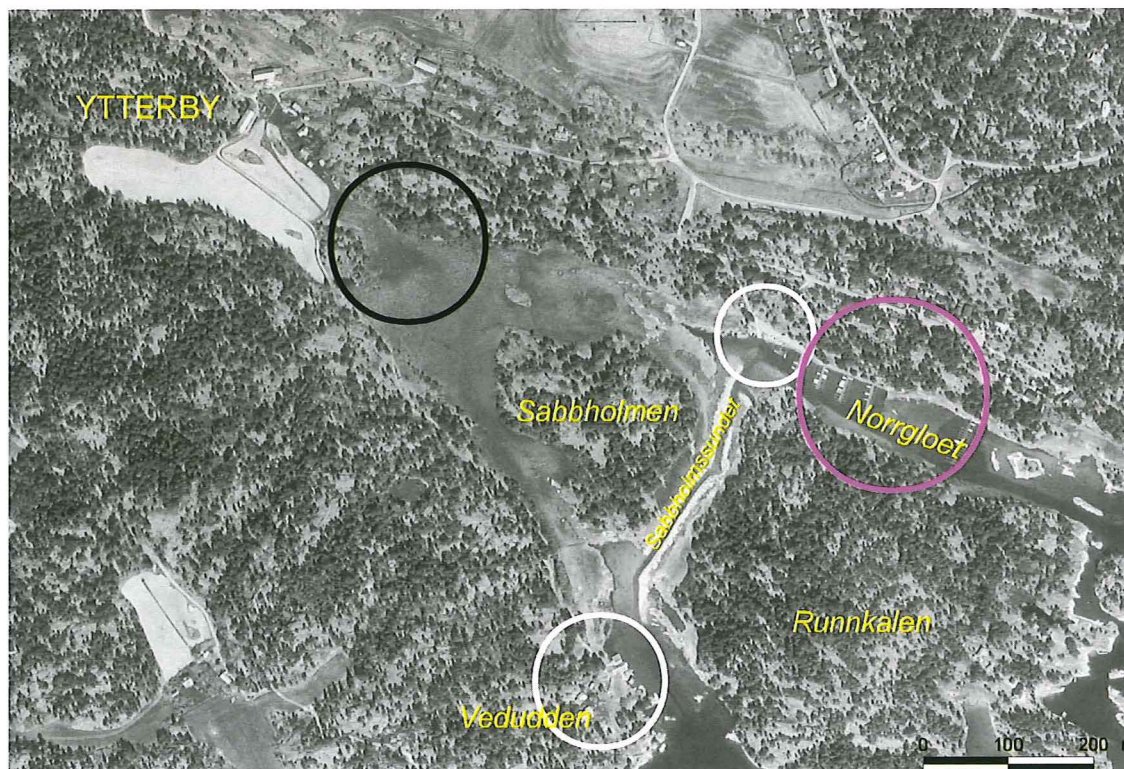
Sammanfattningsvis kan sägas att det intressanta med Stora Askö är att den visserligen är en skärgårdsö i verklig mening, men dess relativa storlek, läge och naturgeografiska förutsättningar har gjort att byarnas näringsfång utgör ett slags mellanting mellan fastlandsbruk och skärgårdsbruk. Stora Askö uppfattas i första hand som ett agrart kulturlandskap även om fiskets betydelse satt tydliga spår. Av det historiska källmaterialet att döma har detta agrart präglade skärgårdsbruk, bl.a. med inslag av odling, relativt djupa historiska rötter. Fiskestatistiken från 1800-talets slut visar samtidigt att fisket varit av stor betydelse vid sidan av jordbruket. Detta näringsmönster är just ett utmärkande drag för de större öarna i Tjuströ inner- och mellanskärgård.

FIGUR 39. Hamnen, skötgårdens och sjöbodarna 1785. Den grunda viken *Norrgloet* sträcker sig fram mot bytomten.

FIGUR 40. Samma område som föregående bild enligt ekonomiska kartan 1940. Norrgloet är kraftigt uppgrundat. Hamnen har dels flyttat lägre österut och en annan hamn/brygganläggning finns nu vid Vedudden.

FIGUR 41. Samma område idag enligt ett digitalt ortofoto. Den gamla hamnen vid Norrgloet är borta och har förvandlats till marina för fritidsbåtar. Hamnen vid Vedudden är dock fortfarande i bruk.

Väderskär

Väderskär (eller *Värskär* som är den muntliga benämningen) är beläget så långt ut i kustbandet man kan komma i Loftahammars socken. Dess gräns i öster utgör gräns mot allmänt vatten och öppet hav. Trakten Väderskär omfattar förutom själva huvudön ett antal mindre kobbar och skär. Den i stort sett helt kala klippön har i alla tider omöjliggjort alla former av jordbruk. Till och med boskapsskötsel tycks ha varit en starkt begränsad sysselsättning pga. av den karga miljön. Sigurd Erixon som besökte ön 1915 skriver att endast några få av de då 15 fiskarefamiljerna boende på ön höll sig med kreatur.¹⁹⁶ (Figur 42).

Hur och när det första fiskeläget uppstod på Väderskär är okänt. När den första dokumentariskt kända säsongsfiskeverksamheten startade vid skäret kring mitten av 1600-talet betecknades det som "obebott".¹⁹⁷ Detta behöver dock inte betyda att det inte tidigare funnits säsongsbosättningar på Väderskär. Det är bl.a. känt från Stockholms skärgård att de skär som där hyste medeltida hamnfisken tidvis stod öde under 1600- och 1700-talen.¹⁹⁸ Väderskär omnämns inte explicit i några medeltida källor, men i stort sett hela skärgårdsområdet i Östra Ed och Loftahammar socknar tycks under senmedeltiden ha tillhört det stora godset och sätesgården Fågelvik i Tryserums socken.

1429 utfärdade Sten Turesson Bielke ett gåvobrev för sin styvson, sedermera kung Karl Knutsson, angående två gods på Sladö och Hasselö.¹⁹⁹ I brevet anförs också ett intyg som stadgar att hela skärgården mellan "Fliesesund och Idö sund med alle the fiskerier som thertil hörer, hafva af ålder legat och lydt till Fougelvik".²⁰⁰ Väderskär kan ha varit ett av de "fiskerier" som avses i brevet.

De första som man med säkerhet vet höll till vid skäret var fiskeborgare från Söderköping. Dessa vistades under sommarsäsongen vid Väderskär där de bedrev ett mycket omfattande fiske, men hade fortfarande kvar sitt burskap (borgerskap) i staden dit de återvände framemot höstkanten.²⁰¹ Det är känt att flera av fiskeborgarna löstes från sitt borgerskap i staden under 1720-talet. Så sent som 1728 omtalas dock vissa av Väderskärs innevånare som "borgare". Dessa har troligen använt

FIGUR 42. Väderskär enligt ekonomiska kartan 1940. Ön är mycket karg och bergig och saknar till stor del trädvegetation.

¹⁹⁶ Erixon 1920:78.

¹⁹⁷ Helmfrid 1995:134.

¹⁹⁸ Hedenstierna 1949:231.

¹⁹⁹ Erixon 1920:78; Rydström 1915:38.

²⁰⁰ Erixon 192:78 a.a.

²⁰¹ Helmfrid 1995.

Väderskär som ett säsongsfiskeläge under sommarmånaderna. Av allt att döma är det kring 1700-talets första årtionden som man kan börja tala om en fast, åretruntboende befolkning på Väderskär.²⁰²

I Havtons anteckningar om Tjust på 1830-talet kan man läsa följande lite märkliga uppgifter om hur det gick till när Väderskärborna blev bofasta:

"Väderskär ligger ytterst i hafvet och var i förstone hamn för Eds sockens skärkarlar, men sedermera utträngdes de af främmande fiskare från Finland, hvilka från Norrköping och Söderköping anländt och stannade öfver sommaren blott, men så småningom på allvar bosatte sig där. Spenamnet finnar fick Vädeskärboarne sedan länge kännas vid".²⁰³

Fram till 1870-talet tillhörde Väderskär godset Hornsberg i Tryserums socken, som i sin tur hade övertagit det från godset Fågelsvik, skärets sätesgård sedan medeltiden. På 1870-talet förvärvade i alla fall fiskarna på Väderskär äganderätten till tomterna och en del av den övriga marken.²⁰⁴ Trots detta delades inte ön utan kvarstod som en enda fastighet med gemensam nyttjanderätt. Anledningen till detta ter sig naturlig eftersom den karga marken på själva ön i stort sett saknade ekonomisk betydelse för de flesta av fiskarna. Då inget jordbruk förekom och boskapsskötseln var minimal fanns ingen anledning att markera något individuellt ägande. Det var fisket som var viktigt och detta fördelades på det sätt som var brukligt i hela skärgårdsområdet, nämligen genom samsjedelning med fasta fiskelotter som regelbundet roterades mellan de olika fiskarna.

Väderskär är idag kanske mest känt för sitt kapell. Den knuttimrade bygganden uppfördes troligen år 1663 och har sina närmaste paralleller i de stora norrländska fiskelägena.²⁰⁵ I kapellet, benämnt Korumhuset, hölls gudstjänster av fiskarna själva eller ibland av en präst från fastlandet. Men lika mycket som ett kapell fungerade byggnaden som en samlingslokal för skärlagets stämmor.²⁰⁶ Väderskär utgjorde ju ett s.k. hamnfiske (se kapitlet *Fiskets organisation, fångstmetoder, samarbetsformer och sociala strukturer*). Livet i fiskeläget reglerades alltså av en hamnordning, och ansvarig för rättsordningen på skäret var en hamnfogde. Som tidigare nämnts var hamnordningen av medeltida ursprung, men den har reviderats ett antal gånger och tillämpades som rättslig stadga fram till 1800-talet. Stämmorna avhandlade det mesta som rörde livet på skäret och kan ses som en motsvarighet till de bystämmor som hölls i jordbruksbyarna. Då Sigurd Erixon besökte Väderskär 1915 påträffade han i Korumhuset skärlagets gamla arkiv med anteckningar från 1680-talet fram till 1860. Erixon lät publicera arkivet (Korumsboken) i sin helhet i Fataburen 1920.

Det mesta av anteckningarna i arkivet utgörs av skärlagets gemensamma räkenskaper, men det intressantaste är kanske hamntingsprotokollen som stundtals innehåller ganska fyllig information. Här framgår bl.a. att hamntingen på Väderskär även gällde fiskelägena på Åsleskär, Bondeskär, Jutskär och Grindö.²⁰⁷ Även dessa skär lydde alltså under hamnstadgan, men var sannolikt för små för att kunna hålla egna ting, varför de slogs ihop med Väderskär. Ibland fanns även representanter från Flatvarp, Stadsolmen och till och med Sladö med på sammankomsterna, trots att dessa byar inte utgjorde några hamnfisken.²⁰⁸ Orsaken till detta var sannolikt att man på tingen bl.a. avhandlade tvister kring fiskevatten, som rörde de övriga byarna.

²⁰² Helmfrid 1995.

²⁰³ Rydström 1912:36

²⁰⁴ Erixon 1957:49.

²⁰⁵ Erixon 1920:78.

²⁰⁶ Erixon 1920:78.

²⁰⁷ Erixon 1920.

²⁰⁸ Erixon 1920.

Sammanfattningsvis kan sägas att Väderskär bör ses som en representant för det renodlade fiskeläget i ytterskärgårdsmiljö. P.g.a. de tämligen extrema ekologiska förutsättningarna har fisket här i alla tider inte bara varit det dominerande utan snarast det enda näringsfånget. 1807 gjorde kungens befallningshavare i Kalmar län en egen reflexion kring fiskeskärens genes som väl beskriver förutsättningarna för denna karga ö: ”//...som Wederskär ej är något hemman eller mantal och dess Innebyggare följaktligen ej heller bönder, utan är detta skär en lägenhet utan det minsta åker med natur af Rå och rör under Fågelviks gods samt bebos av fiskare...//”.²⁰⁹ Väderskär ansluter i flera avseenden till de utpräglade fiskelägena Häradsskär och Lökskär i Östergötlands skärgård, men också till de mindre fiskelägena Jutskär, Åsleskär, Bondeskär och Grindö i Tjust samt Furö utanför i Stranda: De användes alla som säsongsfiskebosättningar troligtvis redan under medeltiden, men fick fasta bosättningar först under 1600- eller 1700-talen. Fiskelägena utgjorde heller inte mantalssatt jord. De ingick (förutom Furö och Häradsskär som tillhörde kronan) i ett större frälsegods och de lydde alla under den särskilda lagstiftning som kallades hamnstadgan, och var därmed de enda juridiskt sett riktiga fiskelägena.

Västra och Östra Eknö

Eknö med de två byarna Västra och Östra Eknö är beläget i Västrums socken i södra delen av Tjusts skärgård. Eknö är en av de större öarna i urbergsskärgården och är förutom Stora Askö i Loftahammar den enda ö i urbergsskärgården med flera än en ursprunglig bebyggelseenhet. Ön är idag till största delen skogsbevuxen och något aktivt jordbruk bedrivs inte.

När Eknöbyarna först dyker upp i det skriftliga källmaterialet går de under beteckningen Västerbo respektive Österbo. I jordeböckerna från 1500-talet utgörs Österbo av 2 frälsehemman och Västerbo av 2 kronohemman.²¹⁰ Åborna på Eknö kallas i 1500-talsmaterialet för ”skärkarlar”, viket väl betecknar deras situation. Visserligen uppges att det på Eknö finns både ängsmark och ållonskog för svin, men det är framförallt de maritima resurserna som framhålls. Fiskevattnet anses bra liksom förutsättningarna för säljakt.²¹¹

1627

	Häst	Sto	Föl	Ko	Tjur	Stut	Kviga	Får	Get	Svin	Utsäde i tunnor
Östra Eknö	-	-	-	7	-	-	1	17	-	1	-
Västra Eknö	1	1	1	15	-	2	-	12	-	2	-

1640

	Häst	Sto	Föl	Ko	Tjur	Stut	Kviga	Får	Get	Svin	Utsäde i tunnor
Östra Eknö	-	-	-	10	1	-	4	16	12	1	-
Västra Eknö	-	-	1	4	-	-	2	10	3	-	0,3

TABELL 7–8. Sammanställning av uppgifter ur boskaps- och utsädeslängderna från 1627 och 1640. (Uppgifterna från 1640 är hämtade ur Wirsén 1962a).

²⁰⁹ Brevet ingår i Väderskärs skärlags arkiv, se Erixon 1920.

²¹⁰ DMS, Tjust. Opublicerat manus; Wirsén 1968:22.

²¹¹ DMS, Tjust. Opublicerat manus.

²¹² Wirsén 1968:53.

Trots att Eknö alltså är en av de större öarna i skärgården tyder allt på att odlingsverksamhet och åkerbruk var något som introducerades relativt sent. Uppgifter från Ståthållaren i Kalmar län på 1600-talet säger att öborna hämtade sin näring enbart från havet.²¹² Detta är måhända en överdrift eftersom boskapslängderna visar att djurhållningen på ön varit synnerligen viktig under 1600-talet. Det står också helt klart att viss odling dessutom förekom i Västra Eknö på 1640-talet.

Även om odlingen som sagt kom i gång sent på Eknö så var den agrara näringen i form av framförallt boskapsskötsel mycket viktig. En stor del ön utgörs av karg hållmark, fuktstråk med mossmark och annan stenbunden och ofruktsam skogsbevuxen mark. Trots öns storlek har en mycket liten del av dess mark lämpat sig för odling medan förutsättningarna för boskapsskötsel varit desto bättre.

Som tidigare påpekats är merparten av de stora bymiljöerna, som vi framförallt möter Tjuströ skärgård men som även förekommer i Misterhult, en relativt sen produkt. De flesta av skärgårdsbyarna utgjordes från början av kamerala ensamgårdar som ända fram till 1700-talet högst omfattade ett par tre brukningsenheter. Eknö utgör ett av de bästa exemplen i Kalmar län skärgård, på hur den kraftfulla befolkningsutvecklingen under 1700- och 1800-talen ledde till en omfattande hemmansklyvning och uppkomsten av stora och tätbebyggda bymiljöer. Under 1600-talet beskrivs de fyra mantalen på Eknö av kungens ståthållare i Kalmar län som "svåra ringa hemman, hafva ingen lägenhet utom i sjön".²¹³ Ståthållarens beskrivning av Eknö gällde här det faktum att åborna hade det så ekonomiskt besvärligt att han ville yrka på s.k. förmedling (dvs. skattesänkning) för att inte riskera att gårdarna skulle bli ödelagda. Detta var ett problem särskilt som Eknö utgjorde s.k. styresmanshemman med styresmän (lotsar) som kunde leda kronans fartyg genom den svårnavigerade skärgården. Resultatet av ståthållarens yrkande blev betydande skattelättnader för Eknöbyarna under två års tid. Om det var nöden eller det faktum att styresmansorterna med tiden blev övertaliga som bidrog till att Eknöborna slutade med lotsningsverksamheten kan vara osagt. Hur som helst fanns Eknö mot slutet av 1640-talet inte längre med i kronans förteckning över styresmansorter i Kalmarskärgården.

Från och med 1700-talet tycks det som om Eknöbyarnas ekonomi expanderade på alla fronter. Åkerbruket tog fart samtidigt som boskapsskötseln av allt att döma fortsättningsvis intog en stark ställning i byarnas näringssammansättning. Dessutom bedrevs ett gynnsamt och storskaligt fiske. Den alltmer allsidiga näringssammansättningen var en förutsättning för den dramatiska befolkningsökningen. Från 1600-talet fram till slutet av 1700-talet hade antalet hushåll i de båda byarna ökat mångdubbelt. Detta ledde till alltmer komplicerade ägoförhållanden på ön och påkallade behovet av skiftesreformer för att reda ut ägandet. Vid sekelskiftet 1700-1800 genomdrevs

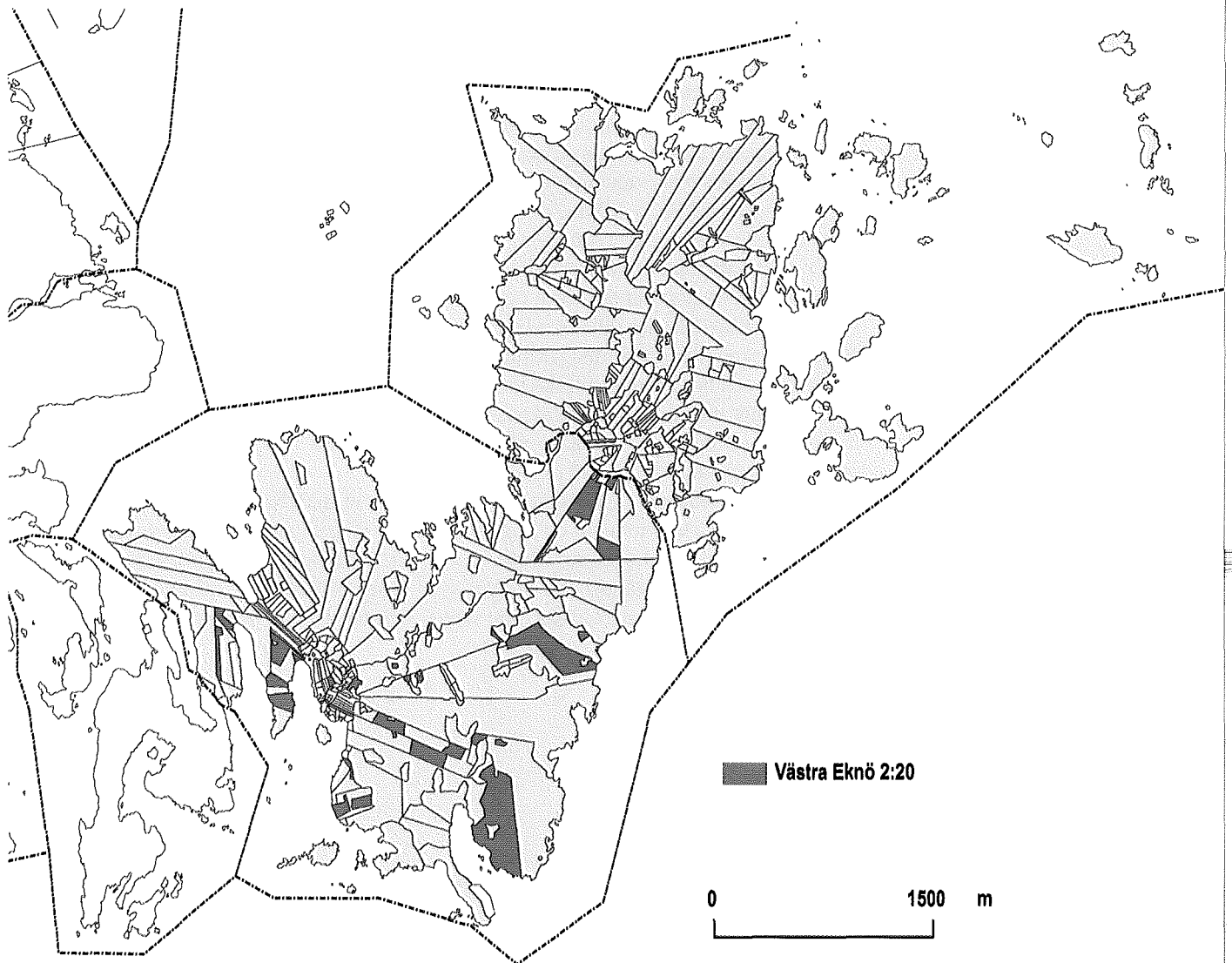
	Fiskare	Skötar	Notar	Båtar	Ålfiskare	Homnor
Västra Eknö	-	-	-	-	-	-
Östra Eknö	31	960	-	31	-	-

TABELL 9. Uppgifter ur fiskeristatistiken 1880 (Lundberg 1883). Av okänd anledning saknas Västra Eknö i statistiken. Det förefaller osannolikt att inget som helst fiske bedrevs här vid denna tid.

²¹³ Wirsén 1962a:271.

storskiftet i både Västra och Östra Eknö.²¹⁴ Bakom de totalt 4 hemmanen (sammanlagt värderade till 3 mantal) på Eknö dölde sig i realiteten 29 olika hushåll vid tiden för storskiftets genomförande.²¹⁵

Trots att befolkningstillväxten knappast avstannade under 1800-talet fanns uppenbarligen inget vidare behov av att korrigera storskiftets markindelning genom någon ytterligare skiftesreform. Smärre justeringar gjordes visserligen av storskiftesdelningen och en rad hemmansklyvningar genomfördes mellan 1800 och 1859. Laga skiftet genomfördes dock aldrig i någon av byarna och ägofördelningen från storskiftes-

FIGUR 43. Kartan visar Östra och Västra Eknö enligt GSD-fastighetskartan 1995. Fastigheten Västra Eknö 2:20 är markerad med mörkare färg. Observera hur många disparata delar fastigheten består av.

²¹⁴ Västra och Östra Eknös storskifteskartor. Aktnr: 70a och 71a, Västrums socken. Lantmäteriverkets arkiv i Kalmar.

²¹⁵ Västra och Östra Eknös storskifteskartor. Aktnr: 70a och 71a, Västrums socken. Lantmäteriverkets arkiv i Kalmar.

reformen ligger därför i stora drag till grund för dagens fastighetsindelning. En orsak till detta kan vara att jordbruket så att säga var färdigvuxet i början av 1800-talet och att det framförallt var fisket som blev föremål för ett ökat resursuttag under loppet av 1800-talet. I statistiken från 1880 framstår Östra Eknö som en av de största fiskebyarna i skärgården.

Under 1900-talet bibehåller Östra Eknö sin ställning som ett av Kalmars kustens viktigaste fiskelägen. I Sveriges officiella statistik från 1915 redovisas de största fiske-lägena i varje län med antal fiskare samt redskapens, båtarnas och fångsternas värden.

För Kalmar läns del upptas Östra Eknö vid sidan av Hasselö, Händelöp och Örö.²¹⁶ Enligt fiskeristatistiken 1961 var ett stort antal personer i både Västra och Östra Eknö yrkesmässigt sysselsatta med fiske. Enligt uppgifterna i statistiken var det bara Händelöp i hela urbergsskärgården som med sina 30 yrkesverksamma fiskare numerärt överträffar Eknö. Här kan man även notera ålfiskets ökande betydelse även för Eknö-fiskarna under 1900-talet.²¹⁷

Som tidigare nämnts genomgick de båda byarna vid slutet av 1700-talet storskifte. Omständigheterna kring storskiftet är särskilt intressant när det gäller Eknöbyarna eftersom skiftets markindelning i all väsentlighet har blivit kvar fram till idag. Fastighetsstrukturen på Eknö speglar därför idag på ett unikt sätt de ägandeprinciper som rådde redan vid slutet av 1700-talet.

Det mest påtagliga är kanske den kraftiga ägosplittringen. Varje fastighet består av ett mycket stort antal både större och mindre ägotegar spridda över byns mark. Vid storskiftet tilldelades de olika gårdarna av rättviseskäl mark av olika kvalitet, både i åker, äng, skog och i betesmarker. Idag är ängsmarken och det mesta av betesmarken förvunnen och har övergått till skog men fortfarande kan man i fastighetsstrukturen se var de gamla utängarna var belägna. Paralleller till Eknös säregna ägostruktur finns framförallt i Dalarna där markägandet av arvsprincipiella skäl förblivit kraftigt splittat in i modern tid.²¹⁸ (Figur 43 på sidan 73).

Fastighetsstrukturen på Eknö speglar också en del märkbart ålderdomliga gränsdragningar. Bl.a. kan man se ett stort antal små, oregelbundna fastighetsdelar med rundade gränser, som ligger insprängda i större fastighetsdelar. De flesta av dessa oregelbundna fastighetsgränser var från början markslagsgränser, framförallt mellan ängsmarken och den omkringliggande skogs- och betesmarken, som i och med storskiftet gjordes till ägostränser. (Figur 44).

	Yrkes- fiskare	Bi- näring	Not	Torsk/ flundre- nät	Fjällfisk- nät	Laxnät	Skötar/ Strömmings- garn	Ryssjor	Ål- hommor	Botten- garn
Västra Eknö	20	1	1	36	160	310	280	17	135	8
Östra Eknö	18	0	1	200	252	236	316	5	275	5

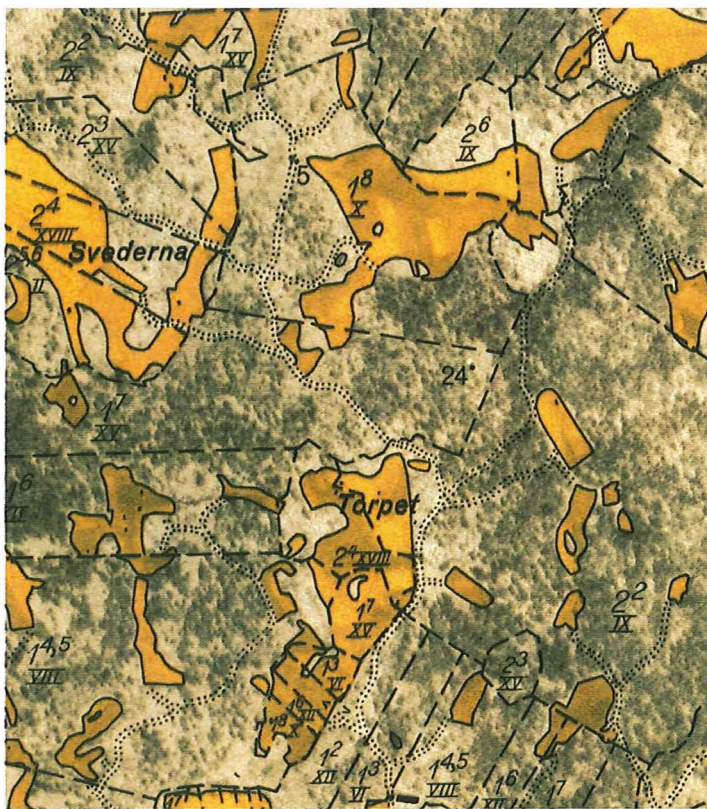
TABELL 10. Urval av uppgifter angående Västra och Östra Eknö. Ur fiskeristatistiken 1961.

²¹⁶ SOS 1915.

²¹⁷ SOS 1915.

Ett annat drag i denna arkaiska ägodelning är den samfällda och sämjedelade marken. Så mycket som omkring 23 % av de båda Eknöbyarnas mark är i samfällt ägo och ca 11 % ägs gemensamt (i sämja) av två eller flera fastigheter.²¹⁹ Bakgrunden till den samfällda marken och hur nyttjanderätten till den reglerades mellan byborna framgår bl.a. i protokollet till Västra Eknös storskiftesprotokoll:

"Nedergårdens åboar blefvo öfwerens om att nyttia skogen odelt och sig emellen samfält, med följande willkor: Att hwar och en afbrukar nödig skog till hägn och slågn, sedan till nödvändig husbyggnad, och det så att den som har mindre hus uppbyggda än den andre utfår sin andel efter dess proportion, i öfvrigt nyttias den samfält hwad sågtimmer och dylikt beträffar".²²⁰

FIGUR 44. Formen på dessa små fastighetsdelar har sitt ursprung i de många utängar som fanns på Eknö vid slutet av 1700-talet. Som relikta element lever de kvar i fastighetsbilden trots att ängsbruket upphört sedan länge på Eknö. Ekonomiska kartan 1940.

²¹⁹ Beräkningen baserad på digitala GSD-fastighetskartan 1995.

²²⁰ Västra Eknö storskifteskarta. Aktnr: 71a, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

Idö

Idö är beläget strax sydöst om Västervik. Dess ägoområde gränsar i väster mot Västerviks stad och i öster mot allmänt vatten. Trakten Idö fördelar sig huvudsakligen på två större öar, Krokön och ön Idö. Krokön är en relativt bergig, skogsbeväxt och idag obebyggd holme som sedan länge nyttjats av Idöborna för bete och fiske. Det är Idö som utgör den bebyggda hemön. Av allt att döma har dock Krokön tidvis fungerat som bostadsorten för hemmanet Idö. I en längd över styresmansorter från 1601 nämns "Krokö" som en av de platser där lotsar fanns att tillgå. I Tjusts äldsta jordebok från 1544 nämns också en gård vid namn Idekroka (uppenbarligen bildat av "Idö-Krokö").²²¹

Idö var en av de många egendomar i Tjust kust- och skärgårdsområde som under medeltiden tillhörde det mäktiga Fågelviksgodset i Tryserums socken. Idö omnämns första gången på 1350-talet och figurerar sedan i ett flertal olika sammanhang under senmedeltiden.²²²

Idö har i flera avseenden haft ett mycket strategiskt läge. Dels ligger ön i fiskrika vatten på gränsen mot öppet hav, i stort sett mitt i strömmingens och blankålens viktigaste vandringsvägar. Dels har sundet mellan Idön och Krokön i alla tider också utgjort något av en flaskhals varigenom den viktiga nord-sydliga sjöfarten passerade. Idösundet var en välkänd ankringsplats för fartygen på sträckan Stockholm–Kalmar.²²³ Idö har också en lång lotstradition. De första uppgifterna om lotsar, eller styresmän, på Idö härrör från 1500-talet. Lotsstationen på Idö fanns kvar ända fram till 1980-talet och var därmed en av de allra sista kvarvarande lotsplatserna längs Kalmar läns kust.²²⁴ År 1700, i samband med en skattläggning, karterades Idö för första gången. Eftersom öns samlade tillgångar skulle beskrivas i skattläggningen får man en verkligt intressant inblick i hur ett skärgårdshemman vid sekelskiftet mellan 1600 och 1700 kunde organisera sitt uppehälle. Ca 60 år senare karterades ön igen, denna gång för att det före detta frälsehemmanet skulle dras in till kronan. Medan kartan från 1700 är rik på detaljer bl.a. kring fisket, är kartan från 1764 ganska knapp på information, däremot är den tillhörande textbeskrivningen mer rikhaltig på intressanta uppgifter. Genom att kombinera uppgifter från de båda kartorna blir bilden desto mer sammansatt.

1700 uppges Idö bestå av "tvenne skiärshemman". Båda gårdarna ligger tillsammans i en liten bebyggelsegrupp intill gloet på östra sidan av Idön. Lantmätaren har också ritat ut tre små sjöbodar vid vattenlinjen i anslutning till byplatsen. Några spår av bosättningen som omtalas på Krokön så sent som hundra år tidigare finns däremot inte i kartmaterialet. Krokön är snarast betecknad som en obebyggd holme som nu nyttjas för bete och vedtäkt.²²⁵

	Hästar	Kor	Kvigor	Getter	Får	Svin	Utsäde i tunnor
Idö	1	10	4	12	16	1	1

TABELL 11. Uppgifter ur boskaps- och utsädeslängderna från 1640, angående Idö. (Ur Wirsén 1962a).

²²¹ Wirsén 1968:29; DMS, Tjust.

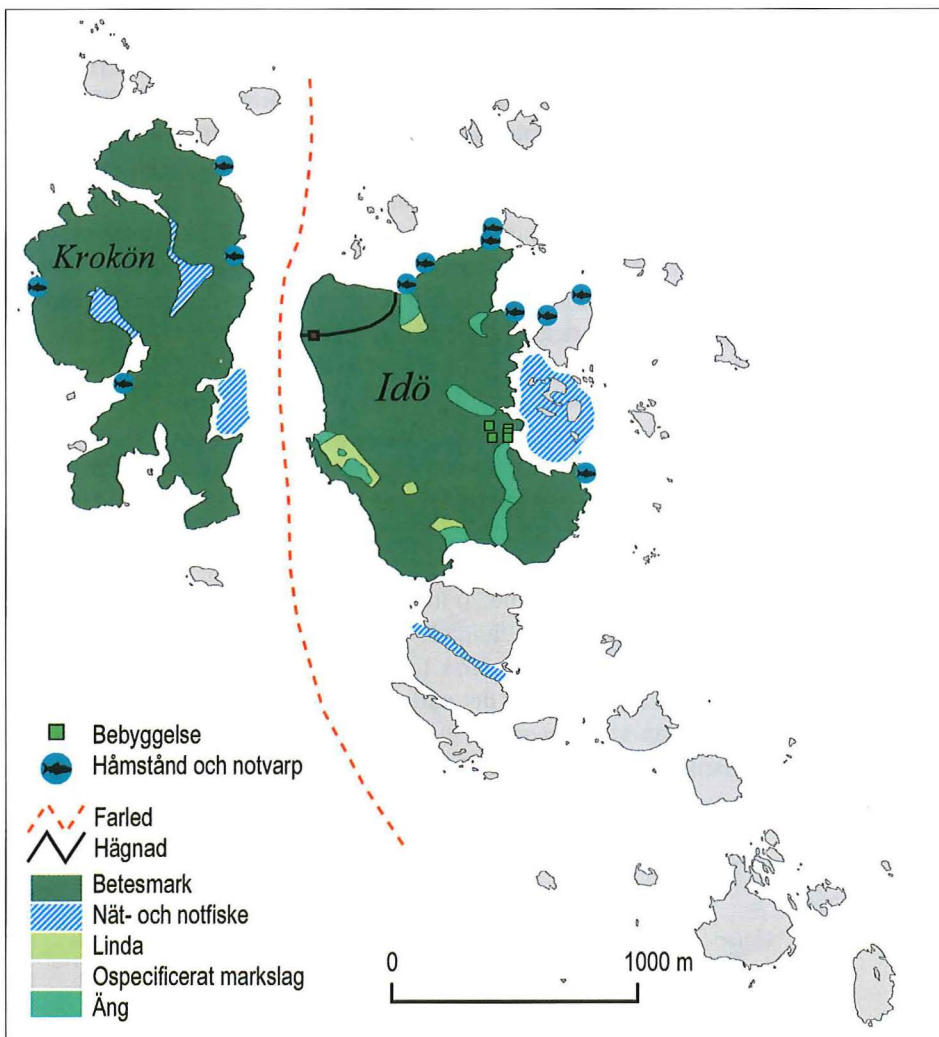
²²² DMS, Tjust.

²²³ Wirsén 1968:14.

²²⁴ Wirsén 1968:134; Skärgårdsinventeringen, opublicerat manus.

²²⁵ Avmätning för skattläggning. Aktnr: 11, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

Av den ovanligt detaljrika kartakten framgår att det vid tiden för karteringen inte bedrevs något åkerbruk överhuvudtaget på ön. Inte heller på 1760-talet fanns uppenbarligen någon åkermark i bruk. Lantmätaren antyder dock att man tidigare ägnat sig åt odling på Idö. Han nämner i textbeskrivningen "lindor", vilket närmast är att betrakta som en form av temporära åkrar upptagna i ängsmarken. Att odling tidigare verkligen ägt rum på Idö bekräftas av boskaps- och utsädeslängderna från 1640 där utsäde för 1 tunna finns redovisat.

FIGUR 45. En digital bearbetning av kartan över Idö från 1764. Någon brukad åker finns inte på ön vid denna tid men lindorna utgör mark som tidigare användes som åker. Notera det stora antalet homstånd som är utmärkta längs Kroköns och Idöns stränder. Norra och södra gloet på Krokön var på 1700-talet fortfarande fiskrika vikar. Genom landhöjning och igenväxning är de båda vikarna idag i stort sett försvunna. (Skattläggningsmätning och revning. Aktnr: 17, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.).

²²⁶ Skattläggningsmätning och revning. Aktnr: 17, Västrums socken. Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.

(m.a.o. belägen i innerskärgården) bildar dess gräns i öster också gräns mot allmänt vatten och öppet hav. Landskapet längs denna del av kusten har aldrig medgivit några större möjligheter att odla. Däremot har det lämpat sig väl för olika typer av djurhållning vilket medfört att den agrara delen av ekonomin framförallt varit inriktad på boskapsskötsel. Redan tidigt kan man se att detta är ett utmärkande drag för denna del av kuststräckan. Frånvaron av goda odlingsmöjligheter har genom tiderna givit upphov till näringsformer med havets resurser i fokus. Ända fram tills dess att Simpevarp övergavs vid uppförandet av kärnkraftverket betraktades fisket som bybornas huvudnäring.²³³

Simpevarp dyker upp som en kronogård i det skriftliga källmaterialet först på 1540-talet. På 1550-talet inrättade Gustav Vasa ett kronofiskeri vid Simpevarp (se kapitlet *Fisket och dess betydelse från och med 1500-talet*).²³⁴ Att Gustav Vasa valde just Simpevarp som en av platserna för kronans fiske i Misterhult tyder på att fisket här redan tidigt var lönande. Kronofiskeriet nyttjade dock inte enbart vattnen kring Simpevarp utan i stort sett hela skärgården kring bl.a. Simpevarp, Långö, Ävrö, Marsö och Vinö. Fiskeristatistiken visar att det även under 1800-talet bedrevs ett förhållandevis rikt fiske i den lilla byn. Att notera är bl.a. att ålfisket var betydelsefullt vid 1800-talets slut.

Liksom de allra flesta byarna i Kalmar läns urbergsskärgård tillämpade Simpevarpsborna roterande lottindelning av det egna fiskevattnet. Lotterna skiftades årligen mellan fastigheterna. Vid Ambrosianis kulturhistoriska undersökning i byn i början av 1960-talet uppgavs att lottskiftet skedde i mars varje år. (Figur 46).

Simpevarp representerar en ganska typisk företeelse för kustbyarna i södra Misterhult, nämligen att de till skillnad från bl.a. byarna i Tjust och norra Misterhult inte genomgick en lika dramatiska befolknings- och bebyggelseutveckling under 1800-talet. Medan byar som Västra och Östra Eknö, Hasselö och viss mån även Strupö under loppet av 1800-talet genom omfattande hemmansklyvningar förvandlades från relativt små bebyggelseenheter till hela bysamhällen, var utvecklingstakten långt mer blygsam i södra Misterhults kustområde. (Figur 47).

Den bebyggelse- och markanvändningsbild man möter i Simpevarps storskifteskarta är påtagligt oförändrad vid en jämförelse med den äldsta ekonomiska kartan från 1940-talet. Både 1804 och 1940 bestod byn av fem fastigheter vilket är anmärkningsvärt med tanke på att det under denna tid i de flesta byar skedde stora förändringar av ägoförhållandena genom hemmansklyvningar och fastighetsdelningar. Endast i liten omfattning har odlingsmarken utökats inom byn. Detta har framförallt skett genom uppodling av de gamla madängarna i norra delen av byn. En viktig orsak till detta är sannolikt att jordbruket i Simpevarp liksom i de flesta av Misterhults kustbyar, aldrig haft en särskilt framstående ställning. Jordbruket tycks i regel ha varit själva motorn i den intensiva befolknings- och bebyggelseutveckling som ägde rum under 1800-talets andra hälft även i kustområdet. (Figur 48).

	Fiskare	Skötar	Notar	Båtar	Färsk fisk i valar ²³⁵	Saltad fisk i tunnor ²³⁶	Ålfiskare	Homnor	Fångad ål i lispund ²³⁷
Simpevarp	6	120	0	4	0	20	6	8	24

TABELL 13. Utdrag ur fiskeristatistik 1880. (Lundberg 1883).

²³³ Ambrosiani 1962:4.

²³⁴ DMS, Band 4:4 Aspeländ, Sevede och Tuna län s 221f.

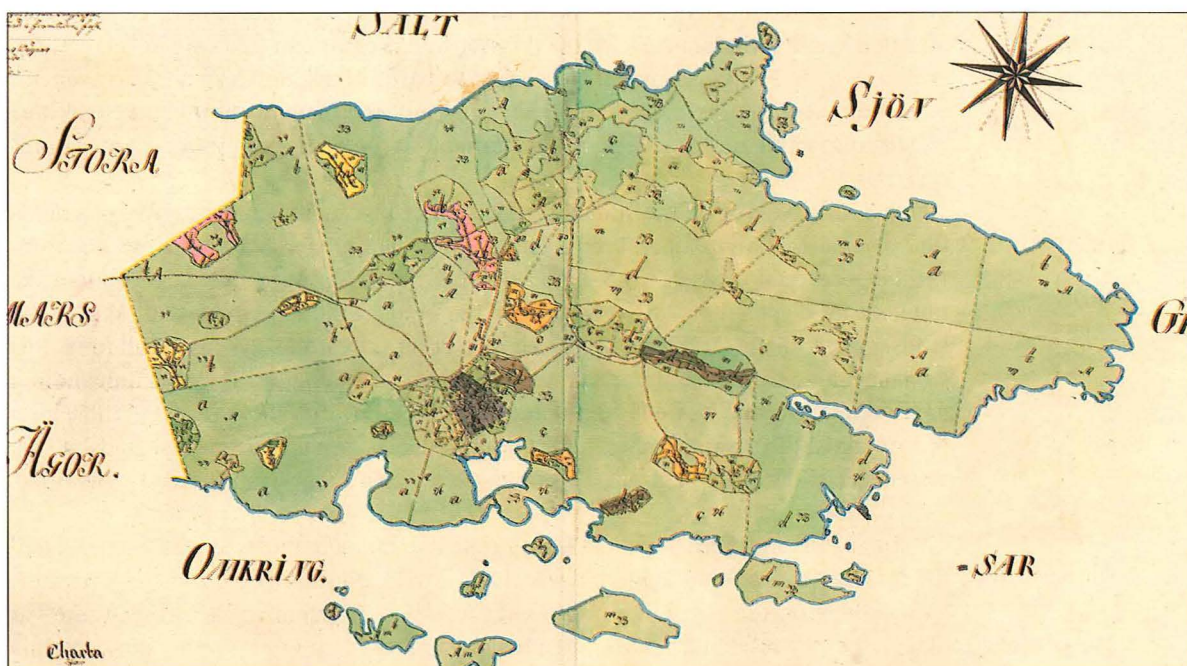
²³⁵ Äldre måttenhet för sill och strömming: 1 val = 80 st. (Jansson 1950).

²³⁶ Äldre rymdmått, i detta fall för salta livsmedel: 1 tunna = 118 liter (Jansson 1950).

²³⁷ Äldre viktmått: 1 lispund = 20 skålpund = 8,5 kg (Jansson 1950).

FIGUR 47. Simpevarp enligt ekonomiska kartan 1940.

FIGUR 48. Simpevarp 1804. Storskifte (LMV G63-66:1).

Sammanfattning – områdeskaraktäristik

Relikta strukturer och skärgårdslandskapets mångfald

I inledningskapitlet gjordes ett skissartat försök att placera Kalmar läns urbergsskärgård i ett övergripande historiskt och geografiskt sammanhang. Här klargjordes att det med avseende på bl.a. ägande och nyttjande finns viktiga skillnader mellan Västsveriges kust- och skärgårdsområden och de svenska Östersjöskärgårdarna. I en snävare geografisk bemärkelse kan man säga att det historiskt sett funnits ett antal grova karaktärsdrag som förenar sydöstra Sveriges skärgårdsområden, från Blekinge i söder till Uppland i norr. Framförallt handlar det om småskaligheten i skärgårdsbruket och det mångfacetterade näringsfånget med en klar dragning mot det agrara, men också om socioekonomiska system för ägande och brukande.

Under loppet av 1900-talet har dock de sydöstsvenska skärgårdsområdena kommit att utvecklas i mycket olika riktningar. Detta är framförallt en funktion av den urbanisering, industrialisering och strukturrationalisering som ägde rum under denna tid. I Stockholms skärgård, inklusive Roslagen och Sörmlands skärgård men även delar av Östgötaskärgården utövade de växande städerna redan tidigt ett tryck. Under 1800-talet fick kust- och skärgårdsområdena en stor betydelse för den urbana överklassens rekreation, hälsa och fritid. Pensionat, badhus och kurorter växte fram längs kusterna och s.k. grosshandlarvillor blev en del av skärgårdens byggnadskultur. Under 1920-30-talen var det inte längre bara överklassens privilegium att ägna sig åt rekreation i skärgården. Industrialiseringen hade givit förbättrade ekonomiska villkor även för storstädernas arbetarbefolkning och i kombination med sociala reformer och semesterlagstiftning växte nu ett folkligt fritidslandskap fram i de storstadsnära skärgårdsområdena.²³⁸

Omvandlingen av det "traditionella" skärgårdslandskapet format av agrart och maritimt resursutnyttjande till ett landskap präglad av den urbana befolkningens behov av fritid och rekreation skedde inte bara i fysisk bemärkelse. Även det socialekonomiska ramverk av dispositions- och nyttjanderätter som i århundraden format skärgårdslandskapet kom att förändras i grunden av trycket från storstädernas befolkning. I de storstadsnära skärgårdsområdena drevs exempelvis fastighetsstrukturens omvandling på av efterfrågan på hus och tomtmark.²³⁹ Samägande och sambruk blev otidsenligt och opraktiskt i ett sammanhang där granngårdens ägare kunde vara en stadsbo som visserligen tillbringade somrarna i skärgårdsbyn men långt ifrån ingick i byns funktionella gemenskap.

Kalmar läns skärgård däremot låg inte på samma sätt inom omedelbart räckhåll för de expanderande storstädernas urbana kraftfält. Omställningen av skärgårdssamhällena blev därför mer av en intern angelägenhet. Eftersom trycket utifrån inte var lika starkt blev följden att markrätten och fastighetsbilden inte reformerades i samma utsträckning som i andra skärgårdsområden. Kalmar läns urbergsskärgård utgör i mångt och mycket vad som kan betecknas som ett reliktområde. Få andra kust- och

²³⁸ Haasum & Storå 1999:138f.

²³⁹ Se exempelvis Hedenstierna 1949: 114ff.

skärgårdsområden i Sverige kan nämligen uppvisa så arkaiska former både vad gäller ägande, brukande och byggande som just den småländska urbergsskärgården.

Som geografisk enhet betraktad är urbergsskärgården, trots sin relativt begränsade omfattning, i många avseenden ett mycket heterogent område. En viktig orsak till detta är de stundtals mycket skiftande naturgivna förutsättningarna. Geologi, topografi och vegetation varierar såväl beroende på hur långt ut i kustbandet man befinner sig som på var längs den ca 8 mil långa kuststräckan man tar sin utsikt. Men skärgårdslandskapets mångfald kan naturligtvis också knytas till skärgårdsborna och deras individuella eller kollektiva svar på övergripande skeenden i samhällsutvecklingen. Ägande, brukande och byggande har därmed tagit sig olika uttryck i olika delar av skärgården. Trots vanskligheten som alltid finns med regionindelningar skall här ändå göras ett försök att sammanföra de karaktärsdrag som framkommit i studien till en preliminär områdesindelning av urbergsskärgården. Det skall dock betonas att indelningen inte på något sätt gör anspråk på att vara absolut eller definitiv. Områdeskaraktäristiken bygger enbart på de särdrag som kunnat skönjas i arbetet med föreliggande översiktliga studie. Framtida djupstudier i skärgårdens olika näringar, bebyggelseutveckling och landskaphistoria kan säkert komma att justera eller förändra indelningsgrunden.

Delområde I. Södra Misterhults innerskärgård – utmarksskärgården

Ur geologisk synpunkt utmärks södra delen av Misterhults skärgård av att kustlinjen inte är lika markant uppbruten som i exempelvis Tjust. Även nivåskillnaderna är i denna del av skärgården mindre dramatiska. Urbergsskärgården övergår här stegvis i den flackare moränsskärgården. Visserligen finns ett stort antal skär och mindre öar, men skärgårdszonen är smal och öarna generellt sett mindre än i Tjust. Det har sannolikt inte funnits förutsättningar för att etablera fasta bosättningar på de små och fastlandsnära öarna i denna del av skärgården, i stället har de flesta av öarna kommit att tillhöra byarna på det närliggande fastlandet. Som exempel på detta kan nämnas Virvhult, Fårbo, Övrahammar, Hägnad, Gässhult, Uthammar och Virbo. I vissa fall löper fastlandsbyarnas ägoområden direkt ut i saltsjön och omfattar ett antal skär eller öar, men i andra fall ligger själva byn på fastlandet utan kontakt med saltsjön. I stället har man ett sekundärt ägoområde ute i saltsjön som omfattar en eller flera öar och skär – ett slags brohuvud ut mot skärgården och dess rika resurser. Fårbo är ett tydligt exempel på detta. Mellan byns huvudsakliga ägoområde och sekundärtrakten ute i saltsjön är en sträcka på över 5 km. (Figur 49).

FIGUR 49. Kartan visar exempel på sekundära trakter belägna ute i skärgården men som tillhör byar på fastlandet. Ekö som tillhör Stora Laxemar har en historia som kronholme. (Ekonomiska kartan 1940).

Vissa av dessa mindre öar var under 1500-talet mantalsatta kronoholmar med egen ränta. Exempel på detta är Stackö som sedermera kom att hamna under byn Skaftvik samt Ekö och Fågelö som hamnade under Virbo. Ekö användes enligt uppgift ur landskapshandlingarna under 1500-talet som betesmark för fogdens hästar. Skärgården tycks i stor utsträckning fungerat som en slags utmark under fastlandsbyarna. De resurser man intresserade sig för var självklart fisket men också betesmarken på öar och holmar i fastlandets närhet. Det funktionella förhållandet mellan själva byn och kusten uppvisar i detta avseende snarast likheter med de kustanknutna byarna i Möre. Många av de mindre öarna i denna del av skärgården saknar därför bybebyggelse. Det är dock troligt att de under historisk tid hyst torpbebyggelse. I herrgårdarnas vatten kan lagfiske med hjälp av fisketorpare, liknande det som förekom under Kråkerums herrgård i Mönsterås, ha ägt rum.

De flesta av byarna har skiftats, även de längst ut i kustbandet, men det är till största delen fråga om storskifte. Bakgrunden till de oskiftade fastlandsbyarna i området är att de utgjorde säterier på 1600-talet (exempelvis Gässhult, Fårbo, Virbo). De som fortfarande under 1700- och 1800-talen drevs som herrgårdar förblev oskiftade.

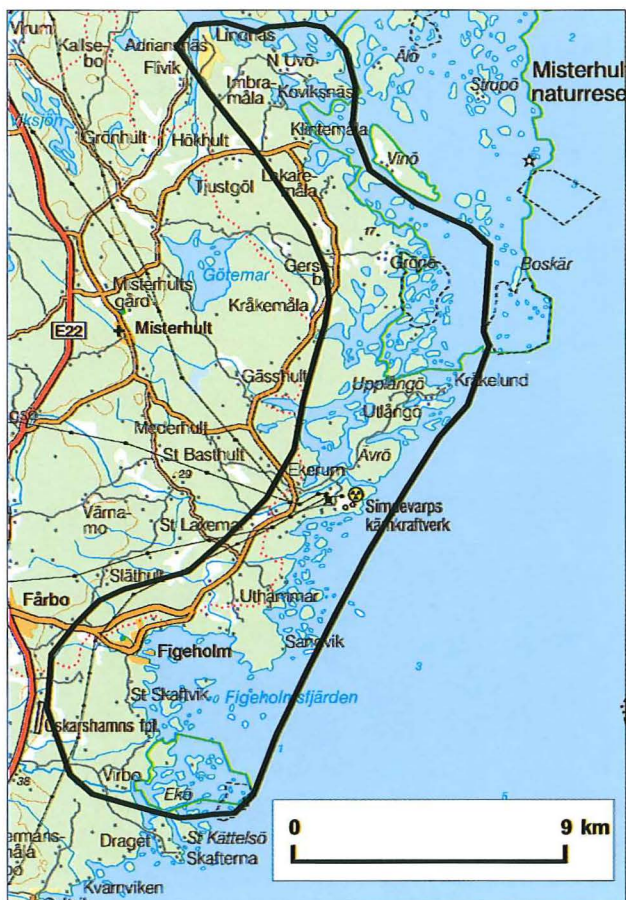
Få av gårdarna i området har medeltida belägg. Endast Grönö och Ävrö förekommer i källmaterialet före 1500-talets jordeböcker. I stort sett samtliga byar utgör på 1500-talet kronojord. Under 1500-talet fanns vid Simpevarp ett kronofiskeri som dominerade en stor del av fisket i området.

Under historisk tid har byarna i området varit tydligt inriktade på boskapsskötsel. Boskapslängderna visar att södra Misterhults kustbyar på 1600-talet bildade något av

centrum för boskapsskötsel. Åkerbruket har däremot haft en relativt liten betydelse. De kustnära delarna av Misterhults socken har aldrig varit särskilt väl lämpade för storskaligt åkerbruk. I boskapslängderna från första delen av 1600-talet redovisar flera av fastlandsbyarna i området visserligen utsäde, men det är dock bara i Laxemar, Åby och Gloestad som odlingen kan ha varit någorlunda betydelsefull under 1600-talet. Det är högst troligt att även de större gårdarna och säterierna i området i stor utsträckning inriktade sin agrara produktion på just djurhållningen.

Förutom jordbruket var naturligtvis också fisket viktigt, men jämfört med den betydelse som fisket generellt haft i de övriga delområdena framstår dock södra Misterhults innerskärgård som det minst fiskeintensiva. Fisket tycks under 1800-talet främst varit inriktat på ål.

Kring 1700-talets slut och 1800-talet utmärks området av en omfattande industriell och protoindustriell verksamhet. Kring flera av de kustnära herrgårdarna växte bruksindustrier fram som också lade grunden för mindre tätortsbildningar. Figeholms ökande betydelse som köping under 1800-talet ledde också till ett uppsving för varvsindustrin och sjöfarten. Figeholm med omgivning kom med tiden att bli ett av Kalmarkustens viktigaste centrum för sjöfart och skeppsbyggnad.

FIGUR 50. Område I. Södra Misterhults innerskärgård – utmarksskärgården.

Delområde II. Fiskelägen i norra Misterhults och södra Tjusträskärgård

Som ett pärlband längs den yttersta gränsen mot öppet hav ligger ett antal mindre öar och skär från Väderskär i norr till Boskär i söder som kan karaktäriseras som regelrätta fiskelägen. (Väderskär, Grindö, Stådsolmen, Bondeskär, Jutskär, Åsleskär, Åskeskär, Boskär). Dessa skärgårdens absoluta utposter mot öppet hav är besläktade med liknande fiskelägen norrut i Östergötland (Häradsskär) och söderut i Smålandsskärgården (Furö i Stranda härad), men bebyggelseformen har också funnits i Stockholms ytterskärgård.

Bosättningarna uppstod i regel som säsongsmässiga fiskelägen, hamnfisken, möjligen redan under medeltiden men helt säkert hade de denna funktion under 1500- och 1600-talen. De som under fiskesäsongen höll till vid skären var antingen borgare från Söderköping (exempelvis Väderskär) eller bondefiskare från byarna i innerskärgården. Från och med 1700-talet upphörde skären att fungera som stationer för säsongsfiske och de övergick successivt till fiskelägen med permanent befolkning. (Figur 51).

Verksamheterna på skären styrdes fram till 1800-talet av den s.k. hamnstadgan med rötter i medeltida lagstiftning. Troligtvis var de flesta av skären till en början öppna för alla som ville och kunde fiska här. Skärens ägare och patronus, oavsett om det var kronan eller en frälseman, garanterades dock ränteuppbörden av fisket. Detta förhållande reglerades av hamnstadgan och den fogde som utövade tillsynen i fiskelägena.

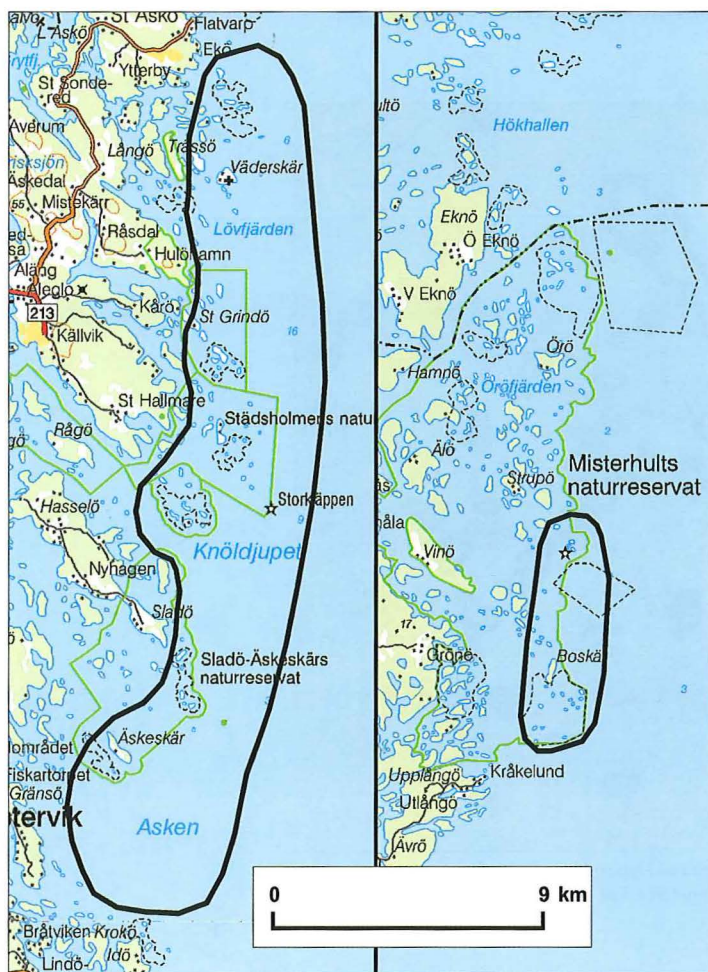

FIGUR 51. Boskär i början av 1700-talet. Likt övriga fiskelägen i ytterskärgården var jordbruket här obefintligt. Boskär har ett ursprung som säsongsfiskeläge och blev troligen fast bebott först under 1600-talet (LMS G63-11:1).

Näringsfånget på öarna har historiskt sett varit mycket ensidigt inriktat på fiske i olika former. Både strömming- och ålfiske förekom i riklig omfattning. Jordbruket har däremot varit helt marginellt eller obefintligt²⁴⁰. Den enda odling som överhuvudtaget förekommit är småskalig trädgårds- och potatisodling. Ett uppsving kom sannolikt för de flesta av fiskelägena från och med mitten av 1800-talet i samband med en högkonjunktur för fisket. Redan vid slutet av 1800-talet tycks dock fiskelägena drabbats av en viss nedgång. Under 1900-talets första hälft övergavs flera av skären. Enligt uppgifter från Nordiska museet flyttade Åsleskärfiskarna på 1930-talet till Hamnö. Man tog i flytten med sig byggnaderna från ön. Exempelvis Väderskär, Åsleskär och Städs-
holmen visade sig vara livskraftigare bosättningar. På Åsleskär fanns möjligheter att bedriva jordbruk vid sidan av fisket och Städs-
holmen utgjorde sedan 1600-talet lots-
hemman vilket bidrog till inkomster vid sidan av fisket.

Länge vilade skärens bebyggelse på ofri grund. Fiskarna hade bara dispositions-
rätten till marken och vattnet. Under 1800-talet friköptes vanligtvis delar av marken
på öarna, först och främst tomterna. Man uppnådde på detta sätt en säkrare besitt-
ningsrätt. Eftersom marken egentligen inte hade någon större betydelse för ekonomin
på skären förblev de oskiftade. Idag utgör de egna fastigheter som emellertid ofta är
sämjedelade mellan olika gårdar. Länge fungerade denna fria indelning av öarna utan
problem. Under senare år har dock bankerna vägrat acceptera inteckningar i oskiftade
byar. Detta har medfört att många fastighetsägare begärt lagfart på tomten som

avstyckats och legaliserats. Legalisering-
en av fastighetsdelarna är för många en
nödvändig åtgärd, men tyvärr också ett
hot mot en unik, historisk rättighetsför-
delning som i stort sett bara överlevt i
skärgårdsområdet.

FIGUR 52. Område II. Fiskelägen i norra Misterhults och södra Tjusträskärgård.

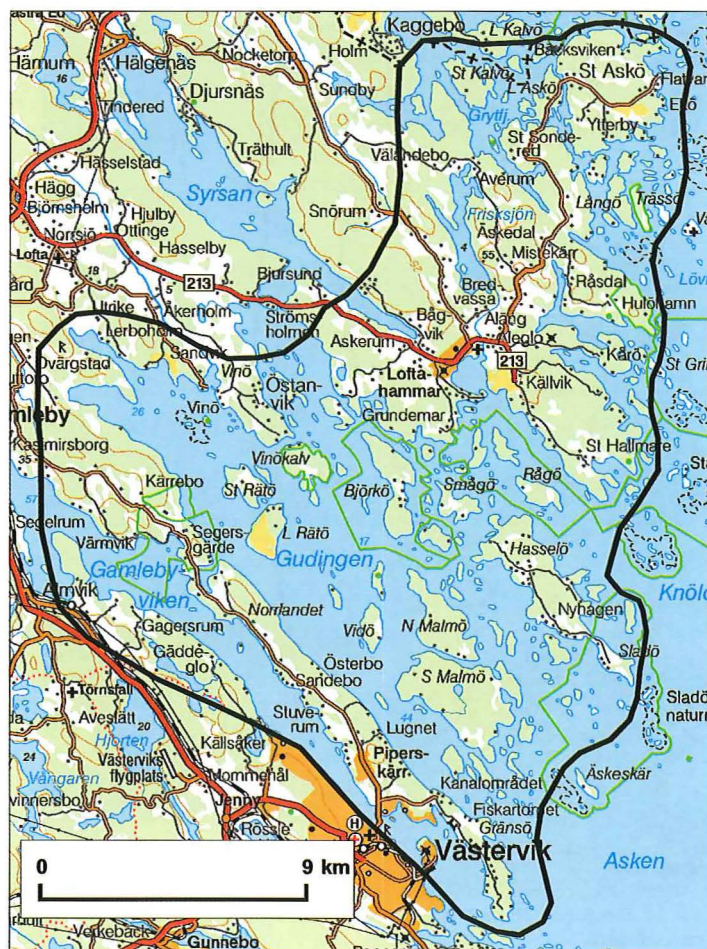
²⁴⁰ Här avviker Åsleskär från de övriga fiskeskären i ytterstäckärgården. Ön har trots allt vissa förutsättningar för jordbruk. In på 1900-talet har ett levande åkerbruk bedrivits på ön.

Delområde III. Tjustr inner- och mellanskärgård – fastlandet och de större öarna

Områdets centrum utgörs framförallt det stora fjärdsystem med öar som bildas mellan Norrlandet och Loftahammarhalvöns utskjutande landmassa, men avgränsningen omfattar även delar av fastlandet längs Gamlebyviken och Syrsan samt öarna och halvöarna mellan Grytfjärden och det öppna havet i öster.

De naturliga förutsättningarna har här givit upphov till intressanta näringskombinationer. Fastlandets smala utskjutande landtungor i kombination med djupt inskurna vikar har medfört att även fastlandsbyarna kunnat basera en viktig del av sin inkomst på de maritima resurserna. De större öarna har å sin sida haft relativt goda förutsättningar för jordbruk. Det finns därmed ingen skarp gräns mellan fastlandsbyarnas och skärgårdsöarnas historiska näringsfång, utan snarare en steglös skala där de maritima inslagen i hushållsekonomin ökat med närheten till det öppna havet. Förvånansvärt många av fastlandsbyarna långt in i landet längs Gamlebyviken och Syrsans stränder ägnade sig att döma av fiskestatistiken från 1880-talet åt relativt omfattande fiske.

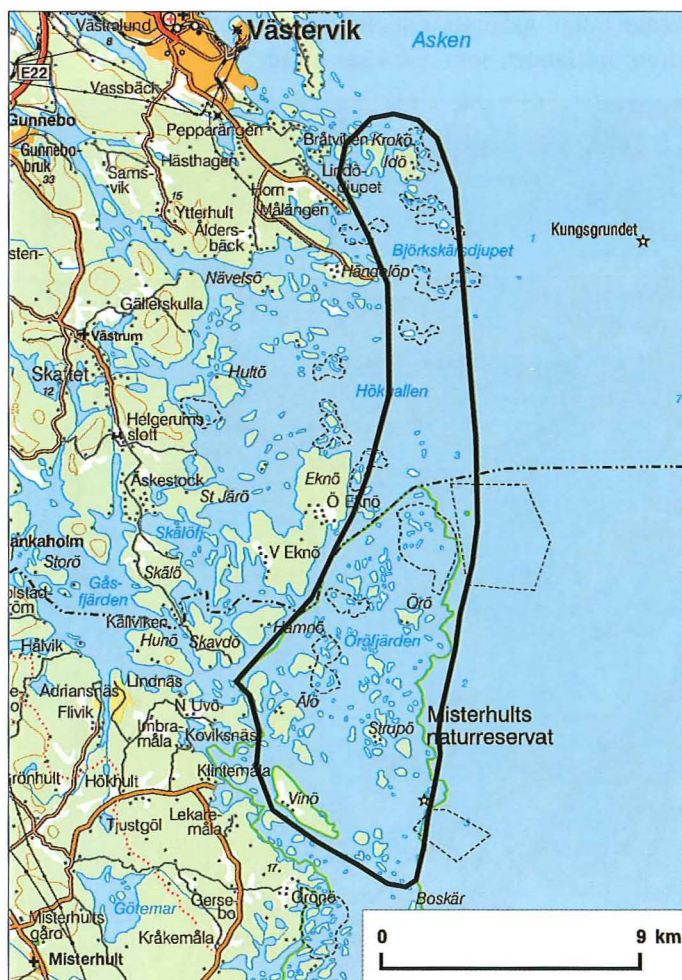
Man kan säga att näringsfånget i området historiskt sett haft tydligt dualistiska drag. Å ena sidan präglas området av agrara näringar men å andra sidan har också många av byarna bedrivit ett omfattande fiske. De naturliga förutsättningarna med större sedimentfyllda sprickdalar möjliggjorde åkerbruk redan tidigt. Askö, Hasselö, Björkö och Sladö är i princip de enda byar i skärgården, utom fastlandet, som redovisar utsäde redan under 1600-talet. Under 1800-talet var det framförallt i detta område som skärgårdsjordbruket utvidgades, men man släppte för den skull inte fisket. Under 1800-talet var Hasselö och Sladö några av de största fiskebyarna i hela skärgårdsområdet samtidigt som man bedrev en omfattande boskapsskötsel och ett framgångsrikt åkerbruk. Det fiske som bedrevs i området var fram till 1900-talet i första hand inriktat på fjällfiske i de relativt omfattande, egna fiskevattnen, men även strömmingsfisket var av central betydelse. Ålfisket däremot tycks fram till slutet av 1800-talet haft en relativt liten betydelse, för att efter sekelskiftet 1900 inta en ny och mer betydelsefull plats i fisket.

FIGUR 53. Område III. Tjustr inner- och mellanskärgård – fastlandet och de större öarna.

Jordbrukets relativa betydelse ledde också till att många av byarna i området genomgick både stor- och laga skifte. Det är uppenbart att staten, bl.a. i form av länsstyrelse och lantmäteri under 1800-talet betraktade denna del av skärgården med "agrara ögon". De flesta av öarna i området upplevde en mycket kraftig befolkningsökning under 1800-talet och laga skiftet var i många fall ett svar på denna utveckling. Så länge man åtminstone såg en teoretisk möjlighet att söka bättre försörjningsmöjligheter genom jordreformer och ett mer rationellt jordbruk, kom skiftet att genomföras.

Inslaget av privata markrättigheter redan tidigt i kombination med jordbrukets stagnation under första hälften av 1900-talet ledde till att tomtavstyckningar blev vanliga från och med 1950-60-talet. De byar som i störst omfattning undgått avstyckningar är de där jordbruket även efter andra världskriget kunnat bibehållas någorlunda lönsamt. Exempel på detta är Hasselö och Askö. Ytterby och Aleglo däremot är exempel på byar där tomtavstyckningar och markavyttringar fick ersätta inkomstbortfallet från ett sviktande jordbruk. Flera av öarna i Västerviks närhet var också tidigt föremål för mer storskalig och kommunalt initierad exploatering. Exempel på detta är Lilla Rätö strax utanför Västervik som under 1960-talet omvandlades till en fritidsby med ett par hundra avstyckade tomter.

FIGUR 54. Område IV. Norra Misterhult och södra Tjust – mellanskärgård i ytterskärgård.

**Delområde IV.
Norra Misterhult och södra
Tjust – mellanskärgård
i ytterskärgård**

Byarna Örö, Strupö, Älö, Vinö och Idö liknar kanske på flera sätt fiskelägesbyggelsen i område II. De är (bortsett från relativt fastlandsnära Vinö) belägna långt ute i arkipelagen. Både Idö, Strupö och Örö är att betrakta som ytter-skärgårdsbyar. Fiskets betydelse för byarna har liksom för fiskelägena alltid varit stort. Men det finns också viktiga skillnader. Jämfört med fiskelägena har byarna i område IV haft ett betydligt mer sammansatt hushållssystem. Djurhållningen har exempelvis varit mycket central, den kan till och med ha utgjort något av huvudnäringen i området på 1500-talet. Även om odlingsverksamheten i byarna introducerades sent och dessutom i mycket småskalig omfattning, blev den på allvar en del näringsfånget under 1800-talet. Potatis odlades exempelvis i sådan omfattning att den kunde avyttras till byarna på fastlandet.

Trots de för havsfiske goda geografiska lägena har fisket under de senaste seklen i första hand inriktats på ål och i viss mån också fjällfiske i de egna vattnen. Man har alltså inte som flera av byarna i område V begett sig ut på öppet vatten för att fiska utan hållit sig först och främst inomskärs. Orsaken till detta är de goda förutsättningarna för ålfiske i denna del av skärgrården. Den goda tillgången på ål hade helt enkelt slagit undan de ekonomiska incitamenten för utomskärsfisket.

Fiskets inriktning i området bidrog till att forma hushållen i en mer individualistisk riktning. Medan utskärsfisket krävde kollektiva samarbetsformer där flera hushåll gemensamt måste utföra arbetet kunde det hemvattenbaserade ålfisket skötas av de enskilda hushållen för sig. I viss mån bidrog detta till att det familjebaserade skärgrårdsbruket kunde överleva längre här än i andra delar av skärgrården. De byar som huvudsakligen baserade sitt fiske på strömming stod vid 1900-talets mitt inför fallande priser. Det traditionella skötströmmingsfisket var inte längre lönsamt. Lite tillspetsat stod valet mellan att genom stora investeringar komma igång med trålfiske eller att lägga ned fisket helt. Många valde som bekant det senare.

Även om ingen storskalig odlingsverksamhet ägt rum i byarna inom delområdet (med undantag från Vinö som tidvis bedrivit relativt omfattande odling) var markutnyttjandet viktigt. Djurhållningen krävde att markrättigheterna reglerades. Merparten av byarna genomgick därför storskiftet. Däremot fanns inte något behov av att reglera ägandet ytterligare genom laga skiftesreformen. De flesta av byarna i området präglas därför än idag av arkaiska ägandeformer baserade på nyttjanderättsprinciper med allmänningar och sämjor. Detta har i sin tur lett till att den historiska bebyggelsestrukturen på öarna behållits relativt intakt. Avstyckningar har hindrats av de komplicerade ägandeförhållandena och nytillskott av byggnader har i regel skett genom förtätning av den befintliga bybebyggelsen.

Delområde V. Norra Misterhults och södra Tjustrs mellan- och innerskärgrård

Detta delområde är måhända det som i sin karaktär avtecknar sig minst tydligt. På sätt och vis utgör dess särdrag en kombination av område I och III. Liksom i område III har de agrara näringarna här haft en framskjuten roll framförallt i fastlandsbyarna men även på öarna har jordbruket varit viktigt. På öarna startade odlingsverksamheten dock till skillnad från öarna i område I relativt sent. Enligt boskapslängderna från 1627 var det endast Ängö som förutom fastlandsbyarna redovisade något utsäde. Vid mitten av 1600-talet hade även Eknöbyarna börjat med viss småskalig odling. Liksom i område I gör sig fastlandsbyarnas resursutnyttjande gällande ute i skärgrårdsområdet. Även om det inte är lika tydligt här finns tendensen att fastlandsnära öar och skär fungerat som utmarker för de stora fastlandsbyarna.

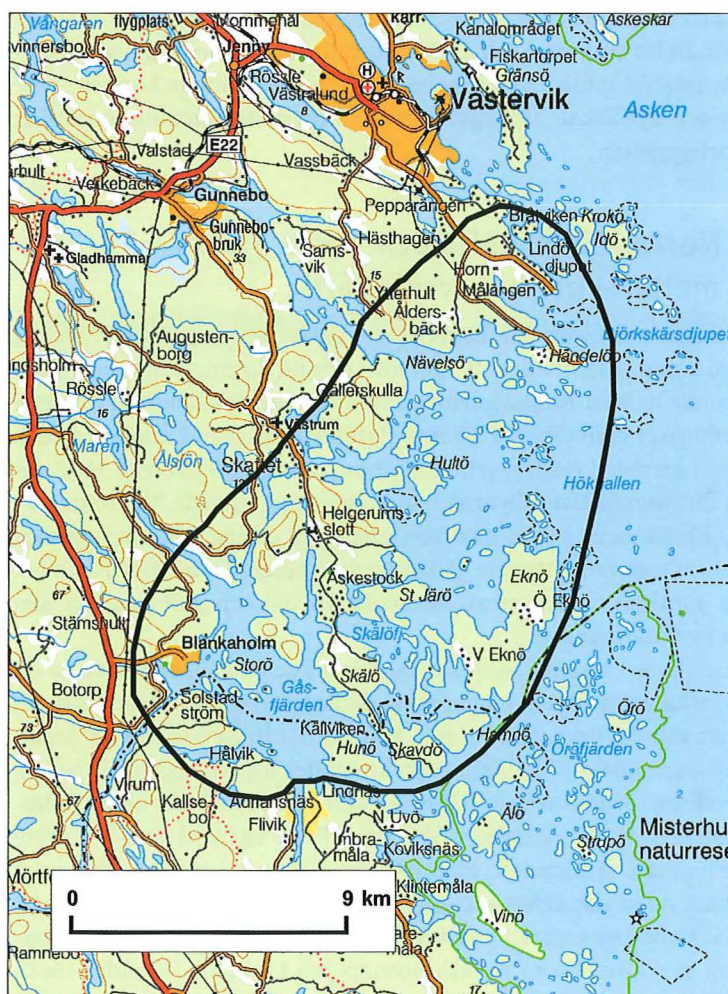
Fisket i området utmärks av en kombination av hemfiske i de egna vattnen och havsfiske utomskärs. För fastlandsbyarna och byarna på de fastlandsnära öarna har fisket av allt att döma haft en relativt undanskymd roll. Här har det troligtvis handlat framförallt om ett husbehovsartat fiske i lite skala. Men i området finns också byar med en stark tradition av havsfiske. Både Nävelsö, Händelöp och Östra Eknö var under 1800-talet framförallt inriktade på skötströmmingsfiske. Östra Eknö var med sina 17 fiskare en av de större fiskebyarna i skärgrården. Eknöfiskarna ägde tillsammans upp emot 1 000 strömmingsskötar. Även Händelöp var under 1800-talet ett betydande fiskeläge.

Av ekologiska orsaker går ålens stora vandringsvägar i huvudsak utanför delområdet. Den specialisering mot ålfiske som skedde i exempelvis i område IV under 1900-talet till följd av fallande priser på övrig fisk var därmed inte en lika framkomlig väg här. Vid mitten av 1900-talet gick fiskarna i Händelöp och Nävelsö samman och

bildade partsrederier för inköp av trålare. Bortsett från de trålare som var knutna till Västerviks stad, är dessa två byar de enda som i statistiken från 1961 uppges bedriva trålning. Övergången till trålfisket var en slags naturlig fortsättning på det havsfiske som av hävd bedrivits av fiskebyarna i området.

En påtaglig andel av byarna i området har aldrig skiftats. Västra och Östra Eknö, Hamnö och Händelöp har genomgått storskifte men däremot inte laga skifte. Ägoförhållandena i området faller liksom i område IV till stor del tillbaka på nyttjanderättsprincipen. Trögheten i det ålderdomliga systemet har även här haft en konserverande effekt på bebyggelsestrukturen. Marsö är ett exempel på en skärgårdsby med särskilt välhållna äldre bebyggelsemiljöer. Västra och Östra Eknö uppvisar ännu idag en ägostruktur som i princip är oförändrad sedan storskiftet.

Godset Helgerum har sedan 1560-talet utgjort ett naturligt nav i området. Merparten av gårdarna i området har åtminstone tidvis legat under godset. Liksom herrgårdarna vid södra Misterhults kust var Helgerum något av en motor i den tidiga industriella utvecklingen i området. Till Helgerumsgodset var bl.a. driften av den kända koppargruvan i Solstad knuten, men man bedrev även en framgångsrik varvsindustri.

FIGUR 55. Område V. Norra Misterhults och södra Tjuströ mellan- och innerskärgård.

Referenser

Tryckta källor

- Alm, Gunnar. 1933. *Fiske, fiskerätt och fiskevård*. Stockholm.
- Andersson, Kent & Anderö, Henrik. 1997. *Ordbok för släktforskare*. Västerås.
- Ambroisani, Björn. 1962. *Rapport över kulturhistorisk inventering inom område för atomkraftverket i Simpevarp, Misterhults socken, Kalmar län*. Riksantikvarieämbetet.
- Askteg, Jan. 1982. *Östra Eknö förr och nu. En dokumentation av livet på Östra Eknö och öns befolkning*. Västervik?
- Bergman, Ulf. 1995. Ledsagare - styresman - lots. Lotsning i Östergötlands skärgård under 400 år. *Östergötlands skärgård*. Östergötlands länsmuseum.
- Breide, Henrik. 1995. Itinerariet. Det historiska dokumentet - en översikt. *Kung Valdemars segelled*. Riksantikvarieämbetet.
- Cederlund, Carl Olof. 1995. Medeltida handelssjöfart på den svenska ostkusten med staden Kalmar i fokus. *Kung Valdemars segelled*. Riksantikvarieämbetet.
- DMS = Det medeltida Sverige. Band 4. Småland:4 Aspeland, Sevede och Tuna län. Axelsson, R & Rahmqvist, S. Riksantikvarieämbetet.
- Enholm, Johannes. 1969 (1753). *Enfalliga anmärkningar om östgiötha skäreboars öfliga fiskesätt i Östersjön*. Utgiven av Pehr Kalm. Faximilutgåva. Stockholm.
- Erixon, Sigurd. 1920. Ett skärlag och dess arkiv. *Fataburen* 1920. Stockholm.
- Erixon, Sigurd. 1957. "Ett skärlag i Tjust." *Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd*. (Red.) Sigurd Erixon. Landsbygden. Kalmar län. D. 1. 1957.
- Ett läns utveckling. Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län*. Länsstyrelsen i Kalmar län. 1985.
- Fürst, Lotte. 1985. *Simpevarp - en halvö i förändring*. Simpevarp.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700-1870*. Det svenska jordbrukets historia del 3. Stockholm.
- Gräslund, Per. 1978. *Harstena och Kråkmarö. En oskiftad och en skiftad skärgårdsby*. Institutet för folklivsforskning. Stockholm.
- Gustavsson, Michael. 1989. *Skärgårdshistoria. Tjust. Norra delen*. Linköping.
- Hasslöf, Olof. 1949. *Svenska västkustfiskarna*. Svenska västkustfiskarnas centralförbund. Göteborg.
- Haasum, Sibylla & Storå, Nils. 1999. *Östersjön*. Den nordiske kystkulturs særart og livskraft. Nordiska ministerrådet. 1999:605.
- Hedenstierna, Bertil. 1948. *Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag*. Meddelande från Geografiska institutet vid Stockholms högskola.
- Hedenstierna, Bertil. 2000 (1989). *Skärgårdsöar och fiskekobbar. Natur, bygd och näringsliv i Stockholms skärgård*. Stockholm.
- Hellspong, M & O. Löfgren. 1974. *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö.

- Helmfrid, Björn. 1995. Björkskär och Väderskär. Ett försök till köpingsbildning. *Östergötlands skärgård*. Östergötlands länsmuseum.
- Hofrén, Manne. 1943. Smälänningar under segel. Sjöfart och skeppsbygge vid Kalmarkusten. *En bok om Småland*. Stockholm.
- Hofrén, Manne. 1949. *Helgerum i Tjust*. Nordiska museets handlingar 34. Stockholm.
- Hörstadius, Greta. 1982. *Fiskaryrken, fiskebebyggelse, fiskarkontakter i Hållnäs, Uppland 1947–60*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen Uppsala universitet. Nr 76. Uppsala.
- Jansson, Sam Owen. 1950. *Måttordbok*. Nordiska museet.
- Lanner, Sverker. 1971. *Fiskets utveckling i 1950–70 i Västerviks skärgård*. Opublicerad uppsats, kulturgeografiska institutionen Uppsala universitet.
- Lundberg, Rudolf. 1881. Om ålfisket med s.k. hommor vid svenska Östersjökusten samt Öresund. *Lantbruksakademiens handlingar och tidskrift* 1881.
- Lundberg, Rudolf. 1883. *Meddelanden rörande Sveriges fiskerier 1–2*. Stockholm.
- Löfgren, Orvar. 1977. Fångstmän i industrisamhället: en halländsk kustbygds omvandling 1800–1970. Lund.
- Magnusson, Gert. 1986. Forntida kustbosättningar i Misterhults socken, Småland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 11*.
- Modéer, Ivar. 1929. Organisation och bytesdelning bland lagfiskarna under Kråkerum. I *Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening XVI–XVII*. Kalmar.
- Modéer, Ivar. 1931. Ett småländskt fiskelag och dess organisation. *Stranda* 1931. Oskarshamn.
- Modéer, Ivar. 1933. *Småländska skärgårdsnamn. En studie över Holmnamnen i Mönsterås*. Skrifter utgivna av Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning 1. Uppsala.
- Modéer, Ivar. 1955. Ortnamnen i Misterhult. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.
- Nilsson, Nils J. 1953. Fiske, fiskare och fiskarbönder vid Kalmar läns kuster. *Kalmar län* 1953.
- Nilsson, Nils. 1991. Fiske. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Arlöv.
- Nordström, Alf. 1991. Två tunnor råg mot en tunna strömming. Mellanskärgård. Skärgårdsstiftelsens årsbok 1991. Årgång 19. Stockholm.
- Norman, Peter. 1980. Säsongsbosättning och övernattningsplatser i skärgården. *Tjustbygden* 1980.
- Norman, Peter. 1986. Bebyggelseutveckling i ett skärgårdslandskap. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 11*.
- Norman, Peter. 1993. *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets handlingar 116.
- Norman, Peter. 1995. Runnö. Självhushållning och marknadsfiske. *Kung Valdemars segelled*. Riksantikvarieämbetet.
- Rosén, Nils (red). 1955. *Svenskt fiskelexikon*. Stockholm.
- Rydström, Ada. 1912. En bok om Tjust 1–6. Västervik.
- Sahlin, Sven. 1943. Smålands kustfiske. *En bok om Småland*. Stockholm.
- Sjögren, Arvid. 1955a. Ur Misterhults sockens historia under 1500-talet. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.
- Sjögren, Arvid. 1955b. Bilder från 1600-talets Misterhult. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.
- Sjögren, Arvid. 1955c. Misterhults socken under 1700-talet. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.

- Sporrong, Ulf. 1995. Ägandets reproduktion – om arvsregler och landskapsutveckling i 1700-talets Dalarna. *Äganderätten i lantbrukets historia*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Nordiska museet.
- Thornström, C-G. 1978. *Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975*. Uppsala.
- Thornström, C-G. 1988. De första skärgårdsborna. *Kalmar nations skriftserie*. Vol 58.
- Westerdahl, Christer. 1995. Transportvägar. Itinerariet och forntida transportsystem. *Kung Valdemars segelled*. Riksantikvarieämbetet
- Widgren, Mats. 1995. Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhället? *Äganderätten i lantbrukets historia*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Nordiska museet.
- Widgren, Mats. 1997. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*. Bohusläns museum.
- Wirén, Rick L. 1955. Misterhults sjöfart genom tiderna. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.
- Wirsén, Ragnar. 1931. Småländska skärkarlar. *Svenska turistföreningens årsskrift*.
- Wirsén, Ragnar. 1955. Misterhults skärgård. *Misterhults socken – den är vår hembygd*. Linköping.
- Wirsén, Ragnar. 1962a. Glimtar från gångna tiders skärkarlsliv. *Landstingsbygd*. Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962. Västervik.
- Wirsén, Ragnar. 1962b. Lotseriets uppkomst i Tjust och Tunalän. *Landstingsbygd*. Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962. Västervik.
- Wirsén, Ragnar. 1968. *Kring en lotsgårdshistoria*. Nordiska museets handlingar 70.

Arkivmaterial och opublicerade källor

- Boskapslängder Kalmar län år 1627. Riksarkivet.
- Älvsborgs lösen 1571. Riksarkivet.
- Fiskeristatistik 1961. Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Kartmaterial från Lantmäteriverkets förrättningsarkiv i Kalmar.
- Kartmaterial från Lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle.
- Meddelanden från hushållningssällskapet i norra Kalmar län 1865–1926. Hushållningssällskapets arkiv i Kalmar.
- Landshövdingeberättelser 1843–1905.
- Material från Nordiska museets arkiv.
- DMS = Det medeltida Sverige, Tjust. Opublicerat manus från Riksantikvarieämbetet.
- Opublicerat arbetsmaterial från skärgårdsinventeringen 1996–1999. Kalmar läns museum.
- SOS = Sveriges officiella statistik. Fiske 1915. SCB.

Muntliga uppgifter

- Jörgen Hjalmarsson, boende, Hasselö.
- Roger Axelsson, DMS, Riksantikvarieämbetet.
- Anders Birgersson. Reservatstillsyningsman. Ytterby.

Övrigt

- GSD-fastighetskartan 1995. Lantmäteriet.
- Ekonomiska kartan (första utgivningen) 1943. Lantmäteriet.
- Röda kartan 1997. Lantmäteriet.

